ئايين و ناسيۆناليزم؛ رۆڵ و كاريگەری و پەيوەنديی نێوانيان
لە دوای راپەڕينی ١٩٩١ لە هەرێمی كوردستاندا

«لێكۆڵينەوەيەكی تيۆری-مەيدانييە لە سۆسيۆلۆژيای ئايين»

نامەيەكە لەلايەن

موسلح عەبدولقەهار ئيروانی

پێشكەش بە ئەنجوومەنی كۆلێژی ئاداب - زانكۆی سەلاحەدين كراوە وەك بەشێك لە پێداويستييەكانی وەرگرتنی پلەی ماستەر لە كۆمەڵناسيدا

بەسەرپەرشتی

د. رەشاد سەبری ميران

پرۆفيسۆری ياريدەدەر

٢٧٠٢ی كوردی   ١٤٢٣ی كۆچی   ٢٠٠٢ی زايينی

پێشکەش بە..

مراد حەکیم کە بە خۆبەخشی و لەخۆبردوویی و دڵسۆزییەکەی سەرسامی کردووم

سوپاس و پێزانین

بە ئەرکی دەزانین سوپاس و پێزانینی خۆمان ئاراستەی گشت ئەو کەس و لایەنانە بکەین کە لە پرۆسەی بە ئەنجامگەیاندنی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا یارمەتیان داین:

- بەڕێز د. رەشاد میران، کە بەبێ پشتیوانی ئەو ئەم تۆژینەوەیە سەری نەدەگرت.
- هاوڕێی بەڕێزم *رێبوار سیوەیلی* کە بە سنگفراوانی و حەوسەلەوە ئامادەبوو گشت بەشەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بخوێنێتەوە و رووبەڕووی پرسیارمان بکاتەوە.
- هاوڕێم *مراد* حەکیم، لە لایەک بە هۆی هاوسەفەریی لەگەڵمدا بۆ سلێمانی، هەڵەبجە و دهۆک و ماندووبوونی بەهۆی دواندن و رازیکردنی ئەو کەسانەی کە پێویست بوو گفتوگۆیان لەگەڵدا بکەین بۆ ئەوەی وەڵامی پرسیارەکانی ناو فۆرمی راپرسیەکەمان بدەنەوە، لە لایەکی تریشەوە بە هۆی خوێندنەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە و تێبینیە وردەکانی.
- بەڕێز *عەبدوڵڵا خورشید* کە بە خوێندنەوەی رەشنووسی دوو بەشی یەکەمی لێکۆڵینەوەکە هەندێ تێبینی سوودمەندی پێداین.
- هەروەها هەردوو مامۆستای بەڕێز *عەبدولحەمید بەرزنجی* و *نوری هەرزانی* بە چەند تێبینیەک لەسەر لایەنی مەیدانیی ئەم باسە بەرچاوڕوونیان پێداین.
- هاوڕێیان *جیهاد عەمەر فەتاح* و *عیسمەت هاشم* کە یارمەتیان داین لە بڵاوکردنەوە و کۆکردنەوەی فۆرمی راپرسی.
- د. *ساحب قارەمان* کە یارمەتیی داین لە بەکارهێنانی پرۆگرامی statigraphics بۆ کۆکردنەوە و پۆلینکردن و شیکردنەوەی زانیاریە مەیدانیەکان.
- هەروەها گشت ئەو کەس و لایەنانەی کە ئاسانکاریان بۆ کردین و پێمانەوە ماندووبوون، کە نامانتوانی ناوی هەموویان بێنین.

بەناوی خوا کە دەهندە و دلۆڤانە

ناوەرۆک

بابەت لاپەڕە

پێشەکی ١

تەوەری یەکەم: لایەنی تیۆری ٩

بەشی یەکەم: چەمکە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە ١٠-٢٨

باسی یەکەم: ئایین ١١

١- چەمکی ئایین؛ مانای زاراوەناسی و تیۆلۆژی ١١

٢- ئایین لەڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە ١٦

باسی دووەم: نەتەوە و ناسیۆنالیزم ٢١

١- نەتەوە چییە؟ ٢١

٢- ناسیۆنالیزم چییە؟ ٢٦

بەشی دووەم: دەروازەیەکی تیۆری-میتۆدۆلۆژی بۆ کۆمەڵناسیی ئایین ٢٩-٤٥

باسی یەکەم: چوارچێوەیەکی تیۆری- میتۆدۆلۆژی ٣١

باسی دووەم: میتۆدۆلۆژیای کۆمەڵناسیی ئایین ٣٥

باسی سێیەم: بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسیی ئایین ٣٨

بەشی سێیەم: تیۆر و بیروڕاکان لەبارەی نەتەوە و
ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی ٤٦-٧٠

باسی یەکەم: چەند تیۆرێک لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم ٤٨

باسی دووەم: چەند بیروڕایەک لەبارەی ناسیۆنالیزمی کوردی ٥٣

١- عەبباس وەلی و قەیرانی ناسیۆنالیزمی کوردی ٥٦

٢- عەلی باپیر؛ نەتەوەپەروەری لە چوارچێوەی
شەریعەتی ئیسلامیدا ٦٣

بەشی چوارەم: گەڕانەوە بۆ ئایین لە جیهان و کۆمەڵگای کوردیدا ٧١-٩٦
باسی یەکەم: گەڕانەوە بۆ ئایین لە سەردەمی نویگەریدا ٧٣
باسی دووەم: ئوسولیيەت دیاردەیەکی جیهانییە ٧٥
١- ئوسوڵییەتی یەهودی ٧٧
٢- ئوسوڵییەتی مەسیحی ٧٨
٣- ئوسوڵییەتی ئیسلامی ٨١
باسی سێیەم: سیماکانی گەڕانەوە بۆ ئیسلام لە کوردستاندا ٨٦
باسی چوارەم: میکانیزمی کارلێککردنی بیروباوەڕی ئایینی
و ناسیۆنالیزم ٩٤

تەوەری دووەم: لایەنی مەیدانی ٩٧
بەشی پێنجەم: ستراتیژیەتی لێکۆڵینەوە مەیدانییەکە ٩٧-١٠٨
باسی یەکەم: دیاریکردنی نموونەی لێکۆڵینەوە ٩٨
باسی دووەم: ڕێوشوێن و کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری ١٠١
١- ڕێبازی تۆژینەوە ١٠١
٢- گرفتەکانی ڕاپرسی ١٠٢
٣- چۆنیەتی کۆکردنەوەی زانیاری
و بەتاڵکردنەوەی فۆرمی ڕاپرسی ١٠٤
باسی سێیەم: پرسیار و گریمانەکانی لێکۆڵینەوە ١٠٥

بەشی شەشەم: خستنەڕوو و شیکردنەوەی
ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەی مەیدانی ١٠٩-١٦٩
باسی یەکەم: خەسڵەتە گشتییەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە ١١٠
باسی دووەم: شیکردنەوەی زانیارییەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە ١١٦

بەشی حەوتەم: ئەنجامگیری و پێشنیار ١٧٠-١٨١
بیبلۆگرافیا ١٨١
پاشکۆ ١٨٧
کورتەی لێکۆڵینەوە بە زمانی عەرەبی ١٩١
کورتەی لێکۆڵینەوە بە زمانی ئینگلیزی ١٩٦

پێرستی خشتەکان

ژمارەی خشتە	ناوی خشتە	ژمارەی لاپەڕە
(١)	نموونەی لێکۆڵینەوەکە بەپێی ڕەگەز و تەمەن........................	١١١
(٢)	شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی لێکۆڵینەوە......................	١١٢
(٣)	ئاستی خوێندنی نموونەی لێکۆڵینەوە...........................	١١٢
(٤)	پیشەی نموونەی لێکۆڵینەوەکە	١١٣
(٥)	ئاستی گوزەرانی نموونەی لێکۆڵینەوە	١١٤
(٦)	باری کۆمەڵایەتی نموونەی لێکۆڵینەوە	١١٥
(٧)	جێبەجێکردنی فەرزە ئایینیەکان لەگەڵ ئاستی خوێندن	١١٦
(٨)	وەڵامی دینداری چییە؟ لەگەڵ ئاستی گوزەرانی نموونەی لێکۆڵینەوە	١١٧
(٩)	دینداری چییە؟ لەگەڵ ڕات لەسەر بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی	١١٨
(١٠)	ڕێبازی ئایینی لەگەڵ ڕای نموونەکە لەسەر هەبوونی حیزبی ئیسلامی	١٢١
(١١)	دینداری چییە؟ لەگەڵ بڕوات بە گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی	١٢٢
(١٢)	دینداری چییە؟ لەگەڵ سروشتی کێشەی کورد	١٢٤
(١٣)	ئەولەویەت دان بە هەستی ئایینی یان نەتەوەیی لەگەڵ بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی	١٢٥
(١٤)	شێوازی حوکمی هەڵبژێردراو بۆ داهاتووی عێراق لەگەڵ هەبوونی هەڕەشە لەسەر ئایین یان نەتەوە	١٢٧
(١٥)	ئەولەویەت دان بە هەست و خولیای ئایینی و نەتەوەیی لەگەڵ تێگەیشتن لە ناسیۆنالیزم	١٢٩
(١٦)	دینداری چییە؟ لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە؟	١٣٠
(١٧)	دینداری چییە؟ لەگەڵ پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی	١٣١
(١٨)	پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی لەگەڵ شێوازی حوکمی هەڵبژێردراو بۆ داهاتووی عێراق	١٣٣

(١٩) هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی و ئایین لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە؟ ١٣٤

(٢٠) بایەخدان بە پەروەردەی نەتەوەیی لەگەڵ ناوی منداڵ ١٣٥

(٢١) بایەخدان بە پەروەدەی نەتەوەیی لەگەڵ هۆی بایەخپێنەدان ١٣٧

(٢٢) سەرچاوەکانی زانیاریی ئایینی خەڵک لەگەڵ
بیستن لە بارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کورد ١٣٨

(٢٣) رەگەز لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە؟ ١٤١

(٢٤) هیچت لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتیی کوردەوە
بیستووە و خوێندۆتەوە لەگەڵ ناوی هەندێ سەرچاوە ١٤٢

(٢٥) رێبازی ئایینی لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە ١٤٣

(٢٦) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی
لەگەڵ بۆچوونی نموونەکە لەسەر بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی ١٤٥

(٢٧) دینداری چییە؟ لەگەڵ رای نموونەکە لەسەر یادکردنەوەی نەورۆز ١٤٧

(٢٨) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد ١٤٩

(٢٩) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی کارەساتی ئەنفال ١٥٠

(٣٠) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی ڕاپەڕینی ١٩٩١ .... ١٥٢

(٣١) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای
ئایینی لەگەڵ رات لەسەر هەبوونی حیزبی ئیسلامی ١٥٣

(٣٢) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای
ئایینی لەگەڵ رات لەسەر گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی ١٥٤

(٣٣) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەنمامۆستای ئایینی
لەگەڵ رات لەسەر یادکردنەوەی نەورۆز ١٥٦

(٣٤) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی
لەگەڵ رات لەسەر یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد ١٥٧

(٣٥) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی
لەگەڵ رات لەسەر یادکرنەوەی کارەساتی ئەنفال ١٥٨

(٣٦) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی
لەگەڵ رات لەسەر ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ .... ١٥٩

(٣٧) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی لەگەڵ
بایەخدانی حیزب و دەزگاکانی ڕاگەیاندن بە مەسەلە ئایینی و نەتەوەییەکان ١٦٠

(٣٨) دینداری چییە؟ لەگەڵ رات لەسەر
باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی ١٦٢

(٣٩) دینداری چییە؟ لەگەڵ خواستی نموونەکە
بۆ ئەوەی مامۆستای ئایینی لە وتارەکانیدا باسی چیان بۆ بکات ١٦٣
(٤٠) باری کۆمەڵایەتی نموونەکە لەگەڵ ناوی منداڵەکانیان ١٦٤
(٤١) ناوی ئەو کەناڵانەی راگەیاندن کە لێتۆژراوان سەیری
دەکەن لەگەڵ ژمارەی ناوی شۆڕشەکانی کورد کە ئاماژەیان پێ داوە ١٦٦
(٤٢) ئایا نوێژی هەینی ئەنجام دەدەن؟ لەگەڵ
باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینیی ١٦٧
(٤٣) ئەولەویەتدان بە هەست و خولیای ئایینی یان نەتەوەیی لەگەڵ
داواکاریی نموونەکە بۆ حیزبی ئیسلامی کە بایەخ بە کام لایەن بدات ١٦٨
(٤٤) ئەو کەناڵانەی پێگەیاندن کە کاریگەریان هەبووە
لەسەر نموونەی لێکۆڵینەوە ١٦٩

پێشەکی

ئەم لێکۆڵینەوەیە وەک لە ناونیشانە فەرعیەکەیدا دیارە، لە یەک کاتدا، لێکۆڵینەوەیەکی تیۆری و مەیدانییە. تیۆریبوونی لەوەدایە کە تیایدا هەوڵدەدەین لە چەمکی «ئایین» و «ناسیۆنالیزم» تێبگەین. ئینجا ئایا سۆسیۆلۆژیا چۆن دەڕوانێتە ئایین و بە چ شێوەیەک و لە چ بوارێکی سۆسیۆلۆژیدا دەتوانین لە ئایین بکۆڵینەوە و ئەو چوارچێوە تیۆری و میتۆدۆلۆژییە چییە کە کۆمەڵناسی تیایدا لە ئایین دەکۆڵێتەوە.

بێگومان ئامانجمان لەم لێکۆڵینەوەیە دیارخستنی رۆڵ و کاریگەری و پەیوەندیی نێوان ئایینی ئیسلام و ناسیۆنالیزمی کوردییە لە هەرێمی کوردستاندا. هەروەها دەمانەوێ بزانین ئایینی ئیسلام، بەتایبەت لە شێوە سەرتاپاگیر و ئوسوڵیەکەیدا، تا چەند بواری بە پەرەسەندنی بیر و هوشیاریی نەتەوەیی داوە لەلای پەیڕەوکەرانیەوە.

گرنگیی ئەم باسە لە دوو لایەنی تیۆری و کردەییدا دەردەکەوێ. پرژانە سەر تۆژینەوەی ئایین لە کۆمەڵگایەک کە هێشتا ئایین بە پەرژینێکی زۆر پیرۆز دەورە دراوە کارێکی ئاسان نییە و هەر ئاوا ناتوانرێت قاچ بخرێتە ناو حەرەمەکەیەوە. بۆیە پەیڕەویکردن لە میتۆدێکی سۆسیۆلۆژی یارمەتیدەرێکی باشە لەو نێوانەدا.

گرنگیی لێکۆڵینەوە لە پەیوەندیی ئایین و ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا، لەوەدا دەردەکەوێ کە دەشێ یارمەتیمان بدات بۆ ناسینی کاریگەریی داکۆکیکردن لە ئوسوڵیەتی ئیسلامی لەسەر ناسیۆنالیزم و بیری نەتەوەیی کوردی. ئەمەش بەرچاوڕوونیمان پێدەدات بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئایین لە سەردەمی نوێدا. چونکە وا دێتە بەرچاو دینداریی دوای ڕاپەڕین کە زێتر لە شێوەی رابوونێکی ئیسلامی خۆی دەنوێنێ، کاریگەریی سلبی لەسەر بایەخدان بە بیر و هوشیاریی نەتەوەیی هەیە. ڕاپەڕین وەک وەرچەرخانێک لە بواری بیروباوەڕی ئایینی و ناسیۆنالیزم، زەمینەیەکی رەخساندووە بۆ کارلێکی ئەم دوو فیکرە و دەوریان لە ژیانی رۆژانەی خەڵکدا گێڕاوە.

بـۆ ئـەم تۆژیـنـەوەیەش پـەیڕەویمان لـە فرەمیـتۆدی کـردووە، واتـە هـەم پێویسـتمان بـە میتۆدێـکی شـیکاریی تـیۆری و دیاردەناسـانە (فینۆمینۆلۆژیانە) هـەبووە و هـەمـیش لەلایەنی مەیدانیدا پشتمان بە میتۆدی شیکردنەوەی ئاماری (التحلیل الأحصائي) بەسـتووە. بـە پێچەوانەی لێکۆڵینەوە وەسفییەکان کە بە پلەی یەکـەم لێـکۆڵینەوەی مــەیدانین ، هــەوڵدەدەین ، وێـڕای لایەنـە مەیدانـیەکە، شـیکردنەوەیەکی تـیۆریی (التحلیل النظري) بۆ کێشەی ئایین و ناسیۆنالیزم بکەین. بێـگومان هــەموو ئەمانــەش بـە پشـت بەسـتن بـەو داتایانـەی (البـیانات) لەڕێـی لێکۆڵینەوەکەوە چنگ دەکەون. لەو رووەوە ئەم باسەی ئێمە دەشێ بناغەیەک بێت بـۆ پـرۆژەی تۆژیـنـەوەیی بەرفـراوان و سـەرتاپاگیرتر لـە پێـناوی ناسـینی کۆمـەڵگای کـوردی و لـە هـەمان کاتدا بۆ دانانی بناغەی سۆسیۆلۆژیای ئایین لە بواری ئەکادیمیای کوردستاندا.

ئەم لێکۆڵینەوەیە پێکدێت لە دەرخستنی هەر دوو گۆڕاوی ئایین (Religion) و ناسیۆنالیزم ((Nationalism لە کوردستاندا، ئەویش لەڕووی دەوری هەریەکەیان و کاریگەرییـان لەسـەر کۆمـەڵگا،و ئیـنجا لەسـەریەکتر. مەبەسـتمان لـە دەورو کاریگـەری و پـەیوەندیی نێـوان ئایین و ناسیۆنالیزم ئەوەیە بزانین کاریگەریی ئـایین لەسـەر ئـەندامانی کۆمـەڵگا چەندە و ئەمەش چۆن لەسەر ناسیۆنالیزم و بیری نەتەوەیی کەوتۆتەوە.

ئـەو بوارە زانستییەی ئێمە دەمـانەوێ ئیشی تیـا بکەین، کۆمەڵناسـیی ئاییـنە (Sociology of Religion) . کۆمەڵناسـیی ئـایین بایـەخ بـە جەوهـەری بیروبـاوەڕی ئایینی نادات ، بەڵکو لە لایەنە بەرجەستەبوو و واقعییەکانی ئایین لە کۆمەڵگادا دەکۆڵێـتەوە. گرنگـیی لێـکۆڵینەوە لــە ئـایین لــەو رووەوە دەردەکەوێـت کـە توخمێـکی هــەرە سـەرەکیی کولتووری کۆمەڵگاکەمان پێکدێنێت. ئەگەر بمانەوێ لـە کۆمەڵگایەکی وەکو کوردستان بکۆڵینەوە و لێی تێبگەین، بەتایبەت لە ئاستە کولـتووری و کۆمەلایەتـیـیەکەیدا، پێویسـتە لــە ئایـینی ئیسـلام وەک توخمێـکی ئامـادە و کاریگـەری نـاو کولتووری کوردی بکۆڵینەوە. تا لە لایەنە ئایینیەکانی کۆمــەڵگا تێــنەگەین نــاتوانین بانگاشــەی ناســینی کۆمــەڵگا و کولتوورێــکی دیاریکـراو بکـەین. بـەلام بەداخـەوە لێـکۆڵینەوەی سۆسـیۆلۆژی لەسـەر ئـایین نەکراوە، جگە لەوەش تا ئێستا هیچ کایەیەکی زانستی بۆ ئەم مەبەستە لە بەشی کۆمەڵناسـیی زانکـۆی سـەلاحەددین و کایـە زانسـتییەکانی دیکـەی کوردسـتان تـەرخان نەکـراوە. لـە لایـەکی تریشـەوە، ئـەو روانگەیـەی کە بەهۆیەوە سەیری

ئـایین دەکرێـت زیاتـر میتافیزیکـییـە نـەک سۆسـیۆلۆژی. ئێمە هەوڵدەدەین بە میتـۆدێکی سۆسـیۆلۆژی تۆژینـەوە لەسـەر ئایـینی ئیسلام بکـەین. لـە میـتۆدی سۆسـیۆلۆژیدا بایـەخ بـە راستبوون و هەڵەبوون ، ئاسمانی بوون و خاکیبوون، مەنتقی بوون و نامەنتقی بوونی ئایین نادرێ.

لێکۆڵینەوەی مێژوویی لە بارەی ئایین و ئایینـزاکانی کوردستان زۆر ئەنجام دراوە ، بـەڵام تخـوونی دیـاردە ئاییـنیـە نوێـیەکان ، وەک زۆر بـوونی مـزگەوت، قوتابخانـە ئایینـیـەکان، سـەرهـەڵدانی فەندەمێـنتالیزم (الأصـولیة)، دەرکـەوتن و فراوانـبوونی بزووتـنەوە و گـروپە ئایینـیـەکان،و هـتد...نەکـەوتوون. بێـگومان ئاستێـکی سـەرەتایی ئاوەهـا گـرفتی زۆرمـان بۆ دروست دەکات لەڕووی کەمیی سەرچـاوە و نـەبوونی تۆژیـنەوە و لێکۆڵینەوەی زانسـتیی پێشووتر وەک رێگا خۆشکردنێک لەو بوارەدا. ئەمە لە کاتێکدا کە لە ئەدەبیاتی زانستیی رۆژئاوادا بایەخێـکی زۆری پێـدراوە. ئێـمەش بەپێـی توانـا هـەوڵدەدەین لـە کوردسـتاندا کەمێک ئەو کەلێنە پڕ بکەینەوە.

ئێمە ئایین وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی سەیر دەکەین، کە کۆمەڵێک ئەرکی کۆمەڵایـەتی دەگێڕێـت. ئـایین ئینتـیما و وەلائێـکی دیاریکـراو و تایـبەت بـۆ تاکەکەسـان دەخوڵقێـنێ. هـەروەها دەوری هەیـە لـە هێـنانەکایەی رەوشێـکی کۆمەڵایەتـیی تایـبەت. پرسـیاری ئێـمە لـەم باسـەدا ئەوەیـە ئایـا ئـەم ئینتـیما و وەلائـە لەگـەڵ ئینتـیماکانی دیکـەی نەتـەوەیی و نیشـتیمانی نـاکۆک نییە؟ ئایـا پەروەردەی نەتەوەیی و ئاییـنی تـا چەند لەگەڵ یەکتردا دەگونجێن و تەبان، یان تـا چـەند دەوری بەدیـلی یەکـتر دەبینن؟ بێگومـان پرسیارکردن و گەڕان بەدوای ئـەوەی کە ئایین چ وەزیفەیەکی ئینتیمائی و پەروەردەیی دەگێڕێت، خاڵێکە کە لە چوارچێوەی لیکۆڵینەوە سۆسیۆلۆژییەکاندا کاری لە سەر دەکرێت.

دەوری ئـایین لەدیاریکـردنی ناسنامەی تاکەکـەس حاشاهەڵنەگرە. ئایین هـەم یەکخـەرە و هـەم پەرتکەر، چونکە پرسیاری: ئێمە کێین و چیین و ئەوان کێن و چـین لـە سیسـتمی ئاییـنیدا وەڵامێکی دیاریکراوی هەیە. جگە لەوەش، لەوانەیە ئینتـیمای ئایـینی، زۆربـەی جار، ببێتە هۆی بەهێزکردن یان پارچەپارچەکردنی ناسنامەی نەتەوەیی.

لـەدوای راپـەڕینی **١٩٩١**، کوردسـتانی باشـوور رووبـەڕووی ئەزموونێـکی دیکـەی ئایـینی بۆتـەوە؛ دیاردەیـەک کـە دەشـێ بـە «*گەڕانـەوە بـۆ ئـایین*» ناوی بـەرین. ئەم ئەزموونە کۆمەڵایەتیە ئایینیە رەنگی خۆی بە بزاڤی ناسیۆنالیزمی

کوردیش داوە و کاریگەریی دوورمەودا و نزیک مەودای هەیە لەسەری – بە نێگەتیڤ بێت یان پۆزەتیڤ.

پرسیارێکی دیکە کە پێویستە لێی بکۆڵینەوە ئەوەیە کە ئایا دواجار ئەم کێشەیە کەلێنێک لە نێوان ئایین و ناسیۆنالیزمدا ، لەڕووی سیاسی و کولتووری و تەنانەت کۆمەڵایەتیشەوە، دروست ناکات؟ بۆ ئەم بابەتەش پێویستە جەردێکی گشت لایەنەکانی ئایین بکرێ لە کۆمەڵگادا . لەوانە بڵاوکراوە ئایینیەکان، وەک کتێب و نامیلکە و کاسێت و رادیۆ و رۆژنامەکان. هەروەها دەبێ دەزگا و بنکە ئایینیەکانیش (وەک مزگەوت ، کۆلیژ و بەشەکانی شەریعەت و خوێندنی ئیسلامی ،بزووتنەوەو رێکخراوە ئایینییەکان وهتد...) وەک بابەتی لێکۆڵینەوە وەربگرین. بەڵام ئەمانە هەموویان نەک هەر لە توانای ئەم باسەی ئێمە دانەبووە، بەڵکو بە دەیان تۆژینەوە و کتێبی سەربەخۆی گەرەکە. ئەم دیاردانە، لەلایەک وەک پێوەری پەرەسەندنی دیاردەی ئایینی لە هەرێمی کوردستاندا سەیر دەکرێن و شیدەکرێنەوەو تۆژینەوەیان لە سەر دەکرێت. لە لایەکی دیکەشەوە، هەر لەڕێی ئەم هۆکارانەوە دەتوانین دەستنیشانی بوونی توخمی ناسیۆنالیستی لەناو ئەدەبیات و بیری ئیسلامی ـ ئەگەر هەبن ـ و چۆنیەتی مامەڵە لەگەڵکردن و بایەخپێدانی، بکەین.

هەوڵمانداوە باسەکەمان تەنیا لایەنی مەیدانی و پراکتیکی تێدا نەبێ و لایەنی تیۆری پشتگوێ بخات –وەک لایەنگرانی رێبازی پۆزێتێڤیزم پەیڕەویی لێدەکەن. چونکە لەو حاڵەتەدا کەلێنێکی گەورە و پڕنەکراوە لە نێوان تیۆر و لێکۆڵینەوەدا دروست دەبێت، کە بە بڕوای *دیرک لایدر* ئەمە ئاستەنگێکی گەورەیە لە بەردەم گەشەکردنی کۆمەڵناسی وەک سستمێکی زانستی، هەروەها لەبەردەم شیانی پەرەسەندنی کەڵەکەبووی مەعریفەی تیۆریدا.[1] ئێمە لەم باسەدا پەیڕەویمان لە میتۆدی لایدر کردووە. لایدر پێی وایە تیۆروانی (التنظير) پرۆسەیەکی بەردەوامە لە گشت قۆناغەکانی تۆژینەوەدا، واتە تیۆروانی توخمێکی سەربەخۆ نییە کە تا ئەو شوێنە بڕ بکات کە لایەنی مەیدانی تۆژینەوەکە دەستپێدەکات.[2] بۆیە ئێمە ویستوومانە خۆمان لەو میتۆدە پۆزێتیڤیستییە ببوێرین و تەنیا پشت بە زانیارییە چەندایەتییەکان لەسەر

---

1 ديرك لايدر، *قضايا التنظير في البحث الأجتماعي*، ت: عدلي السمري، المجلس الأعلى للثقافة، مصر ٢٠٠٠. ، ص ٤٥.

2 المصدر نفسه، ص ٤٩.

دیـــارده کۆمەڵایەتیـــیەکان نەبەســـتین؛ وەک لـــە زۆربـــەی لێـــکۆڵینەوە سۆســـیۆلۆژیەکانی کوردســـتاندا بـــەدی دەکرێـــت. لـــە لایـــەکی دیکەشـــەوە هـەوڵدەدەین گرنگیدان بە تیۆروانی لە باسەکەماندا زیاتر بێت لەوەی تا ئەمڕۆ لە پرۆسەی تۆژینەوەکانی دیکەی پێشکەشکراو لە بەشی کۆمەڵناسیدا هەیبووە.

ئـــەو بۆچـــوونانەی دژی تـــیۆروانین دەگەڕێـــنەوە بـــۆ ئـــەو تـــۆژەرە ئەزموونگەرییە تەقلیدیانەی کە بایەخ بە کۆکردنەوەی مادەی مەیدانی دەدەن بـە گوێـرەی ڕێسـا و ڕێوشوێنگەلێـکی میـتۆدیی تونـد و سـەختگیر، هـەروەها تـیۆروانی لـە لایـەن لایەنگـرانی پـاش بونـیەوی و پـاش مۆدێـرنیتەش هێرشـی دەکرێـتە سـەر.[3] ئـەم دوو ئاراسـتەیەی دوایـی تۆمـەتی دوورکەوتـنەوە لە ژیانی ڕۆژانـە و واقعـی دەدەنـە پاڵ تیۆروانی. لە بەرامبەر ئەم دوو ئاراستەیەدا لایدر تیۆری گونجانکاری (النظرية التكيفية – Abaptive theory) دەخاتەڕوو.

تـیۆری گونجانکاری هەوڵدانێکە بۆ تێکەڵکێشکردنی بەکارهێنانی تیۆرێک کە لـە پێشـدا هەیـە و ئـەو تـیۆرەی کـە لـە ئـەنجامی شـیکردنەوەی زانیاریـیە ئەمبیریقیـیەکان لـەدایک دەبێـت.[4] بۆیـە تێگەیشـتن لـە تـیۆری گونجانکـاری پێویستە بۆ تێگەیشتن لەم تۆژینەوەمان.

ئەم نامەیە لە حەوت بەش پێکهاتووە. لە بەشی یەکەم چەمکە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە لە ڕوانگەی جیاجیاوە ڕوونکراوەتەوە، کە بریتین لە چەمکی ئایین و ناسـیۆنالیزم. لـە باسـی یەکـەمی ئـەم بەشـەدا چـەمکی ئـایین هـەم لـە واتـا زاراوەناسـی و تیۆلۆژیـیەکەیدا –سەرچـاوە و واتـای جەوهـەری- و هـەم لـە ڕوانگـــە کۆمەڵناســـییەکەیدا –وەک واقعێـــکی کۆمەڵایـــەتی- لێـــکدراوەتەوە. هەروەها ئاماژە بەوە کراوە کە دوو ڕوانگەی سەرەکی بۆ ئایین هەن؛ ڕوانگەی جەوهـەری کـە میـتۆدی تـیۆلۆژیایە. دووەمیان ڕوانگەی کۆمەڵایەتی کە جەخت لەسـەر واقیعی کۆمەڵایەتیی ئایین دەکات و زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەگشتی و کۆمەڵناسی وەک بوارێکی تایبەت لێی دەکۆڵێتەوە.

هـەر لەو چوارچێوەیەدا باس لە هەندێ نموونەی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسانە و ئەنـترۆپۆلۆژیانە لـەبارەی ئایینـەوە کراوە، وەک لێکۆڵینەوەکانی ڕابرتسۆن سمیس و دورکهایم و ماکس ڤیبەر، کە بە باوکی کۆمەڵناسیی ئایین دادەنرێن و لـەو یەکـەم کەسانەن کـە کۆمەڵناسـانە لـە دیاردە ئایینیەکانیان کۆڵـیوەتەوە.

---

[3] المصدر نفسه ، ص ٥٥.

[4] المصدر نفسه، ص ٤٥.

ئەمەش بۆ ئەوەی کە بۆچوونێکی روونترمان لە بارەی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە لەلا گەڵاڵە بکات.

لە باسی دووەمی هەمان بەشدا چەمکی نەتەوە و ناسیۆنالیزم روون کراونەتەوە، ئەویش بە گەڕانەوە بۆ پێناسەی کەسانی وەک ئێرنست رێنان، میروسلاڤ هرۆک، ئێریک هابزباوم، ئێرنست گیلنەر و بێندێکت ئەندرسۆن. هەروەها لەرێی روونکردنەوەی بۆچوونەکانی ئەمانەوە، بە پێناسەی خۆمان بۆ نەتەوە بە ئەنجام گەیشتووین. هەروەها لە ناساندنی ناسیۆنالیزمیشدا باسمان لە هەر دوو بۆچوونی سەرەکی (واتە بۆچوونی ئێتنی بۆ نەتەوە و بۆچوونی مۆدێرن بۆ نەتەوە) کردووە و لە ئەنجامدا پێناسەی خۆمان هەڵێنجاوە بەشێوەیەک کە لەگەڵ واقعی ناسیۆنالیستیی ئەمڕۆی کوردستاندا بگونجێ.

لە بەشی دووەمدا باسمان لە کۆمەڵناسیی ئایین وەک بوارێکی لێکۆڵینەوە و چوارچێوە تیۆرییەکەی کردووە. ئەم بەشەشمان بە سەر سێ باسدا دابەشکردووە. لە باسی یەکەمدا بە دوای سەرەتاکانی مامەڵەکردنی زانستیانە لەگەڵ ئایینـدا گەڕاوین کە چۆن لەدوای سەدەکانی ناوەڕاستدا زانستماڵی خۆی لە ئایین کردووە و نەک هەر ئەوەندە بەڵکو ئایینیشی کردووە بە بابەتێک لە بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی؛ ئەمە بە تایبەت لە سەردەمی رۆشنگەریدا هاتە ئاراوە. لە باسی دووەمدا میتۆدۆلۆژیای کۆمەڵناسیی ئایینمان شیکردۆتەوە، ئەویش لە رێی ئەو پرسیارانەوە کە دەشێ لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسانە لە تۆژینەوەی ئاییندا پشتی پێ ببەستێت. لەم باسەدا ویستوومانە ئەوە روون بکەینەوە کە زانست جیاوازە لە ئایین، سەرچاوە و میکانیزمەکانیشیان لێکجیان. بۆیە ناکرێ بە سەرچاوە و میکانیزمەکانی ئایین کە بریتین لە ئیمان و پابەندبوون، لێکۆڵینەوەی زانستی ئەنجام بدرێ. لەبەر ئەوەی زانستی نوێ بەرهەمی مۆدێرنیتەیە بۆیە وەک مەسەلەیەکی دونیەوی و تایبەت بەم دونیایە سەیری ئایین دەکات. کۆمەڵناسیش لەم تێڕوانینە دونیەوییە بەدەر نییە. بۆیە دەبینین کۆمەڵناسیی ئایین روانگە و چوارچێوەی تیۆریی خۆی لە تیۆلۆژیا و کەلامناسیی ئایینی جیادەکاتەوە، کە ئەمانەی دوایی باس لە شتە جەوهەرییەکانی ئایین وەک خوا، راستی و جەوهەرو ناوەرۆکی ئایین و هتد... دەکەن.

لە باسی سێیەمدا وەک راگەیاندنێک بۆ دامەزراندنی کۆمەڵناسیی ئایین لە بواری ئەکادیمیی کوردستاندا باسی هەندێ لەو بوارە کۆمەڵایەتییانەمان کردووە کە دەشێ کۆمەڵناسیی ئایین لە پرۆژەی لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا بپرژێتە سەریان و بایەخیان پێ بدات.

لەبەشی سێیەمدا چووینەتە سەر باسی تاووتوێکردنی بیروڕای چەند بیرمەند و تیۆروانێک لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم، هەر ئەوانەی لە پێناسەکردنی چەمکەکاندا ناویان هاتووە بەڵام بەشێوەیەکی بەرفراوانتر. هەروەها لە باسی دووەمی ئەم بەشەدا بیروڕای دوو کەسی کوردمان لەبارەی ناسیۆنالیزمی کوردی هێناوەتەوە:

د. عەباسی وەلی کە خاوەنی تیۆری مەدەنییە لە بارەی بوونی نەتەوە و ناسیۆنالیزم؛ عەلی باپیر، وەک نووسەرێکی ئیسلامی کوردی کە نەتەوایەتی لە چوارچێوەی شەریعەتی ئیسلامیدا بەرتەسک دەکاتەوە. بێگومان هی خاڵێک نییە کە ئەم دووانە بەیەکەوە ببەستێتەوە، جگە لەوەی کە لە دوو هەڵوێست و میتۆدی جیاوازەوە ناسیۆنالیزم دەخوێننەوە.

بەشی چوارەمیش تایبەتە بە دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئایین لە جیهان و وڵاتانی ئیسلامی و کوردستاندا. ئەمەش لە ڕێی ئاماژەکردن بە دیاردەی ئوسوڵیەت لەناو ئایینی جوولەکە و مەسیحی و ئیسلامدا. دواتر لە ڕێی چەند گۆڕاوێکی وەکو پەیدابوون و پەرەسەندنی حیزبە ئیسلامیەکان، مزگەوت، وتارخوێنە کاریگەرەکان و بڵاوکراوەی ئیسلامی و رەفتاری رۆژانە باسی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی دیاردەی ئیسلامی کراوە لە هەرێمی کوردستاندا. لە باسی سێیەمی بەشی چوارەمدا پەیوەندیی نێوان ئایین وبیری نەتەوەیی کراوە لە واقیعی کوردستاندا.

تەوەری مەیدانیی ئەم لێکۆڵینەوەیە بەسەر سێ بەش دابەشکراوە. بەشی یەکەم کە دەکاتە بەشی پێنجەمی باسەکە تایبەتە بە ستراتیژیەت و ڕێوشوێنەکانی ئەنجامدانی تۆژینەوەی مەیدانی کە تیایدا باسی چۆنیەتی هەڵبژاردنی نموونەی لێکۆڵینەوە (کە لە **٣٣٠** کەس پێکهاتووە) ومیتۆدی کۆکردنەوە و شیکردنەوەی زانیارییەکان و گیروگرفتەکانی کراوە. دواجار کۆمەڵێک پرسیار و گریمانە خراونەتەڕوو بۆ تاقیکردنەوەیان لە بەشی شەشەمدا.

بەشی شەشەم تایبەتە بە خستنەڕوو و شیکردنەوەی ئەو زانیاریانەی کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی پراکتیکییەوە بە هۆی فۆرمی ڕاپرسییەوە دەستمان کەوتوون. ئەمەش لە ڕێی خستنەڕووی خەسڵەتە گشتیەکانی نموونەکە، ئاستی دینداریيان، پەیوەندی و کاریگەریی بۆچوونی ئیسلامی لەسەر بیری نەتەوەییان، بۆچوونیان بەرامبەر نەتەوایەتیی کورد و چاوەڕوانیان لەم چەمکە و هتد...

لە بەشی حەوتەمیشدا پوختەی ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوە مەیدانیەکە خراونەتەڕوو.

هیچ هەوڵێکی مرۆڤانە بێ کەموکووڕی نابێ، هیوادارین بمانتوانیبێ لەم کارە خاکەڕییەمان بەردێک بخەینە سەر دیواری تۆژینەوەی زانستی لە کوردستاندا.

تۆژەر

تەوەری یەکەم: لایەنی تیۆری

بەشی یەکەم: چەمکە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە

باسی یەکەم: ئایین

١- چەمکی ئایین؛ مانای زاراوەناسی و تیۆلۆژی

٢- ئایین لەڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە

باسی دووەم: نەتەوە و ناسیۆنالیزم

١- نەتەوە چییە؟

٢- ناسیۆنالیزم چییە؟

بەشی یەکەم:

چەمکە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە

بێگومان، هەر لێکۆڵینەوەیەک بەبێ روونکردنەوەی چەمکەکانی بە ناتەواوی دەمێنێتەوە. روونکردنەوەو دەستنیشانکردنی چەمکەکان لە هەر باس و لێکۆڵینەوەیەکدا، هەر نەبێت بۆ ئەوەیە بزانین باسی چی دەکەین و چوارچێوەی تێگەیی(الاطار المفهومي)مان تا کوێیە. بە گوێرەی ئەم بۆچوونە ئەو کاتە دەتوانین لە دیاردەیەک تێبگەین و بیناسین کە بە شێوەیەکی تێروتەسەل لێمان کۆڵیبێتەوە.

زۆر لە توێژەران و بیرمەندانی کۆمەڵایەتی، پێیانوایە بەر لە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی بابەتێک، ناتوانین پێناسەی چەمکەکانی بکەین.[1] پاساویش بۆ ئەم تێزە ئەوەیە کە تەنیا لە میانی شیکردنەوەو لێکۆڵینەوە لە کێشە و دیاردەکان دەتوانین بگەینە واتای هەرە نزیک لە راستیی چەمکەکان و چاکتر دەتوانین لێیان تێبگەین.

وەک لە ناونیشانی باسەکەدا دیارە، توێژینەوەکەمان لە نێوان دوو چەمکی سەرەکیدا دەخولێتەوە کە یەکەمیان-و سەرەکیترینیان- ئایینە و ئەوەی دیکەیان نەتەوە و ناسیۆنالیزمە. ئەو چەمک و زاراوانەش کە لە هەر یەک لەم دوو زاراوەیەوە نزیکن- وەک بیروباوەڕی ئایینی، ئوسوڵیەت و رەفتاری ئایینی و دینداری کە پێوەندییان بە ئایینەوە هەیە، یاخود نەتەوەو ناسنامەی نەتەوەیی کە پێوەندییان بە ناسیۆنالیزمەوە هەیە- هەریەکەیان لە شوێنی جیاوازی خۆی و لە چوارچێوەی تەوەری سەرەکیی خۆیدا باس دەکرێن.

---

[1] ملکلم همیلتون،*جامعه‌شناسی دین*، ت:محسن ثلاثی، انتشارات تبیان، چاپ اول،١٣٧٧ ، ص٢٠-٢١ .

باسی یەکەم:

ئایین

١- چەمکی ئایین؛ مانای زاراوەناسی و تیۆلۆژی

پێناسەکردنی ئایین کێشەیەکی ئاڵۆزە. سەرچاوە جۆراوجۆرەکان پێناسەی جیاجیایان بۆ ئایین کردووە کە بە زۆری پێک ناکۆکن. تەنانەت لەو لایەنەشدا کۆک نین کە بەچی دەگوترێت ئایین و چیش دەکەوێتە دەرەوەی ئایینەوەو حسێبی ئایینی بۆ ناکرێ. ئەوەی سەبارەت بە شیان و پێویستیی پێناسەکردنی چەمکەکان بەگشتی گوتمان بۆ چەمکی ئایینیش هەر راستە. هەندێ لە پسپۆرانی سۆسیۆلۆژیای ئایین پێیان وایە کە وا چاکترە سەرەتا هەوڵی پێناسەکردنی بابەتی تۆژینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین (واتە ئایین) نەدرێ و تۆژەر تەنیا دوای تۆژینەوەی چڕوپڕ دەتوانێت ئەم کارە ئەنجام بدات. یەکێک لەو کەسانە *ماکس ڤیبەر*(Max Weber / 1864- 1920)ە، کە پێی وایە پێناسەکردنی ئایین لە پێش لێکۆڵینەوەدا نە پێویستەو نە دەکرێ.[٢] بەڵام بەڕای *فیراس ئەلسەواح* زۆربەی ئەو نووسەرانەی کە ئەرکی لێکۆڵینەوە لە دیاردەی ئایینیان گرتۆتە ئەستۆ هەوڵی پێناسەکردنی ئایینیان داوە، چونکە بەبێ ئەم کارە سەرەتاییە لەوانەیە تۆژەر دیاردەیەکی دوور لە ئایین وەربگرێت،و بکەوێتە دوای رەهەندە لاوەکییەکانی ئایین لەسەر حسێبی رەهەندە سەرەکییەکانی.[٣] پێناسەکردنی ئایین پێش لێکۆڵینەوە پێویستە بۆ دیاریکردن و روونکردنەوەی بواری لێکۆڵینەوە، هەرچەند لەوانەیە ئەمە جۆرە حوکمدانێکی پێشینەیی بێت لەسەر دیاردەی ئایین خۆی.

---

[2] ماکس ڤیبەر کە گەورەترین زانای سۆسیۆلۆژیای ئایین و لەڕاستیدا بە دامەزرێنەری ئەم لقە زانستییە دادەنرێ، لەسەرەتای کارە بەرفراوانەکەی لە بواری سۆسیۆلۆژیای ئایینیدا دەڵێ: «لە بەرایییەکی ئاوەهادا ناتوانین پێناسەی ئایین بکەین و بڵێین ئەوە چییە. تەنیا لەکۆتایی لێکۆڵینەوەدا دەکرێ هەوڵی پێناسەکردنی ئایین بدرێ». بڕوانە:
Max weber , ***The Sociology of Religion***,
Online: http://www.ne.jp/asahi/moriyuki/weber/society/socio-relig/socio-relig-cont.html<21/4/2001>.

[3] فراس السواح ، *دين الانسان: بحث في ماهية الدين و منشأ الدافع الديني*، منشورات دار العلاءالدين ، الطبعة الثالثة ، دمشق ١٩٩٨، ص ١٩.

لێرەدا زاراوەی ئایین- یان زۆر جار دین - لەبەرامبەر وشەی «الدین» ی عەرەبی و Religion [4]ی ئینگلیزیدا بەکاردێنین. لە ***ئێنسکلۆپیدیای سەدەی بیست***ی محەمەد فەرید وەجدی دا هاتووە کە «دین» بریتیە لە«گەردنکەچی و شوێنکەوتەیی و فەرمانبەرداری؛ هەروەها ناوێکە بۆ گشت ئەوەی مرۆڤ بەهۆیەوە خوای پێ دەپەرستێت».[5] هەروەها فەیروزئابادی دەڵێ: «ئایین واتە سزاو پاداشت، ئیسلام، پەرستن، حوکم، رێوشوێن دانان، تاکپەرستی(تەوحید)، لێپێچانەوە(الحساب)، زاڵبوون، دەسەلاتداری(السلطان)، گوێڕایەڵی و ملکەچی(الطاعة)».[6]

لەلایەکی دیکەوە د. محەمەد کەمال جەعفەر بە میتۆدە مێژووییە بەراوردکاریەکەی(منهج التاريخي المقارن) لە کتێبی ***مرۆڤ و ئایینەکان*** دا کە زێتر ئایینە یەکتاپەرستی و ئاسمانیەکانی مەبەستە، دەڵێ: «ئایین بریتیە لە بڕوابوون بە بوونی هەبوویەکی باڵا و رەفتارکردن بە گوێرەی ئەم بیروباوەرە».[7] هەروەها د.محەمەد عەبدوڵلا دەراز دوای شیکردنەوەیەکی تا رادەیەک وردی توخمە سەرەکییەکانی ئایین بەم شێوەیە ماهییەتی ئایین دیار و چڕدەکاتەوە: «بڕوابوون بە زاتێکی خوایی، کە شیاوی پێڕەویلێکردن و پەرستنە».[8]بەشێوەیەکی گشتی، وشەی دین لەلای عەرەبەکان ئاماژە بۆ پەیوەندییەکی دوولایەنە دەکات، کە یەکێکیان ئەوی تر بە گەورە دادەنێت و دەچێتە ژێر باری فەرمانەکانیەوە. لایەنی یەکەم، ئەم پەیوەندییە بە ملکەچبوون و چوونە ژێربار وەسف دەکات، بەڵام لایەنی دووەم بە فەرمان و دەسەڵات و حوکم و پابەندبوون وەسفی دەکات.[9] هەر یەک لەم پێناسانەی سەرەوە ئاماژە بۆ دوو توخمی بنچینەیی دەکەن کە کۆڵەگەی ئایینە تەوحیدیەکان پێکدەهێنن. یەکەمیان بڕوابوونە بە زاتێکی باڵا، نادیارو یان

---

[4] رۆژیە باستید دەڵێ: «وشەی Religion لە کاری لاتینی religare بەمانای پێوەندی وەرگیراوە، لە کاتێکدا کە ئەم وشەیە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا لە کاری religere بەواتای پەرستن و بەندایەتیکردن بەترس و رێزەوە نزیکە». **بڕوانە**: روجيه باستيد، *مبادئ علم الاجتماع الديني* ، ت: د. محمود قاسم، مكتبة الانجلو المصرية، بدون تاريخ، ص١١-١٢.

[5] محمد فريد وَجدي ، *دائرة معارف القرن العشرين*، ج ٤، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٩٧١ ، ص ١٠٦ .

[6] الفيروزآبادي (مجدالدين محمد بن يعقوب)، *القاموس المحيط*، مؤسسة الرسالة ، الطبعة السادسة ، بيروت ١٩٩٨، ص ١١٩٨.

[7] د. محمد كمال جعفر، *الانسان والاديان: دراسة ومقارنة*، دار الثقافة، الطبعة الاولي ١٩٨٥، ص ١٥.

[8] د. محمد عبدالله دَراز، *الدين: بحوث ممهدة لدراسة تاريخ الاديان*، دار القلم، كويت ١٩٧٠ ، ص ٥٢ .

[9] المصدر نفسه، ل ٣١.

سروشـتی، دووەم ئـەم بـڕوابوونە دواتـر ئـەرک و فــەرمان و ڕەفتارگەلێـکی لێدەکەوێــتەوە، جــا چ ئــەرک و ڕەفــتاری عیــبادەت و پەرســتن بــن یــاخود کۆمەڵایەتی و تاکەکەسی لە بەرامبەر کۆمەڵگاو ئەندامانی دیکەی کۆمەڵگادا.

ئـەم پێناسـانە لە چوارچێوەی کەلامناسی و زانستی ئایینیدا خراونەتەڕوو و هــەر لــەو چوارچێوەیەشـدا باشتر هەرس دەکرێن، بۆیە زێتر ڕوانگەیەکی نێو-ئایینــیانەیان (interreligion) هەیــە، واتــە بەپلــەی یەکــەم پشــت بــەو تەفســیرو لێــکدانەوانە دەبەســتن کــە لــە خــودی سەرچــاوەی ئایینــەکەوە هــەڵقوڵاون، بەتایبەت لە چوارچێوەی ئیسلامیدا. وەک دیارە دەقاو دەق لەگەڵ ئەو مانایەی کە لە قورئاندا هاتووە یەک دەگرنەوە.*

هــەروەها فەیلەســوفانی ئــایین بەپێــی ڕوانگــەو بۆچــوونیان پێناســەی جیاوازیان بـۆ ئـایین کردووەو هەر یەکەیان پێی لەسەر لایەنێک و ڕەهەندێکی ئـایین داگـرتووە. دواجـار ئـەم پێناسـانە جەوهـەر و ئـەرکی سـەرەکی ئـایین لە ڕووی تاک و کۆمەڵەوە دەستنیشان دەکەن.

تێـیل(C. P. Tiele) دەڵـێ: «ئـایین حاڵەتێکی ڕۆحـی یـان نەزعەیـەکی بێگەرد (خالص) و ڕێـزدارانەیە کە بە تەقواو خواپەرستی (Piety) ناوی دەبەن».[10] بەپێی بۆچـوونی تێـیل، ئـایین تەنـیا لە خۆپارێزی و خواپەرستیدا کورتدەکرێتەوە کە سستەمێـکە بۆ ڕێکخستنی پێوەندیی مرۆڤ لەلایەک بەخۆی و لەلایەکی دیکەوە بەخوای خۆیەوە. بەڵام برادلی(F. H. Bradly) دەڵێت: «ئایین زێتر لەهەر شتێک هەوڵدانێکە بـۆ ئـەوەی حەقـیقەتی تـەواوی چاکە لەگشت لایەنەکانی بوونماندا بەرجەسـتە بکـەین».[11] هــەروەها جـیمس مارتیـنۆ دەیگـوت: «ئـایین بـڕوابوونە

---

* گـرفتی سـەرەکیی زۆربـەی ئـەو پێناسـانەی لـە کایـەی ئیسـلامیدا خـراونەتەڕوو ئەوەیـە کـە تەنیا ئایینـە ئاسمانیـیەکان لەبـەر چـاو دەگـرن و گشت ئەو ئایینانەی سەرچاوەیەکی ئاسمانی و خواییان نیـیە (بەگوێرەی ڕوانگە ئیسلامییەکە خۆی، واتە یەهودی و مەسیحی و ئیسلام) پشت گوێ دەخرێن، بۆیە دەبینین زاراوەی باو لەو بوارەدا (الادیان السماویة)یە.

وشـەی «دیـن» بەهـەموو سیغەکانیەوە نزیکەی ٧٧ جار لەقورئاندا دووبارە بۆتەوە. ئەمەش بەمانای جـیاوازەوە، هـەر لـە سـزاو پاداشـتەوە بگرە تا دەگاتە بەرنامەو پەیڕەوی ژیان و ملکەچی. بڕوانە: عـەلی بـاپیر ، *خواناسیی، ئایین، ئیمان*، نووسـینگەی تەفسیر، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٠، ل١٧٦-١٧٨.

10 مـایکل پترسـون و دیگـران، *عقل واعتقاد دینی (درآمدی بر فلسفهء دین)*، ت: احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، طرح نو، چاپ دوم، تهران ١٣٧٧، ص ٢٨.

11 هـ. س. پ.، هەمان لاپەڕە.

بەخوایەکی هەمیشە زیندوو، واتە بڕوابوون بەئیرادەو زهنی خوایی کە حاکمە بەسەر جیهاندا و پێوەندیگەلێکی ئەخلاقیی بەئادەمیزادەوە هەیە».[١٢] لەم دوو پێناسەیەشدا لایەنە ئەخلاقییەکانی ئایین و خواپەرستیمان بۆ دەردەکەوێت، کە بەم پێیە دەتوانین بڵێین ئایین بیروباوەڕێکە بۆ چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردنی مرۆڤەکان لەگەڵ یەکتر. بەگشتی، فەیلەسوفانی ئایین و تیۆلۆژیستەکان، سێ لایەنی سەرەکی لەبەر چاو دەگرن کە جەوهەری ئایین پێکدەهێنن، ئەم سێ لایەنەش خۆیان لە سێ پێوەندیدا دەبیننەوە:

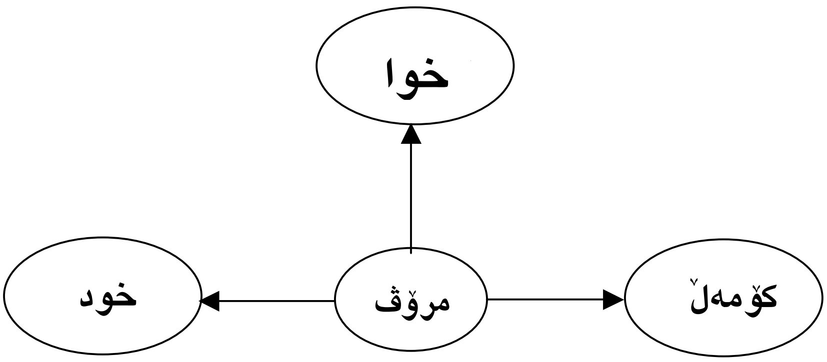

پەیوەندییە ئایینیەکانی مرۆڤ

مرۆڤ و خوا یان پەرستراو، مرۆڤ و کۆمەڵگە یان دەوروبەر، مرۆڤ و خود. ئایین وەسیلەیەکە بۆ بەستنەوەی مرۆڤ بەخوا، بەهێزێکی نادیاری بەتوانا، کە خاوەن پەیام و ڕێنوێنیکەری مرۆڤەو مرۆڤیش شوێنکەوتەی ئەو و ڕێنوێنییەکانیەتی، ئەو ڕێنوێنیانەش بەحوکمی خواییبوونیان سیفەتێکی پیرۆزیان هەیەو پێڕەویلێکردنیان حاڵەتێکی تایبەتی هەیە. جگە لەوە ئایین پێوەندیی مرۆڤ بەدەوروبەرییەوە دەستنیشان دەکات، ئەویش بەڕێگەی ڕێوڕەسمە ئایینیەکانەوە کە بەزۆری حاڵەتێکی ئەخلاقی و تەمەنناکارانەیان هەیە. هەروەها بۆچوونێکی تایبەت دەردەبڕێت لەمەڕ ئەوەی کە مرۆڤ و بوونە جەوهەرییەکەی لەکوێوە هاتووە و دەبێ چۆن بێ و بۆ کوێ دەچێ و هتد... کەواتە ئایین سستەمێکی ئاڵۆزترە لەوەی کە بۆی دەچین. هەر بۆیە زۆر زەحمەتە پێناسەیەکی گشتی هەبێت کە گشت ئایینەکان بگرێتەخۆ.[١٣] هیچ یەک

---

[12] هـ. س. پ.

[13] لەو بارەوە، نادێل دەیگۆت هەر پێناسەیەکی ئایین دواجار کایەیەکی تەمومژاوی جێ دەهێڵێ و فەرامۆش دەکات. بڕوانە: هیلتون، هـ. س. پ.، ل ٢٠-٢١.

لەم پێناسانەی سەرەوە بەتەواوی گوزارشت لە ئایین ناکەن. بۆیە دەتوانین بڵێین «ئایین بەشێوەیەکی گشتی» بوونی نییە.*

بۆیە دەتوانین بڵێین چەمکی ئایین بەپێی چوارچێوە تێگەیی و تیۆرییەکان دەگۆڕێت. ئەگەر بڕوابوون بەخوا بکەینە پێوەری ئایین، ئەوا هەندێ ئایین هەن بڕوابەخوابوونیان تێدا نییە (وەک بوودیزم* بڕوایان بەبوونی خوایەک نییە و لە هەمان کاتدا یەکێک لە ئایینە جیهانیەکانە). جگە لەمەش ناکرێ تەنیا تاکپەرستی (توحید) بکرێتە پێوەر چونکە ئایینی ئەوتۆش هەبووە کە لە یەک خوا زیاتریان هەبووە (وەک ئایینی یۆنانی و میسریی کۆن).

ئەو لێکدانەوەو پێناسانەی تا ئێستا هێنانمانەوە، گشتیان تا رادەیەکی زۆر لەڕوانگەی تیۆلۆژیا(علم الکلام) و فەلسەفەی ئایینەوە خراونەتەڕوو. تیۆلۆژیاو فەلسەفەی ئایینیش زێتر بەقووڵایی و ناوەرۆکی ئاییندا رۆدەچن. بەڵام ئەوەی ئێمە کاری لەسەر دەکەین بۆچوونی کۆمەڵناسییە بۆ ئایین. بۆیە ناچارین تەنیا روانگە کۆمەڵناسییەکەمان لەلا مەبەست بێت. لێرەدا نابێ تەنیا بە پێناسەکردنی ئایین واز بێنین، بەڵکو پێویستە هەندێ لەو تێز و بۆچوون و شیکردنەوانەی لەبارەی ئایینەوە دەربڕاون تاووتوێ بکەین.

---

* هەڵبەتە کەسانێکی واش هەن کە پێیان وایە گشت ئایینەکان لە جۆرە بنەمایەکدا هاوبەشن، کە لەوانەیە هەمان تێگەیشتنی مەرجەعی یەزدانی، رۆحی بالاّ بێت، بەڵام ئەم بۆچوونانەیان زۆر بە دەگمەن لە رێی بەڵگە و شاهێدی واقعیانە بە چاکی سەلمێنراون. ئەو هەوڵانەی کە بۆ دەربڕینی جەوهەری ئەم خودە بنچینەییە دەدەیَن، بەگشتی تەمومژاوی، ناروون و ئاشکران و قەناعەتبەخش نین. بڕوانە: همیلتون، *هـ. س. پ.*، ل ٦.

* بوودیزم لەخاڵی رەتکردنەوەی بیرۆکەی خواوە دەستپێدەکات. ئەم ئایینە سستەمێکی ئەخلاقییە بێ ئەوەی داهێنەرێکی بان سروشتیی هەبێت،و ئیمانێکە بەبێ بوونی خوا. کەسی بوودایی گرنگی بەوە نادات کێ ئەم گەردوونەی دروست کردووەو چۆن دروستی کردووە، بەڵکو خەم و بایەخی خۆی لەهەوڵدان بۆ رزگارکردنی رۆحی مرۆڤ چڕ دەکاتەوە. لەو هەوڵدانەشیدا پشت بە هیچ بوونەوەرێکی بان سروشتی یان زاتێکی بالاّ نابەستێت، بەڵکو تەنیا پشت بەهێزی ناو ناخی مرۆڤ دەبەستێ. سەبارەت بەم باسە، **بڕوانە**: فراس السواح، المصدر نفسه، ص ٢٥– ٢٦.

هەروەها ئەنتۆنی گیدێنز (کۆمەڵناسی ناوداری ئایین) پێی وایە دین نابێ لەگەڵ یەکتاپەرستیدا یەکسان بکرێ. تەنانەت ناکرێ یەکسان بکرێ بە کاروباری بان سروشتی. بۆ نموونە ئایینی کۆنفۆشیۆسی خوای نییە، بۆیە تەنیا بەدوای هەماهەنگیی سروشتی جیهاندا دەگەرێ، نەک دۆزینەوەی ئەو راستییەی لە پشت ئەوانەوە هەیە. بۆ زیاتر بڕوانە: آنتونی گیدنز، *جامعەشناسی*، ترجمە منوچهر صبوری، نشر نی، چاپ سوم، تهران ١٣٧٦، ص٤٨٥–٤٨٦ و ٥١٤.

٢- ئایین لەڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە

سەرەتای روانگەی کۆمەڵناسی بۆ ئایین دەگەڕێتەوە بۆ لێکۆڵینەوە ئەنترۆپۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیست و دواتر، بەپلەی یەکەم بۆ دورکهایم. بەڵام لە پێش ئەمیش رۆبرتسۆن سمیس لە کتێبی ***چەند موحازەرەیەک لەبارەی ئایینە سامییەکان***[*]ەوە کارێکی ئایینناسانەی ئەنجام داوە. ئەمە دەشێ یەکەم بەرهەمی ئایینناسی بێت کە بەشێوەیەکی میتۆدۆلۆژی نووسرابێت و تیایدا باسی سروشتی کۆمەڵگای ئایینی، پیرۆزمەندی و پەیوەندیی نێوان خوا(پەرستراو)و شوێنکەوتووانی کرابێت. نموونەی لێکۆڵینەوەکەشی پێکهاتووە لە بیروباوەڕی ئایینی لەلای میللەتانی سامیی کۆندا.[١٤]

ئەمیل دورکهایم (E. Durkheim / ١٨٥٨-١٩١٧)، کە یەکێکە لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی کۆمەڵناسیی فەرەنسی، گرنگییەکی زۆری بە دیاردەی ئایین داوە لە کۆمەڵگادا. ئەو لە کتێبی «شێوە سەرەتاییەکانی ژیانی ئایینی»دا هەوڵیداوە تیۆرێکی گشتی لەبارەی ئایین دابڕێژێت، ئەویش بەپێی سادەترین و سەرەتاییترین دامەزراوەی ئایینی. بەڕای دورکهایم ئایین لەسەر بنەمای دابەشکردنی جیهان بۆ دوو کۆمەڵە دیاردەی پیرۆز (**المقدس**) و ناپیرۆز (**العادي**) دامەزراوە. ناوبراو لەسەر بناغەی ئەو جیاوازیکردنەی نێوان پیرۆزو ناپیرۆزدا پێناسەی ئایین دەکات بەوەی کە *«سستەمێکی بەیەکەوە گرێدراوی بیروباوەڕ و کرداری پەیوەست بە شتە پیرۆزەکانە، واتە ئەو شتانەی کە جیان لە شتە ئاساییەکانی تر و لە ریزی شتە قەدەغەکراوەکان دادەنرێن؛ ئەم بیروباوەڕو کردارانە گشت ئەو کەسانەی پێڕەویی لێدەکەن لە کۆمەڵێکی ئەخلاقی بەناوی کڵێسادا یەکدەخات»*.[١٥] شتە پیرۆزەکان مەرج نییە تەنیا شتە

---

[*] ناونیشانی کتێبەکەی سمیس بەم شێوەیەیە:
- W. Robertson Smith, *Lectures on the RELIGION OF THE SEMITES* ,The Fundamental Institutions, London, Adam& Charles Black, 1894.

[14] روبرتسن سمیث، *محاظرات في دیانة السامیین*، ت: د. عبدالوهاب علوب، المجلس الاعلی للثقافة ، ١٩٩٧، ص إ ، ١، ٢٩، ٨٩ ، ١٤٩.

[15] Online:

http://www.relst.uiuc.edu/durkhiem/summaries/forms.html#pgfld=6212. < 26 / 10 / 2001>.

ئەبستراکت و نادیارەکان بن بەڵکو بابەتە مادییەکانیش دەگرنەوە. زۆر جار ئەو شتانەی بە پیرۆز لەقەڵەم دەدرێن لایەنێکی دونیەوی و مادیان هەیە. جگە لەوەی *دورکهایم* لەناو ئاییندا دووانەی پیرۆزو ناپیرۆز دەخاتە بەرامبەری یەکترەوە، پێشی وایە ئەم دووانەیە لە هەر دوو ئاستی بیرو کرداردا دەردەکەون. بیروباوەڕی ئایینی بە پلەی یەکەم ئەرکگەلێکی کۆمەڵایەتی دەگێڕن و بەو پێیە ئایین تەنیا تایبەت نییە بە تاکەکەس، بەڵکو بەرهەمهێنەری کۆمەڵ و گروپیشە لە فۆڕمی جیاوازدا. تەنانەت *دورکهایم* جیاوازیی نێوان ئایین و سیحر لە سیفەتی «زۆر کۆمەڵایەتیبوون»ی ئاییندا بەدی دەکات، کەچی سیحر کۆبوونەوە(تجمع)ی ئایینیی نییە و تایبەتە بە چەند کەسێکی دیاریکراوەوە کە داوای دەکەن و لە ساتەوەختێکدا پێویستیان پێیەتی.

مالکۆڵم هەمیلتۆن رەخنە لە *دورکهایم* دەگرێت لەسەر ئەو گوتەیەی کە دەڵێ «ئایین مامەڵە لەگەڵ پیرۆزدا دەکات». لەو بارەوە نموونەی لێکۆڵینەوەکانی ج. گوودی (J. Goody) لەسەر میللەتانی ئەفریقای رۆژئاوا و ئیڤانس پریچارد لە لێکۆڵینەوە لەسەر خەڵکی ***ئازاند***، دێنێتەوە کە ئاماژەن بۆ ئەوەی ئەو میللەتانە جیاوازی لەنێوان پیرۆز و ناپیرۆزدا ناکەن.[١٦] بەڵام دیسان ئەم جیاوازیکردنە روانگەی هەرە زۆری دینداران داگیر دەکەن، بە شێوەیەک کە هەرچی پەیوەندییەکی سەرەکی و بەردەوامی بە ئایینەوە هەیە بە پیرۆز لەقەڵەم دەدرێت و هەیبەت و رێزێکی زێتری هەیە لەچاو ئەوەی کە دەکەوێتە دەرەوەی بازنەی ئایینەوە- لانی کەم دینداران وا بەباشتر دەزانن کارە ئایینی و پیرۆزەکان ئەنجام بدەن.

ماکس ڤیبەر بە دامەزرێنەری راستەقینەی سۆسیۆلۆژیای ئایین لە ئەڵمانیا دادەنرێت، هەروەها یەکەم کەسیشە کە زۆربەی لاپەڕەی نووسینەکانی بۆ ئەم بوارە زانستییە تەرخان کردووە. ئیشکردنی ڤیبەر لەسەر ئایین بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ویستوویەتی رەگوڕیشەکانی سەرمایەداریی نوێی رۆژئاوا بدۆزێتەوە و ئەو پرەنسیپانە ئاشکرا بکات کە سەرمایەدارییان پێکهێناوە و لە رەوتی پەرەسەندنیدا کاریگەریان هەبووە. لەو بارەوە ڤیبەر لە کتێبی «ئەخلاقی پرۆتستانتی و رۆحی سەرمایەداری»دا رەگوڕیشەیەکی کولتووری و ئەخلاقی بۆ سەرمایەداریی نوێی رۆژئاوا دەدۆزێتەوە کە لە چوارچێوەی

---

16 هەمیلتون، هـ. س.، ل ٢٣ .

لێکۆڵینەوەکەیدا پردێک لە نێوان ئایین و ئابووریدا دروست دەکات. ئەو پرەنسیپەش «ئیش وەک فەرمان»ە- Beruf بەئەڵمانی-. بەڕای ڤیبەر *ئیش وەک فەرمانێکی ئایینی* لە سەرەتاکانی مەسیحییەت و تیۆلۆژیای مەزهەبی کاتۆلیکدا نەبووە، بەڵکو دواتر لەلایەن بزاڤی چاکسازیی کلێساوە هاتۆتە ناو مەسیحییەتەوە. بنچینەی ئەم فەرمانەش لەو بڕوایەوە هاتووە کە پێی وایە بەرزترین شێوەی ئیلتیزامی ئەخلاقی ئەنجامدانی ئەرکی دونیەوییە، بەتایبەت ئەنجامدانی کاری ئابووری . ئەمەش پێچەوانەی ژیانی گۆشەگیرانە و سستەمی ئایینی کاتۆلیکییە کە لەبازنەی داخراوی "گوناهـ، پەشیمانی و لێخۆشبوون"دا دەخولێتەوە. بەبڕوای *ڤیبەر*، ئەگەرچی بیرۆکەی ئیش وەک فەرمان لە ڕێنماییەکانی *مارتین لۆتەر*دا هەبووە، بەڵام دواتر بەشێوەیەکی جیدی لەلای کۆمەڵە پیوریتانیە (پاکژباوەڕ) جۆربەجۆرەکانی وەک کالڤینیزم، پەیتیزم، میتۆدیزم و باپتیزم دا پەرەیسەندووە. لەڕاستیدا بەشی هەرەزۆری باسەکەی ڤیبەر لەسەر کالڤینیزم چڕکراوەتەوە.[١٧]

یەکێکی تر کە سۆسیۆلۆژیانە لە ئایینی کۆڵیوەتەوە ***کلیفۆرد گیرتز*** (Clifford Geertz)ە. ئەو لە ڕەهەندی کولتووریی ئایین دەکۆڵێتەوە و وەک بەشێکی سستەمی کولتووری تەماشای دەکات. گیرتز بەو شێوەیە پێناسەی ئایین دەکات کە بریتیە لە «سستەمێکی ڕەمزەکان کە ئەرکی سەقامگیرکردنی حاڵەت و پاڵنەرە بەهێزو قانعکەرو جێگیرەکانە لەمرۆڤدا، ئەویش لەڕێی فۆڕمۆلەبەندیی چەمکگەلێکی ڕێکخستنی گشتیی جیهان و داپۆشینی ئەم چەمکانە بەچوارچێوەیەک لەواقعیبوون (Factuality) کە ئەم حاڵەت و پاڵنەرانە زۆر واقعیانە دێنە بەر چاو».[١٨]

هەروەها کۆمەڵناسی ناوداری دیاردەناس (Phenomenologist)ی ئەمریکی، ***پیتەر بێرگەر*** (Peter Berger) لە کتێبەکەیدا بەناوی *واقیعی کۆمەڵایەتیی ئایین* (The Social Reality of Religion) لە پێوەندیی نێوان ئایین و مانا و کۆمەڵگا دەکۆڵێتەوە. ئەو دەڵێ: «ئایین کارێکی مرۆڤانەیە کە جیهانێکی پیرۆز لەڕێی ئەوەوە جێگیر دەبێت». [١٩]هەروەها ئایین «هەوڵدانێکی ئازاو زیرەکانەیە بۆ ئەوەی سەرانسەری جیهان بۆ مرۆڤ مانادار بێت». بەڕای

---

[17] ڤیبر، ماکس، *الأخلاق البروتستانية و الروح الراسمالية* ، ت: محمد علي مقلد، مركز الإنماء القومي ، بيروت، بدون تاريخ.

[18] هميلتون، *هـ. س.*، ل ٢٧٤- ٢٧٥ .

[19] *هـ. س. پ.، ل* ٢٨١ .

بێرگەر چەمکە ئایینیەکان لەڕێی رستێک پرۆسەی تایبەتەوە کە، بەتەعبیری بێرگەر، بونیادی ئاراستەکارانە (البنية التوجيهية) دێننە کایەوە، ئیعتیباری خۆیان دەپارێزن و بەهێز دەکەن. ئەمانە هەمان ئەو پرۆسانەن کە بۆچوونە ئایینیەکان لەڕێی ئەوانەوە بەهێز دەبن، برەو دەسێنن و بەرگرییان لێدەکرێت. ئەگەر ئەم بونیادە ئاراستەکارانەیە لاواز بێت یان لەناو بچێت، باڵادەستیی بیروباوەڕە ئایینیەکان لەسەر هزری مرۆڤ بەئاسانی لەکیس دەچێت. کەواتە ئایین ئەو هێزەیە کە مرۆڤ و کۆمەڵگا بە دونیای پیرۆزەوە گرێ دەدات و بەردەوام لەڕێی بەرهەمهێنانی مانادا ئاراستەی کۆمەڵگا دەکات، هەروەها کاریگەرترین توخمە کە بەدرێژایی مێژوو دژی بێ پێودانگی (abnormal) وەستاوەتەوە.[٢٠]

ئەنتۆنی گیدێنز (Anthony Giddens) -لەدایکبووی **١٩٣٥**-، کۆمەڵناسی ناوداری ئینگلیزی بەو شێوەیە پێناسەی ئایین دەکات: بریتیە لە کۆمەڵێک رەمز (symbols)، کە داوای هەستی رێزگرتن و ترس دەکەن و پەیوەندییان بە چەندین ریتواڵ و رێوڕەسمەوە هەیە کە لە لایەن کۆمەڵی دیندارانەوە ئەنجام دەدرێن.[٢١] ریتواڵە ئایینیەکان جۆراوجۆرن: دوعاکردن، سروودخوێندنەوە، گۆرانی وتن، خواردنی جۆرەها خۆراکی دیاریکراو-یان خۆپاراستن لە خواردنی هەندێ خۆراکی دیارکراو-، رۆژووگرتن لە رۆژانی دیاریکراودا و هتد... لەبەر ئەوەی پیادەکردنی ئەم ریتواڵانە بەندن بە رەمزە ئایینیەکانەوە، بۆیە بەزۆری جیاوازن لە دابونەریت و شێوازەکانی ژیانی رۆژانە.[٢٢]

ریتواڵە ئایینیەکان (**الطقوس الدينية**) بە زۆری لە لایەن تاکەکەسانەوە لە خەڵوەتدا ئەنجام دەدرێن، بەڵام گشت ئایینەکان رێوڕەسم (**الشعائر**)یان هەیە کە بە شێوەی گروپە خەڵک لە لایەن ئیمانداراناوە ساز دەدرێن. رێوڕەسمەکان بە شێوەیەکی رێکوپێک و لە شوێنی تایبەتدا (کلێسا، مزگەوت و هتد...) ئەنجام دەدرێن.[٢٣] وەک دیارە گیدێنز دوو شێوەی پیادەکردنی کردەی ئایینی لە یەک جیا دەکاتەوە: کردەیەکی تاکەکەسی کە ریتواڵی ئایینیە و تاکەکەس بەزۆری لە

---

[20] هـ. س.پ.، ل ٢٨١- ٢٨٢ .

[21] آنتونی گیدنز، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری ، نشر نی ، چاپ سوم، تهران ١٣٧٦، ص٤٨٥-٤٨٦.

[22] هـ. س. پ ، ل٤٨٦.

[23] هـ. س. پ.

خـــەڵوەتدا ئـــەنجامی دەدات. هـــەروەها رێـــورەسمی ئایـــینی وەکـــو نوێـــژ و ڕۆژووگرتن و هتد... کە زۆرجار بە کۆمەڵ ئەنجام دەدرێن.

لەبــەر رۆشــنایی ئــەو پێناســە و بۆچــوونانەی لەمــەڕ ئــایین هێــنامانەوە، دەتوانـین پێناسـەی ئـایین بکـەین بـەوەی کە *بریتیە لە سستەمێکی بیروباوەڕ و تێڕوانین کە رەفتاری ئەندامانی کۆمەڵگا هەڵدەسووڕێنێ و ئاراستەیان دەکات، هـەروەها هەوڵدەدات پێداویستیە مەعنەویەکانی ئەندامانی کۆمەڵگا دابینبکات، ئـەم سستەمەش پشت بەهێزێکی بەدەرئاسای نادیار یان زۆرجار تەفسیرنەکراو دەبەستێ.* ئەم پێناسەیە بەسەر زۆرێک لە ئایینەکاندا دەچەسپێت. بەڵام ئەوەی بەدیاریکراوتـر دەتوانـین دەربـارەی ئیسلام و چەند ئایینێکی تر بیڵێین ئەوەیە کـە ئەمانە وەک چەمکێکی کولتووری ناسنامەی ئەندامانی کۆمەڵگا دەستنیشان دەکەن، بەشێوەیەک کە هەستێکی تایبەتیان لەڕووی پەیوەندییەکان و رەفتار و بیرکردنەوەوە پێ دەبەخشن.

باسی دووەم:

نەتەوە و ناسیۆنالیزم

پێویستە لێرەدا چەمکە کلیلی دووەمی باسەکەمان لەبەر ڕۆشنایی بۆچوون و تیۆری جیاجیاوە پێناسە بکەین، ئەویش بەهەمان ڕێوشوێنی چەمکی ئایین. دیاردەی ناسیۆنالیزم دیاردەیەکی ئاڵۆزە، لەوانەیە هەر لەبەر ئەمەش کەم بن ئەوانەی لەم بوارەدا کاری تیۆری و مەیدانییان ئەنجامدابێ. لەو بارەوە *فرید هالیدای* (Fred Halliday) نووسەری ئێرلەندی لە کتێبی *نەتەوە و ئایین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا(٢٠٠٠)* دەڵێ: «ناسیۆنالیزم بیرمەندی دامەزرێنەری خۆی نییە، بەڵام کۆمەڵێک بیروباوەڕی سەرەکی کە پەیوەندییان بە ناسیۆنالیزمەوە هەیە، لە مێژوودا کۆمەڵێک بزاڤی دیموکراتخواز و جەماوەرییان لە ئەوروپا لە کۆتاییەکانی سەدەی (١٨) و سەتاکانی سەدەی (١٩) هێناوەتە ئاراوە».[٢٤] هەروەها وەک *مەریوان وریا قانیع* دەڵێ ناسیۆنالیزم یەکێکە لەو «ئیزم»انەی کە ڕۆشنبیر یان تیۆروان(منظر)ی خۆی نییە. گشت قوتابخانە فیکری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی وەک لیبراڵیزم، سۆسیالیزم، کۆمۆنیزم، فاشیزم فەیلەسوف و تیۆروانی تایبەت و ناسراوی خۆیان هەیە، بەڵام ناسیۆنالیزم تا ناوەڕاستی هەشتاکانی سەدەی رابردوو، وەک دیاردەیەکی سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتی نەبۆتە بابەتی تێڕامان و لێوردبوونەوە.[٢٥] بۆ ناساندنی ناسیۆنالیزم پێویستە سەرەتا لە نەتەوەوە، کە سەرچاوەی وشەی ناسیۆنالیزمە، دەست پێبکەین.

١- نەتەوە چییە؟

نەتەوە (Nation) لەڕووی زمانەوانییەوە لەوشەی nasci ی لاتینی (بەمانای لەدایکبوون) و natio (بەمانای پەیوەندیی دوولایەنە لەڕووی لەدایکبوون و زێدەوە) وەرگیراوە. هاوچاوگەکانی لەزمانی ئینگلیزیدا وشەی natal [زێد] و nature [سروشت] ن کە ناڕاستەوخۆ لەگوتاری ناسیۆنالیستیدا

[24] فريد هاليداي، *الأمة والدين في الشرق الأوسط*، ترجمة: عبدالإله النعيمي، دار الساقي، بيروت، الطبعة الأولى ٢٠٠٠، ص ٣٢.

[25] مەریوان وریا قانیع، *ناسیۆنالیزمی دوورمەودا ؛ کورد لە دەرەوەی کوردستاندا" دۆخی هۆڵەندا"*، گۆڤاری ڕەهەند(تیۆر، کولتوور، راڤەکردن)، نێوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی بڵاویدەکاتەوە، ژ: ٩ – ١٠، ساڵی ٢٠٠٠، ل ٦٨.

بەکاردەهێنرێن. کەواتە natio بەمانای سەرەتایی وشەکە ئەو خەڵکانە دەگرێتەوە کە لەیەک شوێن و زێددا لەدایکبووین.[٢٦] تا پێش سەدەی حەڤدە وشەی Nation بەو مانایە بەکارنەدەهات کە ئێستا بەشێوەیەکی کلاسیک پەسندکراوە: «دانیشتوانی وڵاتێکی دیاریکراو یان گەل»[٢٧] بەم پێیە توخمی لەدایکبوون و زێد(خاک و شوێنی لەدایکبوون) دوو توخمی سەرەتایین لە ناسین و ناساندنی نەتەوەدا. بەڵام هەر بەو سادەییە نابێ نەتەوە لەم مانا زمانەوانییەیدا کورت بکەینەوە. ئەم پێناسەیەی نەتەوە ناڕاستەوخۆ بەسەر زۆربەی کۆمەڵ و گروپەکانی کۆمەڵگادا دەچەسپێت.

مێژووناسی فەرەنسی، **ئێرنست رێنان** (Ernest Renan/ 1823 -1892)، یەکێک بووە لەو کەسانەی لە سەدەی نۆزدەدا قسەی لەسەر نەتەوە و بزاڤی نەتەوەیی کردووە. ئەو لە ساڵی **١٨٨٢** لە وتارێکدا بەناوی ***نەتەوە چییە؟*** کە لە زانکۆی سۆربۆندا پێشکەشی کرد وتی: نەتەوە رۆحە، پرەنسیپێکی رۆحی و مەعنەوییە. دوو شتیش کە لەڕاستیدا هەردووکیان یەکن، ئەم پرەنسیپە رۆحی و مەعنەوییە پێکدەهێنن. یەکەمیان سامانی یادەوەرییە **(الذاكرة)** دەوڵەمەندە بۆماوەکانە، ئەوی دیکەیان رەزامەندییەکانی ئێستایە؛ ویستی بەیەکەوەژیان و بەرزڕاگرتنی ئەو میراتەیە کە بەشێوەیەکی دابەشنەکراو بۆ مرۆڤ ماوەتەوە... بوونی نەتەوە یەکسانە بەهاوبەندییەکی گەورە. واتە بوونی نەتەوە پێویستی بە جۆرە رابردوویەک هەیە، بەڵام هەنووکەش بەهۆی واقعێکی هەسپێکراوەوە نوێدەبێتەوە: واقعی قبووڵکردن و پێڕازیبوون کە سیما بەرچاوەکەی، ئاواتی درێژەدانە بە ژیانی هاوبەش.[٢٨] یادەوەریی هاوبەش **(الذاكرة المشتركة)** حاڵەتێکی سایکۆلۆژی بەرهەمدێنێت کە ئەندامانی کۆمەڵ هەست دەکەن خاوەن تراژیدیا و پەژارە و شکۆدارییەکی هاوبەشن. بۆیە بەردەوام ئەم تراژیدیا و پەژارە و شکۆدارییە هاوبەشانە لە یادەوەریی تاکەکەسانی نەتەوەدا بیردەخرێنەوە. لە

---

[26] اندرو وینسنت، *ایدئولوژی های مدرن سیاسی*، ت: مرتظی ثاقب فر، انتشارات ققنوس، چاپ اول **١٣٧٣** ، ص ٣٣١ .

[27] **د.عزمي بشارة، *المجتمع المدني: دراسة نقدية (مع إشارة للمجتمع العربي)*، مركز دراسات الوحدة العربية ، الطبعة الأولي ، بيروت ١٩٩٨، ص ٢٥٧ .**

[28] ئێرنست رێنان، نەتەوە چییە؟ وەرگێڕانی: موسڵح ئیروانی، گۆڤاری یەکبوون، ژمارە: **١٨**، هەولێر– تەممووزی **٢٠٠١**، ل**٤١**.

هەروەها وەرگێڕانێکی دیکەی ئەو وتارە لە دەقە ئینگلیزییەکەیەوە لە گۆڤاری رەهەند (ژمارە **١٢/ ١٣**)ی ساڵی**٢٠٠١**، بە وەرگێڕانی حەسەنی قازی، ل **١٨٣–١٩٨**دا بڵاوکراوەتەوە.

هەمان کاتدا، ئەمە پێویستی بەوەیە تاکەکەسانی نەتەوە کۆمەڵێک شت کە زیان بە بوون و یەکبوونی نەتەوە دەگەیەنن لەبیر خۆیان بەرنەوە. یادەوەریی نەتەوەیی دەبێ بەردەوام زیندوو بکرێتەوە، بەڵام ئەو ڕووداوانەش دەبێ لە یادەوەریدا نەمێنن کە تەعبیر لە پارچەپارچەیی نەتەوە دەکەن . بە بڕوای ڕێنان نەتەوە «ڕاپرسییەکی ڕۆژانەیە(a daily plebiscite)، وەک چۆن بوونی تاکەکەس بریتیە لە داکۆکیکردنی هەتاهەتایی لەسەر ژیان...».[٢٩] واتە تاکەکەس لە هەر ڕۆژێکدا هەڵوێستی خۆی بەرامبەر نەتەوە دیاردەکات.

لەلایەکی دیکەوە، *میرۆسلاڤ هرۆک* (Miroslav Hroch) لە وتاری « لە بزاڤی نەتەوەییەوە تا نەتەوەیەکی تەواو »دا دەڵێ : نەتەوە «بریتیە لەگروپێکی کۆمەڵایەتیی گەورە کە نەک لەڕێی پەیوەندییەکی بەرچاوەوە، بەڵکو لەڕێی تێکەڵێک لەچەندین جۆر پەیوەندیی واقعی (ئابووری، سیاسی، زمانەوانی، کولتووری، ئایینی، جوگرافیایی، مێژوویی) و ڕەنگدانەوەی خودییانەی ئەم پەیوەندییانە لەهوشیاریی دەستەجەمعیدا، دامەزرابێت».[٣٠] بەڵام دەشێ ئەم پەیوەندییانە شوێنی یەکتر بگرنەوە، لەهەمان کاتیشدا مەرج نییە گشتیان بە هەمان هێزەوە لە گشت واقیعێکی دروستبوونی نەتەوەدا ئامادەبن. لە واقعێکی دیاریکراودا دەشێ هەندێکیان ڕۆڵێکی کاریگەرتر بگێڕن و ڕۆڵی هەندێکی دیکەشیان لاوەکی بێت.

دواجار **هرۆک** دەڵێت:

> بەشێوەیەکی گشتی سێ هۆکاری گرنگ و پێویست هەن کە مەرجی دروستبوونی نەتەوەن:(١) «یادەوەری»ی ڕابردووی هاوبەش کە وەکو «چارەنووسێک» یان لانی کەم وەک ناوەرۆکێکی پێکهێنەری ئەو گروپە لەقەڵەم دەدرێت؛ (٢) بوونی پەیوەندیی زمانی یان کولتووریی لێک نزیک کە پەیوەندیگەلێکی کۆمەڵایەتیی قووڵتر لەناو گرووپدا دێنێتەکایەوە؛ (٣) چەمکی یەکسانیی گشت ئەندامانی گروپ کە بەشێوەی کۆمەڵگایەکی مەدەنی (civil society)ڕێکخراون.[٣١]

---

[29] Online: http://www.nationalismproject.org/articles.html <26/ 10/ 2001>

[30] میروسلاو هروک، *از جنبش ملی تا یک ملت کامل؛* فرآیند *شکل گیری ملت ها در اروپا*، برگردان: دکتر سیاوش مریدی، ماهنامە اطلاعات سیاسی- اقتصادی ، ش:١٠٩- ١١٠، سال یازدهم، مهر وآبان ١٣٧٥ ، ص ٤٥.

[31] *هـ.س، پ.*، ل**٤٥**.

باسکردن لە ئابووریی هاوبەش، سیاسەتی هاوبەش، زمانی هاوبەش، کولتووری هاوبەش، جوگرافیا و مێژووی هاوبەش بۆچوونی *ستالین* بۆ نەتەوەمان بیر دەخاتەوە. *ستالین* پێیوایە نەتەوە بریتیە لە کۆمەڵە کەسێک کە زمانی هاوبەش و ئابووری هاوبەش و خاکی هاوبەش و مێژووی هاوبەش و سایکۆلۆژیای هاوبەش- کە لەکولتووری هاوبەشدا بەرجەستە دەبێت -یان هەیە[٣٢]. ئەم پێناسەیە سەر بەو کۆمەڵە پێناسانەیە کە بە پێناسەی بابەتیانە (objective definitions) وەسف دەکرێن و ئێریک هۆبزباوم رەخنەی توندیان ئاراستە دەکات. بەبڕوای هۆبزباوم زمان و کولتوور و جوگرافیا بەتەنیا بەس نین بۆ سەرهەڵدانی نەتەوە، بەڵکو هۆکاری تر هەن کە کاریگەرییەکی تەواویان هەیە لە گۆڕینی کۆمەڵە کەسانێک لە خێڵ و ئێتنییەتەوە بۆ هاووڵاتیانی دەوڵەت و دامەزراوە. ئەم هۆکارانەش لە ئابووری و سیاسەت و شەڕەوە دەستپێدەکەن کە دەشێ ناوی بنێین هۆکارەکانی سەرهەڵدانی نەتەوایەتی (Nationality) . هۆبزباوم زۆر راشکاوانە بانگەشەی ئەوە دەکات کە نەتەوە تەنیا بەندە بە سەردەمێکی دیاریکراو و نوێی مێژووییەوە، کە لە ڕووی سیاسییەوە بە سەردەمی دەوڵەتی نەتەوەیی (nation-state) ناو دەبرێت. ئەم حاڵەتەش تەنیا لە سەردەمی نوێدا بەدی کراوە.[٣٣] لەبەر ئەم بۆچوونەیە کە هۆبزباوم بە لایەنگری قوتابخانەی نوێگەرەکان لە ناسیۆنالیزمدا لەقەڵەم دەدرێت.

ئێرنست گیلنەر (Ernest Gellner) یەکێکی دیکەیە لەو بیرمەندە تازانەی کە لە بواری نەتەوەو ناسیۆنالیزمدا بە لایەنگری تیۆری نوێگەرییانەی نەتەوە لەقەڵەم دەدرێن. ئەو لە کتێبەکەیدا بەناوی *نەتەوە و ناسیۆنالیزم* (Nations and Nationalism, 1983) دەڵێ: «نەتەوە بریتیە لە چەند گروپێک کە ویستی (الإرادة) ئەوەیان هەیە وەک یەک گروپ هەبن»،[٣٤] بە مەرجی ئەوەی قەبارەی گروپ گەورە بێت و خاوەن کولتوورێکی هاوبەش بن. گیلنەر پێی

[32] د.عزمي بشارة، المصدر نفسه ، ص ٢٦١.

[33] اريك هوبسباوم، *الامم والنزعة القومية*، المترجم: عدنان حسن، دار المدي للثقافة والنشر، سوريا ١٩٩٩. ص٥٨.

[34] إرنست جيلنر، ما هي الامة، في كتاب *القومية مرض العصر ام خلاصه؟*، اعداد فالح عبدالجبار ، دار الساقي، الطبعة الاولى ، ١٩٩٥، ص ٣٥.

هەرچەندە گیلنەر پێی وایە ناتوانین پێناسەی نەتەوە بکەین تەنیا بە لەبەرچاوگرتنی چەند مەرجێک و بە زمانی سەردەمی نەتەوەوە نەبێ، نەک بەپێچەوانەوە. – هـ. س. پ.، ل٣٧.

وايـە دوو فاکـتەری بەهێز هەن بۆ بنیاتنانی تیۆری ئینتیمای نەتەوەیی، ئەویش بریـتین لـە:ویست(ئیرادە)و کولـتوور. بەڵام ئەم دوو فاکتەرە گرنگ و کاریگەرە بـە تەنـیا بـەس نـین. بـەرای ئێـمە، راستە ئینتیما پەیوەندییەکی خۆویستانەیە، بــەڵام پێویســتە رەوش و بارودۆخێـکی کۆمەڵایەتـیی گشـتی بێـتە کایــەوە کــە کولـتوورێـکی یەکگـرتوو و تایــبەت بخوڵقێـنێ کــە گشــت ئــەندامانی کۆمــەڵگا بگرێتەوە نـەک هـەر کەمیـنەی سەربژاردەکەیان و ئەمەش وادەکات خەڵک یان گـەل بـە خواسـتی خۆیان لە چوارچێوەی یەکەیەکی(unit) سیاسیی دیاریکراودا کۆببـنەوە. کەواتـە بـە بـڕوای گیلـنەر نەتـەوە بەهۆی ئەو دوو فاکتەرەوە، واتە گـریمانەی «ویسـت» و کولـتووری هاوبـەش، دێتەکایەوە. هـەر بۆیـە، داکۆکـی لەســەر ئــەوە دەکــات کــە «ناســیۆنالیزم بەرهەمهێــنەری نەتەوەیــە، نــەک بەپێچـەوانەوە».[٣٥] بـەم پێیە ناسیۆنالیزم پێشمەرجی بـوونی نەتەوەیـە و هەر ئـەویش کولـتوورێکی یەکگـرتوو و بەیەکـەوە بەستراو بەرهەمدێنێت و دواجار کۆمەڵە خەڵکێک بە هەستێکی دیاریکراوەوە لەدەوری یەکتر کۆدەکاتەوە.

بێندێـکت ئەندرسـۆن (Bendect Anderson) لـە کتێـبە بەنـرخەکەی بـەناوی *کۆمەڵـە خەیاڵکـراوەکان* (Imagined Communities) بـەوە پێناسـەی نەتـەوە دەکـات کـە «کۆمەڵگایـەکی سیاسیی خەیاڵکـراوە (المجتمع السیاسی المتخیل)، هــەروەها لەو رووەشەوە خەیاڵکراوە کە پرەنسیپەکانی دیاریکراون و خاوەن ســەروەرییە».[٣٦] ئەگــەر چــی ســەرەتای باســکردنی یــادەوەری وەک هێزێـکی مەعـنەوی و کولـتووریی نەتــەوە بــۆ رێـنان دەگەڕێـتەوە، بــەڵام وەک دیــارە تــۆژەران و بیرمــەندانی دیکــەی وەک *ئەندرســۆن* و *ئەنــتۆنی سمــیس*یــش دەستبەرداری ئەم چەمک و لێکدانەوانە نەبووین.

لەبـەر رۆشـنایی ئـەو پێناسـانەی سـەرەوە دەتوانـین بـەم شێـوەیە پێناسەی نەتـەوە بکـەین کـە بریتـیە *لە کۆمەڵە کەسانێکی قەبارە گەورە و خاوەنی چەند تایبەتمەندیــیەکی بابەتــیانە (کولــتوور و زمــان و خــاک و مێــژوو)و خوودیـیانەن(هەسـت و هوشـیارییەکی هاوبـەش بـەوەی لـەم هۆکارانـەدا هاوبەشـن) ، کە لە خەڵکانی دیکە جیایان دەکاتەوەو ئەمەش سێبەرێکی سیاسیی تایبەت بەخۆیان پێ ڕەوا دەبینێت.*

35 هـ.س.پ.، ل ٣٧.

36 بندكت اندرسن، *الجماعات المتخيلة*، ت: محمد الشرقاوي، المجلس الاعلي للثقافة، سوريا ١٩٩٩، ص١٤.

٢- ناسیۆنالیزم چییە؟

دەتوانین زاراوەی «ناسیۆنالیزم» لانی کەم بە پێنج مانای جیاواز پێناسە بکەین:

١- جۆرە هەستێکی ئینتیما بۆ نەتەوەیەکی تایبەت (واتە بەشێکی نیشتیمانپەروەری(Patriotism) .

٢- لە رووی سیاسەتەوە، خواستی لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی نەتەوەیی خۆ بە تەنیا، بەتایبەت لەو کاتانەدا کە ململانێ لەگەڵ بەرژەوەندیی نەتەوەکانی تر لە ئارادابێت.

٣- بایەخدان بە شێوەیەکی سەرەکی بە سیفەتە تایبەتییەکانی هەر نەتەوەیەک، و کەواتە،

٤- پابەندبوون بە پاراستنی کولتووری نەتەوەیی.

٥- بڕوابوون بەو تیۆرە لە سیاسەت و ئەنترۆپۆلۆژیادا کە مرۆڤایەتی بە شێوەیەکی خۆرسک بەسەر چەندین نەتەوە دابەش بووە و هەندێ پێوەری دیاریکراو بۆ دەستنیشانکردنی هەر نەتەوەیەک و تاکەکانی هەن، هەر نەتەوەیەک مافی ئەوەی هەیە دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەبێت و دەوڵەتەکان تەنیا بەو مەرجە شەرعییەتیان هەیە کە بە گوێرەی ئەم پرەنسیپە دامەزرابن، دواجار جیهان لە رووی سیاسییەوە تەنیا بەو مەرجە رێکخستنێکی راست و دروستی دەبێت کە هەر نەتەوەیەک دەوڵەتێکی خۆی هەبێت و هەر دەوڵەتێکیش تەنیا لە یەک نەتەوە پێکهاتبێ.[٣٧] ئەمە لەگەڵ بۆچوونی گیلنەردا دێتەوە. گیلنەر بەو شێوەیە پێناسەی ناسیۆنالیزم دەکات و دەڵێت: «ناسیۆنالیزم پرەنسیپێکی سیاسییە کە پێی وایە یەکێتییەکی سیاسی و نەتەوەیی دەبێ بەیەکەوە بگونجێن».[٣٨] واتە یەکێتیی سیاسی لەسەر بنەمای یەکێتییەکی نەتەوەیی دامەزرابێ و ئەوانەی لەناو یەک چوارچێوەی سیاسیدا دەژین دەبێ بوونی نەتەوەیەک کۆیان بکاتەوە.

هەروەها کۆن (Kohn) لەکتێبی *بیرۆکەی ناسیۆنالیزم* Idea of Nationalism دا دەڵێ «ناسیۆنالیزم حاڵەتێکی خوودییە لە نێوان زۆرینەی خەڵکدا بڕەو دەسێنێت و بانگەشەی ئەوە دەکات کە لە نێوان گشت ئەندامانی کۆمەڵگادا بوونی هەیە؛ [تیایدا]

---

[37] ستانلی بێن، *ناسیۆنالیزم* ، و: موسڵح ئیروانی، لەم ماڵپەڕەی خوارەوە
Online: http:\\www.ruanin.net\ruangakan\html.<20/3/2002>

[38] Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*, Oxford: Blakwell, 1983 (pp.1).

دەوڵـەتی نەتـەوەیی بـە شێـوە رێکخستنێـکی سیاسـی نموونـەیی لەقەڵـەم دەدرێ و نەتەوایـەتی nationality بـە سەرچـاوەی گشت هێز و وزەیەکی کولتووریی داهێنەر و خۆشـگوزەرانیی ئـابووری دادەنێت».[٣٩] لەوانەیـە پێناسـەکەی *سنیدەریش* کەمێـک رۆشنکەرەوە بێت کە دەڵێ «ناسیۆنالیزم... حاڵەتێکی خوودی و هەستیاریی گروپێکە کـە لـە سنوورێـکی جوگرافـیی دیاریکـراودا دەژیـن، بەزمانێـکی هاوبـەش دەدوێـن، خـاوەن ئەدەبیاتێکن کە تەعبیر لە خواست و ئارەزووەکانی نەتەوە دەکات، پابەندی نەریتێکی هاوبەشن، خاوەن پاڵەوانانی نەریتیی هاوبەش و لە هەندێ حاڵەتدا ئایینی هـاوبەشن».[٤٠]

وەک چۆن سەختە بتوانین پێناسەیەکی گشتی و سەرتاپاگیر بۆ ئایین بکەین، ئـاواش نـاتوانین نموونەیـەکی گشـتیی ناسـیۆنالیزم دەستنیشـان بکـەین. ئێـمە لەبـەردەم چـەندین فۆرم و پۆلێنکردنی جیاواز و پێکناکۆکی ناسیۆنالیزم داین. ناسـیۆنالیزم وەک ئایدیۆلۆژیـا لـە رەفـتاری لایەنگـرانی ناسـیۆنالیزمی ئێتنیدا رەنگدەداتـەوە. ئـەم جـۆرەی ناسـیۆنالیزم کـەڵک لـە هەسـتی نەتـەوەیی و ناسـنامەی ئێـتنی وەردەگرێـت بـۆ ئـەوەی لـە مـەیدانی چالاکییە سیاسـییەکاندا خـۆی بسەلمێنێت. بـەڵام، ناسیۆنالیزم وەک پرەنسیپێکی سیاسی دەشێ لەگەڵ ئایدیۆلۆژیـیە سیاسـییەکانی دیکـەدا سـنووری هـەبێت. ئـەوەی ناسـیۆنالیزم لـە گشت ئایدیۆلۆژییەکانی دی جیادەکاتەوە، ئەو پەیوەندی و نزیککەوتنەوەیە کە لەگەڵ ئایدیۆلۆژییەکانی دیکەدا هەیەتی. لە مێژووی سیاسی و فیکریدا چەندین جـۆر ناسـیۆنالیزم هەیـە؛ ناسـیۆنالیزمی لیـبرال (بـۆ نموونـە ئینگلـتەرا و فەڕەنسا)، ناسیۆنالیزمی تۆتالیتەر(کە لە ناسیۆنالیزمی فاشیستی و ناسیۆنال سۆسـیالیزمەوە نـزیکە)، ناسـیۆنالیزمی پارێـزگارانەی تەقلـیدی، تـا دەگاتـە ناسیۆنالیزمی ئەنارشیستی.[٤١] خـاڵی نیمچە هاوبەشـی نێوان گشت ئەم جۆرە ناسیۆنالیزمانە رۆمانتیک(سۆزاوی)بوونە، چونکە ناسیۆنالیزم، هەستکردن و ئینتیمایە بـۆ کۆمەڵـە خەڵکێـک کـە نەتـەوەیان پێدەڵێـن و زۆرجـار دەشـێ ئـەم هەسـتە نەتەوەیـیە رووێـکی ناعەقڵانـیی هەبێـت. تەنانـەت هەندێـجار دەشـێ ناسـیۆنالیزم و فاشیزم لە هەندێ خاڵدا لێکـنزیک و وێکبچن-بێگومان مەبەست نموونەیەکی ناسیۆنالیزمە نەک هەمووی.

---

39 وینسنت ، *هـ. س.* ، ل ٤٣٧ .

40 *هـ. س. پ.*، هەمان لاپەرە.

41 هـ. س. پ.، ص ٣٣٣- ٣٣٥.

بەڵام ئایا، بەگوێرەی پۆلێنەکەی *ڤێنسنت*، ناسیۆنالیزمی کوردی لەچ جۆرێکیانە ؟ بەڕای ئێمە ناسیۆنالیزمی کوردی ناسیۆنالیزمێکی رزگاریخوازانەیە، چونکە داواکاریی نەتەوەیی دوورمەودا و ریشەیی ئەم ناسیۆنالیزمە بریتیە لە رزگاری و سەربەخۆیی، تەنانەت ئەگەر بەڕەسمیش لەلایەن پارتە سیاسییەکانەوە بەرز نەکرابێتەوە. ئەم قسەیەش لەسەر ئەو بناغەیە مانادارە کە دەبێ بۆ مەسەلەی ناسیۆنالیزم پرسیار لەهەر نەتەوەیەک بکەین، کە چۆن و بە چ بەڵگەو هۆیەک خۆیان لە ئەوانی دی جیادەکەنەوە.

وەک ئەنجامگیریەکی ئەم بۆچوون و پێناسانە دەتوانین بڵێین ناسیۆنالیزم *بریتیە لە هوشیاریی ئەندامانی نەتەوە بەوەی کە خاوەنی تایبەتمەندییەکی بابەتی و خودیی نەتەوەیین و ئەمەش هەستی بەرزڕاگرتنی کولتوور و زمان و مێژووی نەتەوە دروست دەکات. ناسیۆنالیزم هوشیاری و هەڵوێستێکی تایبەتە بەرامبەر بە زمان و کولتوور و مێژووی نەتەوە، هوشیاری و هەڵوێستێکی شکۆدارانە.*

بەشی دووەم: دەروازەیەکی تیۆری-میتۆدۆلۆژی بۆ سۆسیۆلۆژیای ئایین

باسی یەکەم: چوارچێوەیەکی تیۆری-میتۆدۆلۆژی

باسی دووەم: میتۆدۆلۆژیای سۆسیۆلۆژیای ئایین

باسی سێیەم: بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین

سۆسیۆلۆژیای ئایین بوارێکی گرنگی زانستە کۆمەڵایەتییەکانە کە لە کۆمەڵناسیی کوردیدا ئەوەندەی ئێمە ئاگادار بین کاری لەسەر نەکراوە. بێگومان ئەشم لقە زانستییە چەندین میتۆد و تیۆر و بواری لێکۆڵینەوە دەگرێتەخۆ، کشە لەم بەشەدا هەوڵدەدەین تاووتوێ و شییان بکەینەوە. لە سەرتاپاگیرترین پێناسەدا سۆسیۆلۆژیای ئایین بریتییە لە «ئەو بوارەی کە لە پەیوەندیی دوو لایەنەی نێوان ئایین و کۆمەڵگا و فۆرمەکانی کارلێککردنی نێوانیان دەکۆڵێتەوە».[1] بە دەستەواژەیەکی تر، سۆسیۆلۆژیای ئایین لە توخمە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانی ئایین دەکۆڵێتەوە. ئەم لقە زانستییە بایەخ بە تۆژینەوەی پەیوەندیی ئایین بە بنەما و بونیاد و سستەمە کۆمەڵایەتییەکان دەدات.

لەم بەشەدا باسی سەرەتای مامەڵەکردنی زانستیانە بۆ ئایین کراوە و ئەو چوارچێوە تیۆری-میتۆدۆلۆژییە پێشنیازکراوە کە پێویستە لە تۆژینەوەیەکی کۆمەڵناسانەی وەک ئەوەی تۆژەر ئەنجامی داوە، رەچاو بکرێت. هەروەها روانگەی کۆمەڵناسانە بۆ ئایین و ئەو بنەما میتۆدۆلۆژیانەی کە لە پرۆسەی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئاییندا بایەخی پێدەدرێ، باسکراوە و جیاوازیی لەگەڵ روانگەی تیۆلۆژی و فەلسەفی روونکراوەتەوە. هەروەها وەک کارێکی سەرەتایی بە پێویستمان زانیوە ئاماژە بە هەندێ بوار و بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین بکەین.

مرۆڤ توانای بڕواهێنانی بێسنووری هەیە. هەر ئەو توانا و جۆراوجۆری و تامەزرۆییە سەرسوڕهێنەرەی بیروباوەڕ و کردارەکان لە کۆمەڵگا و مێژووی مرۆڤایەتیدا کە لە ئایینەوە سەرچاوە دەگرن سەرنجی زۆربەی نووسەر و بەتایبەت کۆمەڵناسان بۆ بابەتێکی وەکو ئایین رادەکێشن. بەڵام کۆمەڵناس لەجیاتی ئەوەی دووچاری سەرسامی بێت لە بەرامبەر ئەم جۆراوجۆریی بیروباوەڕانەدا پێویستە سەرنجی ئەو واقعە بدات کە ئەم بیروباوەڕ و کردارانە بۆچی بەرهەمدێنن.[2]

---

[1] حیدر ابراهیم علي، الأسس الاجتماعیة للظاهرة الدینیة: ملاحظات في علم اجتماع الدیني، في کتاب *الدین في المجتمع العربي*، مرکز دراسات الوحدة العربیة، الطبعة الثانیة، بیروت ٢٠٠٠، ص ٣٨.

[2] ملکلم همیلتون، *جامعه‌شناسی دین*، ت:محسن ثلاثی، انتشارات تبیان، چاپ اول، ١٣٧٧، ص ١.

باسی یەکەم: چوارچێوەیەکی تیۆری- میتۆدۆلۆژی

کۆمەڵگاو مێژووی مرۆڤایەتی، چەند سەدەیەکە ژانی لە دایکبوونی قۆناغێکی تاقیکردۆتەوە کە بە چەند سیمایەکی وەکو «مۆدێرنیتە»، «لەئەفسانە دامالین»، «دونیەویبوون»، «رۆشنگەری- Enlightenment»، «عەقڵبڕوایی- Rationalism» و «زانستبڕوایی- Scientism» دەناسرێت. ئەوانە هەڕەشەیەکی گەورەیان دروستکردبوو بۆ سەر هەریەک لە نەریت، سستەمی کۆمەڵایەتی ئابووریی دەرەبەگایەتی، کولتووری چەسپیو و لەناویشیاندا ئایین، سستەمی سیاسیی پاشایەتیی ڕەهاو... هتد. چەمکەکانی دەستەی یەکەم بەشێوەیەک یەکیان گرتبوو و بەشێوەیەک مانۆریان ئەنجامدەدا کە ترسی دەخستە ناو دڵی هەریەک لە گروپە چەمکی دووەمەوە.

لەگەڵ سەرهەڵدانی وشەی نوێدا، هەرچی پەیوەندی بە «کۆن»ەوە هەبوو خرایە ژێر پرسیارەوە. چ رۆشنگەری و چ عەقلانییەت هەوڵی سەرەکی و سەرەتاییان دانانی زانست بوو لەجێی «میتافیزیکا»، تەکنەلۆژیا بوو لەجێی «ئایین». کۆمەڵگای نوێ ئەو کۆمەڵگایە بوو کە پێش هەموو شتێک هەوڵیدەدا بەگوێرەی عەقڵ خۆی رێکبخات. لەولاشەوە مۆدێرنیتە و عەقلانییەت دوو چەمکی تەواوکەری یەکتر و لەیەکتر جیانەکراوە بوون، چونکە خەمی سەرەکیی مۆدێرنیزم سەرکەوتنی عەقڵ بوو بەسەر هەموو بوارەکانی ژیاندا. وەک ئالان تۆرین دەڵێت: فەلسەفەی رۆشنگەری بانگاشەی ئەوەی دەکرد کە نە کۆمەڵگا و نەمێژوو و نە ژیانی تاکەکەسی لەژێر دەسەڵاتی ویستی بوونەوەرێکی بالادا نییە کە پێویست بکات ملکەچی بین. تاکەکەس جگە لە یاساکانی سروشت ملکەچی هیچ هێزێکی دیکە نییە.[٣]

دڵڕەقیی فەلسەفەی رۆشنگەری بە پلەی یەکەم دژی هێزە نێوانگیرە ئایینیەکان بوو کە لە دەزگایەکی ئایینی وەک کڵێسادا بەرجەستە دەبوو. ئەگەر لێرەدا نەشتوانین هەموو کون و کەلەبەرەکانی سەردەمی رۆشنگەری بپشکنین، بەڵام سیمای هەرە سەرەکیی ئەو سەردەمەمان لا دیارە کە رەخنەگرتن و گومانکردنبوو لە ئایین. دەتوانین بڵێین خاڵی سەرەتایی

---

[3] الان تورين ، *نقد الحداثة* ، ت: أنور مغيث، دار الساقي، بيروت ٢٠٠٠، ص٣٢.

ڕووبەڕووبوونەوەی زانستییانەی نوێ لەگەڵ ئایین لەم مامەڵە ڕەخنەییەوە دەستپێدەکات، بەڵام وەک ئێرنست کاسیرەر دەڵێ: ئەم مامەڵەکردنەی سەردەمی ڕۆشنگەری لەگەڵ ئایین لە هەریەک لە بەریتانیا و فەڕەنسا و ئەڵمانیادا فۆرمی جیاوازی بەخۆوە گرتبوو، بەشێوەیەک، ئەوەی لە فەڕەنسادا ڕوویدا، لەبەریتانیاو ئەڵمانیا دووبارە نەبووەوە. ڤۆلتێر لە نووسین و نامەکانیدا هەرگیز لە بەربەرەکانێکردنی دوژمنی کۆنی خۆی ماندوو نەدەبوو؛ ئەو هەمیشە دووبارەی دەکردەوە کە: *با ئەم پەڵە شەرمەزارییە بسڕینەوە*. ئەگەرچی ڤۆلتێر ڕایگەیاند کە شەڕی ئەو لەگەڵ خورافاتە نەک ئیمان، لەگەڵ کلێسایە نەک ئایین، بەڵام نەوەی دوای ئەو کە ڤۆلتێریان بە ڕابەری مەعنەویی خۆیان دەزانی گوێیان بەم قسانەی نەدەدا و جیاوازییەکیان لەو نێوانەدا نەدەکرد.[4]

ناکۆکیی ڕۆشنبینان (بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری) لەگەڵ ئایین لەبەر ئەوە بوو کە ئەزموونێکی تاڵیان لەگەڵیدا چەشتبوو و ئەو تێگەیشتنە کلێساییەیان بۆ ئایین بە بەربەستی سەر ڕێی پێشکەوتنی عەقڵی مرۆڤ دەزانی. بەڵام ئەمەش مانای ئەوە نەبوو کە ئیتر ئایین شتێکی وەلانراوی یەکجارەکی بوو بێت، بەڵکو فەلسەفەی ئایین و تیۆلۆژیای ئەو سەردەمیش کەوتبوونە بەر شەپۆلی ڕێنسانس و ڕۆشنگەرییەوە. ڕێنسانس داوای گۆڕانی ئایین یان نوێکردنەوەی ئایینی دەکرد. هەروەها بەدوای ئەو ئایینەدا دەگەڕا کە پشتگیریی لەم دنیایە و عەقڵی مرۆڤ بکا و بەها و نرخێکی تایبەتیان پێببەخشێت.[5] هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە بزاڤی چاکسازیی ئایینی لەسەردەستی کەسانی وەک مارتین لۆتەر سەریهەڵدا. بەواتایەکی دیکە، ئاییناسیی مرۆڤدۆستانە لەژێر کارتێکردنی بیری ڕۆشنگەری و ڕێنسانس کە بیرێکی مرۆڤدۆستانە بوو جێی بە ئاییناسیی میتافیزیکی و سەپێنراو چۆڵکرد کە میراتی سەدەکانی ناوەڕاست بوو. لەو بارەوە *ئێرنست کاسیرەر* (Ernst Cassirer) لە کتێبی *فەلسەفەی ڕۆشنگەری*دا زۆر فراوانتر باس لە مامەڵەی بیرمەندانی ڕۆشنگەری و چاکسازیی ئایینی لەگەڵ ئایین و ئیمانی ئایینی، تا دەگاتە فەلسەفەی ئایین و تیۆلۆژیا، دەکات.

---

[4] ارنست کاسیرر، *فلسفهء روشنگری*، ت: یدالله موقن، نشر مرکز، تهران ۱۳۷۰، ص ۲۱۳.

[5] کاسیرر، هـ. س. پ.، ل ۲۱٤.

فەلسەفەی رۆشنگەری بنەمایەکی، نەئایینی و نەسایکۆلۆژی، بەڵکو کۆمەڵایەتیی بە چاکە و خراپە دەبەخشی و کۆمەڵگای بە سەرچاوەی بەهاکان لەقەڵەم دەدا. بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە هەر شتێک لەو رووەوە بەخراپ دەدرێتە قەڵەم کە زیان بە سەلامەتی و بەرژەوەندی و چالاکییەکانی کۆمەڵگا بگەیەنێت، هەروەها چاکەش لەو رووەوە بە چاکە دادەنرێت کە سوودی بۆ کۆمەڵگا هەبێت. ئەمەش سەندنەوەی شەرعییەتی ئایینیە لە بەهاکان و بەخشینی شەرعییەتی کۆمەڵایەتییە پێیان. تەنانەت مرۆڤیش لەسەردەمی نوێدا بوونەوەرێکی دیکەیە. مرۆڤ چیتر تەنیا بوونەوەرێکی خواکرد نییە، بەڵکو بکەرێکی کۆمەڵایەتیشە و کۆمەڵە دەورێکی دیاریکراو دەگێڕێت.

ئەوەی تا ئێستا گوتمان، سەرەتایەک بوو بۆ خستنەڕووی پەیوەندی و کارلێکی نێوان مۆدێرنیتە و ئایین لە رۆژئاوادا. کۆمەڵناسیش- یان باشتر بڵێین سۆسیۆلۆژیای نوێ- وەک زانستێکی مرۆیی لەناو مۆدێرنیتەدا بوونی راستەقینەی هەیە و لە ڕاستیدا لەدایکبووی ئەم قۆناغەیە. هەروەها سەرەتای مامەڵەکردنی زانستییانە – بەواتا نوێیەکەی – لەگەڵ ئایین هەر لەو سەردەمەدا بوو کە بە سەردەمی مۆدێرنیتە و رۆشنگەری دەناسرێت.

ئەم لێکۆڵینەوە سۆسیۆلۆژییەی ئێمە تێڕامانێکی پسپۆرییانە و دابەشکارانەی هەیە. تێڕامانی پسپۆرییانەی کۆمەڵناسی بە واتای وەرگرتنی لایەنێکی دیاریکراوی دیاردەیەکی گەورە، یان وەرگرتنی لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی چەمک و دیاردەیەکی گشتییە. لەم حاڵەتەدا هەوڵدەدەین چوارچێوەیەکی پسپۆرییانەی سۆسیۆلۆژی دیاریبکەین و کاری لەسەر بکەین، هەروەها دەمانەوێ سەرنجی بەشێکی ئایین بدەین نەک هەمووی. بۆیە لەو حاڵەتەدا، ناچارین ئایین وەک شتێکی پارچە پارچەبوو لەبەرچاو بگرین. بۆیە، کاتێک وشەی ئایین بەکاردێنین مەبەستمان چەمکە سۆسیۆلۆژییەکەیەتی.

باس و لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەڵناسیی لەم جۆرە ئەو کاتە تەندروست دەبێت کە لە هەموو هەڵچوونێکی ئایدیۆلۆژی بەدوور بێت، چونکە هەڵچوون هەمیشە بەرژەوەندییەکی لە پشتەوەیە و زیاتر بۆنی ئایدیۆلۆژیای لێدێت؛ کەواتە ئەگەر بەم شێوەیە نەبێت ئەوا سێبەرێکی ئایدیۆلۆژی بەسەر لێکۆڵینەوەدا دەکشێت و جگە لە بەرگریکردن لە پرەنسیپە ئایینیەکان یان بەرپەرچدانەوەی کوێرانەیان شتێکی دیکەی لێوە بەرهەم نایەت. لەهەر دوو حاڵەتی ناوبراودا،

ئەوەی دەبێتە قوربانی خودی زانست و مەعریفەیە، تەنانەت پێش ئەوەی ئایین یاخود ئایدیۆلۆژیایەکی دیاریکراو ببێتە قوربانی. ئەگەر بمانەوێ کارێکی زانستی و تیۆری ئەنجام بدەین دەبێ بەشێوەیەکی دیکە سەیری ئایین بکەین. بۆ ئەوەی بتوانین دەستنیشانی بواری کاری لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین بکەین پێویستە چاوێک بەناو بوارو روانگەکانی لێکۆڵینەوە لەئاییندا بخشێنین. ئێمە وەک تۆژەری کۆمەڵایەتی تا نەزانین بواری کارکردنی ئێمە لەناو ئاییندا کوێیە و تا نەزانین کە دەبێ ئایین وەک چ «شتێک» لەبەرچاوبگرین و چۆن مامەڵەی لەگەڵدا بکەین، ناتوانین خۆمان لە تەڵە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەکان و تەنگژە میتۆدۆلۆژییەکان دەربازبکەین و بەگوتەی خۆمان کارێکی زانستی و مەعریفی ئەنجام بدەین.

راستییەکی گومانهەڵنەگرە کە لەدرێژایی مێژوودا ئایین توخمێکی کاریگەرو جەوهەرێکی سەرەکیی کۆمەڵگاو دەزگاکانی بووە. لەڕووی مێژووییەوە لەوانەیە نەتوانین هیچ کۆمەڵگاو شارستانیەت و کولتوورێک بدۆزینەوە کە سستەمێک لە سستەمەکانی ئایین، یاخود شێوەیەک لە شێوەکانی ئایینی تێدا نەبێت. بێگومان ئایین لە بەرفراوانترین چەمک و پێناسەیدا وەردەگرین.

بەڵام ئێمە لەم باسەدا ئامانجمان دۆزینەوەی شەرعییەتێکی مێژوویی نییە بۆ ئایین و بوونی ئایین لە کۆمەڵگادا. نەک هەر ئەوە، تەنانەت نامانەوێ ئیش لەسەر میتۆدی مێژوویش (مێژوویی بەراوردکاری) بکەین، کە ئەمڕۆ زۆرێک لە تۆژەرانی ئایین ئیشی تیادەکەن و لەڕێی بەراوردکردنی توخمە ئایینیەکانی ناو ئایینەکانی مێژوو، دەیانەوێ بگەنە چەند حوکم و رێسا و خاڵێکی هاوبەش، یان ناکۆک، لەنێوان ئەم ئایینە لێکۆڵدراوانەدا. ناشمانەوێ وەک میتۆدێکی فەلسەفیی رووتیش شتە کۆگیرە هاوبەشەکانی ناو ئایینەکان بدۆزینەوە و بگەینە ئەنجامێکی گشتی لەسەر گشت ئایینەکان. لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین کاری ئێمە سەیرکردنی ئایین و سستەمی ئایینیە لەدەرەوەی ئایین خۆیەوە، قسەکردنی ئێمە لەسەر ئایینە بەڵام لەدەرەوەی ئایینەوە.

باسی دووەم: میتۆدۆلۆژیای سۆسیۆلۆژیای ئایین

پرەنسیپە میتۆدۆلۆژییەکانی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین بەگشتی- کە لەم لێکۆڵینەوەی ئێستاشدا پەیڕەویمان لێکردووە- لەچەند خاڵێکدا چڕدەکەینەوە.

١- زانست و ئایین دوو چەمکی لێکجیاوازن. بەڵام ئایین دەشێ لە بوارێکی وەکو کۆمەڵناسیدا ببێتە بابەتی لێکۆلینەوەی زانست. وەک پێشتر گوتمان زانست بە شێوەیەکی سەرەکی داکۆکی لە عەقڵ دەکات و پشتی پێدەبەستێت، بابەتی تێڕامانەکانیشی لە واقیعدا هەڵدەبژێرێت، واتە ئەو دیاردانەی کە بەرهەست و بەرچاون. بەڵام ئایین وەک بیروباوەڕ و ئیمان سنووری عەقڵ دەبەزێنێت و لەو دیو ئەوەوە لە دیاردەکان دەڕوانێت. ئایین ئیمانەو ئیمانیش ناتوانێت تەنیا پشت بەعەقڵ ببەستێت، بەڵکو لە سۆز و دەروونی مرۆڤەوە هەڵدەقوڵێت و پەناگاشی بە پلەی یەکەم هەر ئەوێیە. ئەوەش بەمانای ئەوە نییە کە زانستپەروەر و کۆمەڵناس نابێ دیندار بێت. مرۆڤ لە ئاستی تاکەکەسیدا دەشێ بە قووڵی ئیماندار و خواناسێکی گەورە بێت، بەڵام لە ئاستی تۆژەریدا دەبێ تا پێی دەکرێ خۆی لەو ئیمانە سۆزدارییە دابماڵێت و بە میکانیزمێکی دیکە کار بکات. هەروەها مەرجیش نییە رووبەڕووبوونەی زانستی مانای بێباوەڕی بە ئایین و پرەنسیپەکانی بگەیەنێت و کۆمەڵناسی ئایین کەسێکی دژەئایینی بێت. لە ئاستی زانستیدا بڕواداربوون و بێبڕوایی لە دەرەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایینەوەن. دیسان دەڵێین، ئەمە جیایە لەوەی کە تۆژەر دەکرێ دیندار بێت و بڕوای بە ئایینێکی تایبەت هەبێت و پەیڕەوی رێوڕەسمەکانی بکات، ئەمە وەک تاکەکەس، بەڵام وەک تۆژەر دەبێ بە میتۆدێکی زانستییانە مامەڵە لەگەڵ ئەو لایەنانەی ئایین بکات کە مەبەستییەتی لێی بکۆڵێتەوە. زانست دەتوانێت بە پشتبەستن بە عەقڵ خۆی لە قەرەی بابەتە واقعییەکان بدات، بەڵام ئیمان مەسەلەیەکە زیاتر لەوەی عەقڵ بدوێنێ سۆزو رۆح دەدوێنێت، بۆیە زانست لەو ئاستەدا دەستەوەستانە. لەبەر ئەوەی زانست و ئیمانیش دوو شتی لێکجیان، کۆمەڵناسی دەتوانێت خۆی لەقەرەی ئیمانیات نەدات. ئەم بێلایەنییە میتۆدۆلۆژییەی سۆسیۆلۆژیای ئایین، لەوانەیە هەستی زۆر کەس بوروژێنێ، بەڵام ئەمە کاری زانستە. هەر چەند ئێمەش بەشێوەیەکی رەها و یەقینی دڵنیانین کە دەتوانین بەم میتۆدە بێلایەنە و بایەخنەدەرانە بە بنەما و سەرچاوەی ئایین تۆژینەوە لەسەر رەهەندە کۆمەلایەتییەکانی ئایین

بکەین. بەڵام دڵنیاین لەوەی کە باشترین میتۆد لەناو سۆسیۆلۆژیای ئاییندا ئەم میتۆدە نازانگەری(Agnosticism)یە کە دەتوانێ ئەم کارە زانستییە ئەنجام بدات. سۆسیۆلۆژیای ئایین زانستێکی نەدژە ئایینیە و نەئایینیە، بەڵکو زانستێکی نائایینیە. ئەگەر سۆسیۆلۆژیای ئایین دژی ئایین یاخود بۆ ئایین کاربکات، ئیتر کۆمەڵناسییەکی ئایدیۆلۆژییانەیە نەک زانستی.

٢- زانستی نوێ بەحوکمی ئەوەی بەرهەمی مۆدێرنیتەیە، مەسەلەیەکی دونیەوییە(Secularistic)، بۆیە تێڕوانینی کۆمەڵناسیشمان بۆ ئایین دونیەوییانەیە. تۆژەر لەو حاڵەتەدا لە دەرەوەی مەسەلە میتافیزیکییەکانەوە دەڕوانێتە ئایین. بەرگریکردنی کۆمەڵناسی لە ئایین، ئەگەر هەبێ، لەبەر ئەوە نییە کە شتێکی پیرۆزە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە کە ئەرک و فەرمانی ئیجابی لە کۆمەڵگادا دەگێڕێت.

٣- روانگەی سۆسیۆلۆژیای ئایین جیاوازە لە روانگەی تیۆلۆژیا و فەلسەفەی ئایین. فەلسەفەی ئایین خۆی لە قەرەی ئەو پرسیارانە دەدات کە پەیوەندیان بە جەوهەری ئایینەوە هەیە. بۆ نموونە «ئایین چییە؟» یەکێکە لە پرسیارە سەرەکییەکانی فەلسەفەی ئایین. لەو حاڵەتەدا فەلسەفەی ئایین بریتیە لە بیرکردنەوەی فەلسەفییانە لەبارەی ئایین. مەسەلەی حەقیقیبوونی سەرچاوە و مەرجەعی ئایینیش مەسەلەیەکی تیۆلۆژی و فەلسەفییە و تەنیا بە میتۆدەکانی تیۆلۆژیاو فەلسەفە شیکار دەکریت. سۆسیۆلۆژیای ئایین مەبەستی نە سەلماندنی حەقانیەتی ئایینەو نەهەوڵی پووچەڵکردنەوەی دەدات. بەواتایەکی دیکە، سۆسیۆلۆژیای ئایین پەیوەندی بەڕاستی و درۆیی، ئاسمانیبوون و خاکیبوون، پیرۆزبوون و ناپیرۆزبوونی ئایینەوە نییە، بەڵکو ***وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و مرۆیی سەیری ئایین دەکات و بەدوای ئەرکگەلە کۆمەڵایەتییە بەرجەستەبوو و شاراوەکانیدا دەگەڕێ***. جا لەو حاڵەتەدا سۆسیۆلۆژیای ئایین دەشێ باس لە زیانناسییەکانی (Pathology) ئایین بکات، وەک چۆن دەشێ لایەنە سوودبەخشەکانی ئایین لە کۆمەڵگادا دیاربکات. لە هەمان کاتدا لە ئاست مەسەلە جەوهەری و بنچینەییەکانی ئایین بە میتۆدێکی نازانگەرانە (Agnosticism) کاردەکات و ئەم بێلایەنییە میتۆدۆلۆژییەی سۆسیۆلۆژیای ئایین هەڵوێستێکی سەرکەوتووە بۆ لێکۆڵینەوە.

ئەو میتۆدە کۆمەڵناسییەی کە بۆ تۆژینەوەی ئایین بەکاردەهێنرێت تەنیا بە شیکردنەوەی دەقە ئایینیەکان بەو شێوەیەی کە ئیمانداران لێی تێدەگەن و

بایەخی پێدەدەن، واز ناهێنێت. لەو حاڵەتانەدا کە کار لەسەر تێکستە ئایینیەکان دەکەین بایەخ بە مانا تیۆری یان فەلسەفی یان تیۆلۆژییەکەی نادەین، ئەوەی لەم لایەنەوە گرنگ دەبێت بریتیە لە مەودای رەنگدانەوە و کاریگەریی ئەم دەقانە لەسەر رەفتاری تاکەکەسی و ئەو واقیعە کۆمەڵایەتییەی کە تاکەکەسان تێیدا دەژین. بۆ ناسینی هەر ئایینێک، بۆ نموونە ئایینی ئیسلام، پێویست دەکات تۆژینەوە لەسەر دامودەزگاو مێژوو و ئاراستەکانی بکەین.[6]

[6] **عاطف العقلة غظيبات، *الدين والتغير الاجتماعي في المجتمع العربي الاسلامي: دراسة سوسيولوجية*، في كتاب الدين في المجتمع العربي، مركز دراسات الوحدة العربية، الطبعة الثانية، بيروت ٢٠٠٠، ص١٤١.** لە ئەدەبیاتی عەرەبیدا، ئەوەندەی ئێمە ئاگاداربین و دەستمان کەوتبێت، باشترین لێکۆڵینەوە لەبواری تیۆری و میتۆدۆلۆژیی سۆسیۆلۆژیای ئایین ئەم کتێبەی سەرەوەیە، کە لەبناغەدا بریتیە لە سی و یەک لێکۆڵینەوەی تۆژەرە هەرە ناودارەکانی دونیای عەرەب لەبارەی ئایین و بزاڤ و گروپە ئایینیەکان، کە بنکەی لێکۆڵینەوەی یەکێتیی عەرەبی بە سەرپەرشتیی عەبدولباست عەبدولموعتی، سەرۆکی کۆمەڵەی کۆمەڵناسیی عەرەبی کۆنگرەیەکی لەسەر بەستووە و ئەم باسانەی تێدا پێشکەشکراون. بە تایبەت بەشی یەکەمی کتێبەکە(حەوت باسی یەکەم) لەڕووی تیۆرییەوە بەرهەمێکی دەوڵەمەند و بەسوودە.

باسی سێیەم: بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایین

بەداخـەوە رەوتی پەراوێـزکردنی لێدوان و لێکۆڵینەوە لەچەمک و گوتەزا و دیـاردە ئایینـیەکان لەکۆمەڵگای ئێمەدا تا رادەیەک توانیویەتی سەربکەوێ. ئەم پەراوێـزکردنەش بـە هـەموو ئاراسـتەکانیەوە مەبەسـت و بـەرژەوەندیی خـۆی لەدواوەیـە. هـەندێ هــەوڵدەدەن و پێـیان وایــە ئـایین ئەوەیــە کــە لــەناو مــزگەوتەکاندایە و پێــوانەی ئاییــنداری و دیــاردەی ئایــینی بــە ژمــارەی مـزگەوتەکان و قـەرەباڵغی و ژمـارەی نوێـژکەر و ئامـادەبووانی نـاو مـزگەوت دەکـەن؛ هـەندێ کەسیش ئایین تەنیا بە ئەوەی ناو کتێبخانەی مەلا و مامۆستای ئایینی دەبیـنن و پێیان وایـە شوێـنی راستەقینەشـی هـەر ئەوێیە؛ هەندێکی دی ئـایین لـە حـیزبی سیاسـی- ئایـینی جـیاناکەنەوەو تەنیا لەناو حیزبدا بەبوونی ئـایین قـایلن. هەریـەک لـەم تێگەیشـتن و کورتهەڵێـنان و سەرتاپاگیرکردنانەش بەرژەوەندیـیەک ئاراسـتەی دەکـات و تاکڕەهەندیی روانگـە و تێگەیشتنەکە بۆ ئایین دەگەیەنێت. بە ڕای ئێمە چ بمانەوێ و چ نەمانەوێ ئایین زۆر لە مزگەوت و کتێـبخانەی مـەلاو حـیزب و گـروپی سیاسـی- ئایـینی فراوانتر و گەورەترە و هەریـەک لەم دیاردە ئایینیانە دیمەنێک و روخسارێکی ئایینمان پیشان دەدەن، نــەک هــەمووی. ئــایین بریتــیە لەمانــە هــەمووی و چــەندین بــواری دیکــەی کۆمەلایـەتی و دەروونی. چ ببینین و چ هەستی پێنەکەین، ئایین رەنگی خۆی بە هــەموو شتێـک و هــەموو «هــەیی»یـەک و زۆربـەی بیروڕاکـانی نـاو کۆمـەڵگا بەخشیوە. نـابێ ئـەم قسـەیەش بە بۆچوونێکی تاکڕەهەند لێکبدرێتەوە. وەک چـۆن ئـایین کاریگـەریی لەسـەر کومـەڵگا و کولـتووری ئێمە هەیـە، لەئاستێکی دیکەدا خۆیشی لەژێر کارتێکردنی کولتووری کوردی بووە. ئەم قسـەیە بۆ گشت کولـتوور و کۆمـەڵگاکان راسـتە. ئیسـلامەتیی کـوردی لـە ئیسـلامەتیی عـەرەبی، ئـەفغانی، ئێـرانی یـان مالـیزی جـیاوازە، تەنانـەت ئیسـلامەتیی سـونیی میسـری لەئیسـلامەتیی سـونیی عێـراقی جـیایە. بــە پێـی جیاوازیـیە کولتووریــیەکان تێگەیشـتن و کردارە ئایینیەکان دەگۆڕێن. لێرە مەبەستمان لایەنە سۆسیۆلۆژی و واقیعیـیەکانی ئایینـە دەنـا قورئـان(وەک دەقـی سـەرەکیی ئایـینی ئیسـلام)ی هەموو ئەم شوێنانە هەمان ئەو قورئانەیە کە لەلای ئێمە هەیە.

ئـەوەی وەک واقیعێـک لــە ڕوانگەیــەکی سۆسـیۆلۆژییەوە بـەدیی دەکـەین ئەوەیـە کە کولتوورەکەمان پڕیەتی لە توخمی ئایینی، کە دواجار رەنگدانەوەی خۆی دەبێت لەسەر لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵگا.

چەندەی حیزبێکی سیاسی-ئایینی دەوری لە کورتهەڵێنانی ئایین تەنیا لەناو خۆی و بۆخۆی هەبووە، دە ئەوەندەش هێزە بەناو نائایینیەکان دەوریان لە سپاردنی ئایین بەحیزبە سیاسی-ئایینیەکان خۆیان هەبووە- بێ ئاگا لەوەی کە خۆشیان نوقمی کەشوهەوایەکی ئایینین. کە دەڵێین کولتوور و کۆمەڵگای کوردی تا سەر ئێسقان ئایینیە، پێویستمان بەنموونەی واقعی هەیە. ئەگەر هەر بە رواڵەتیانەش سەیری کۆمەڵگای کوردی بکەین راستیی بانگەشەکەی سەرەوەمان بۆ دەردەکەوێ.* چ مەراسیمێکی منداڵبوون لەناو کۆمەڵگای ئێمەدا بەبێ ریتواڵە ئایینیەکان بەڕێوە دەچێ؟ تەنانەت سوننەتکردنی منداڵیش، ئەگەرچی سوودێکی تەندروستیی هەیە، بەڵام بە پاڵنەر و وەک ئەرکێکی تەنیا ئایینی بەسەر منداڵدا جێبەجێ دەکرێت. هەموو مەراسیمێکی ژنهێنان ، ئەگەر سێ رۆژیش شایی و رەشبەڵەکی بۆبکرێ بەڵام بەگشت ئەو هەنگاوانەدا تێدەپەڕێ کە ئایین بۆی دەستنیشانکردووە. ئێمە نابێ بە ڕوانگەیەکی سەلەفی و نەریتخوازانە سەیری ئەم دیاردانە بکەین و بڵێین پڕیەتی لە بیدعەکاری. بیدعەی ئایینیش خۆی چەمکێکە لە دەرەوەی ئاییندا هیچ مانایەکی نییە.

مەگەر رێزلێکگرتن و یەکتر خۆشویستن و سەردانی یەکترکردن و جەژنانە لەیەکترکردنیش لای ئێمە سەرچاوەیەکی ئایینیان نییە؟ چ بگا بەئەرکی دراوسێیەتی و بەزەیی هاتنەوە بە بچووکان و ...هتد.

تا ئێستاش جەژنە هەرە گەورەکانی کۆمەڵگای کوردی دوو جەژنی قوربان و رەمەزانن کە هەمووومان دەزانین ناوەڕۆکێکی پڕاوپڕ ئایینیان هەیە. تەنانەت دیاردەیەکی زۆر دووبارە بووەوە لەژیانی رۆژانەدا کە سڵاوکردنە رەنگ و دەنگێکی ئایینیانەی هەیە، کە هەتا پاڵنەرەکەشی زۆربەی جار ئایینیانەیە. ئەمانە دیمەن و دیاردەگەلێکی زۆر هاوبەش و باون لە نێوان زۆرترین و بگرە هەموو خەڵکی کۆمەڵگاکەماندا و لە ژیانی رۆژانەدا دووبارە دەبنەوە. هەروەها لە شەخسیترین پەیوەندیەکانماندا (بۆ نموونە پەیوەندی ژن و مێردایەتی و کرداری سێکسی) ئایین رەنگدانەوەی خۆی هەیە.

* بۆیە نموونەی رواڵەتیانە دێنینەوە چونکە بەشێکن لە رەفتاری کۆمەڵایەتی و دەکرێ لە سادەترین روانینمان بۆ کۆمەڵگا بەدییان بکەین، لە هەمان کاتدا، کۆمەڵناسی دەتوانێت لەماناکانی پشت ئەم رەفتارە ئایینیانەش بکۆڵێتەوە.

جگە لەو نموونە سادە و ئاشکرایانەش، هەبوونی مزگەوتی زۆر و بوونی قوتابخانەی ئایینی هەر لە قوتابخانەکانی ئەوقافەوە بگرە تا پەیمانگای ئیسلامی و خوێندنی شەریعەت و لێکۆڵینەوەی ئیسلامی لە زانکۆکاندا... ئەمانە هەموویان دیاردەی ئایینی و ئیسلامیی ناو کۆمەڵگاکەمانن. خۆ ئەگەر لە هوشیاری و هەستی ئایینیی خەڵک بکۆڵینەوە، ئەوە جگە لەو دیاردە بەرچاوانە پێویستمان بە پشکنینێکی وردترو قووڵتری کەسایەتیی مرۆڤی کورد هەیە؛ چونکە هەندێ شێوازی ئەزموونی ئایینی و هەستی ئایینی هەن کە بە ڕواڵەت دەرناکەون و فریودەرانەن -واتە خۆیان بە نائایینی نمایش دەکەن بەڵام تا رادەیەکی زۆر ئایینین. لەبەر ئەوەی ئایین پانتاییەکی بەرفراوانی کولتووری ئێمە داگیردەکات و کۆمەڵگاکەمان کۆمەڵگایەکی ئایینیە، بۆیە لێرەدا لێکجیاکردنەوەی دیاردە ئایینی و نائایینیەکان کارێکی زۆر ئاسان نییە. ئەم نەزعە ئایینیە نەک هەر لەناو موسڵماناندا، بەڵکو لەلای دیندارانی دیکەی ناموسڵمانیش (مەسیحی و ئێزیدی و هتد..) دەبینرێت، بۆیە دەکرێ و پێویستە سۆسیۆلۆژیانە لەم ئایینانە بکۆڵینەوە.

ئەو پرسیارە کلاسیکییەی کە لای ئێمە تازە دەبێ بکرێتەوە ئەوەیە کە *چۆن کۆمەڵناس دەتوانێت لە دیاردەی ئایین نزیک بکەوێتەوە؟ کام ڕێگە سەرکەوتووترە لەوەرگرتنی ڕەهەندە ئایینیەکانی بوونی مرۆڤ بۆ لێکۆڵینەوە و سەرنجدان و شیکردنەوە؟* ئەمە پرسیارێکی سەرەتاییە لەبارەی میتۆد و روانگەی مامەڵەکردن لەگەڵ ئایین و دیاردە ئایینیەکان کە کۆمەڵناسانی بەرێ ئیشیان لەسەر دەکرد. بەڵام بۆ ئێمەش کە کەمترین هەنگاومان لەم کایە زانستییەدا نەهاویشتووە، پرسیارێکی بەجێ و پێویستە.

تخوونکەوتنی کۆمەڵناسانە بۆ ئایین لە تخوونکەوتنی فەلسەفییانە بۆ ئایین جیاوازە. فەلسەفەی ئایین دەیەوێ لە جەوهەرو بنج و بنەوانی ئایین تێبگات، بەڵام کۆمەڵناسی بەدوای «ڕواڵەت و دیاردە واقیعییەکانی ئایین»دا دەگەڕێ. راستە ئایین لە کۆمەڵێک بیروباوەڕ پێکهاتووە، بەڵام ئەم بیروباوەڕانە هەم لە واقیعێکی دیاریکراو لەدایک بووینەو هەم دواجار واقیعێکی دیاریکراویشیان لێکەوتۆتەوە. هەر بۆیە ناتوانین هیچ ئایینێک بەشێوەیەکی دابڕاو لە واقع (ئەبستراکت) لەبەرچاوبگرین- لانی کەم لە تخوونکەوتنە سۆسیۆلۆژییەکەماندا. وەک پێشتر گوتمان ئایینیش ڕەنگ و ڕووی کۆمەڵگاکەی خۆی وەردەگرێت و لەژێر کاریگەریی دەرناچێت. واقیعە

جیاجیاکان چوارچێوەی جیاواز بۆ خوێندنەوەی دەقی ئایینی دێننەکایەوە و گشت خوێندنەوەکان بەرهەمی کاریگەریی کۆمەڵێک هەلومەرجی مەعریفی و کۆمەڵایەتین لەسەر تاکەکەسی خوێنەرەوە.

ئەگەر زانستە ئایینیەکان (زانستی نێو ئایینی) و فەلسەفەی ئایین و هێرمێنۆتیکای ئایین و زمانناسیی ئایین و فینۆمینۆلۆژیای ئایین زێتر چاوببڕنە ناوەڕۆکی ئایین و دەقی ئایینی و نەتوانن بەدەر لەدەقە ڕەسەنەکانی ئایین لە ئایین بکۆڵنەوە، ئەوا کایەیەکی بەرفراوان لەدیمەن و لایەنی روو لەدەری ئایین دەمێنێتەوە کە کایەی لێکۆڵینەوەی سۆسیۆلۆژیای ئایینە.

سۆسیۆلۆژیای ئایین هەوڵدانێکی زانستییە بۆ تێگەیشتن لە *دیاردە ئایینیەکان*، هەروەها ئەم لقە زانستییە لە گشت ئەو شتانەی ناو کۆمەڵ دەکۆڵێتەوە کە پێیان دەگوترێ «ئایینی– Religious »، یاخود سیفەتی ئایینیان هەیە. هەر هەوڵێک لە کۆمەڵگای کوردیدا بۆ ناسینی کۆمەڵگا بدرێت بەبێ سەرنجدان لە ئایین ناکرێ. کە دەڵێین ئایین مەبەستمان ئەوەیە کە لە ژیانی رۆژانەی تاکەکەسانی ناو کۆمەڵگا پیادە دەکرێت. بۆیە کۆمەڵناسی لە گشت ئاستەکانی دیکەی دینداری لەناو کۆمەڵگا– وەک دینداریی رەسمی، دینداریی سەربژاردە یان ئادینداریی تاکەکەسی– زیاتر بایەخ بە دینداری لە ناو عامەی خەڵک و جەماوەردا دەدات.

ئێمە بۆ لێکۆڵینەوەو ناسینی کۆمەڵگا بۆ شتێکی جەوهەری دەگەڕێینەوە کە ئەویش کولتوورە. کولتوور هەوێنی کۆمەڵگاو تەنانەت خوێنی نێو دەمارەکانەتی. کاتێک دەمانەوێ کولتووری کوردی بناسین ناچارین بۆ توخمەکانی کولتوور خۆی بگەڕێینەوە کە ئایین دەورێکی گرنگ و چارەنووسسازی تێدا گێڕاوەو دەگێڕێت.

ئەم جۆرە سادەکردنەوەو دابەزاندنی چەمک و دیاردەکانی ئایین و بە پەراوێزکردنی پەیتاپەیتای سۆسیۆلۆژیای ئایین لەناو زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا، لەلایەن فەلسەفە تاکرەهەند و یەکهێڵەکانی مێژوو هاندەدرا؛ ئەو فەلسەفانەی کە پێیان وابوو سەرهەڵدانی کۆمەڵگای نوێ (مۆدێرن) سەرەنجام بە بەرەوهەڵدێر چوون و دواجار لەناوچوونی ئایین کۆتایی دێت.[٧] بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە بایەخنەدان بە لێکۆڵینەوەو تۆژینەوە

[7] Jean-Paul Willaims, *Sociologie des religions*, presses Universitaires de France, 1995, p. 7.

ئایینیەکان وەکو چاوداخستن وایە لە ئاست کۆمەڵگاو کولتوور. لەبەرئەوەی ئایین توخمێکی هەرەگەورەی ناو کولتوورەو گەورەترین پانتایی کۆمەڵگای داگیرکردووە، کەواتە بۆ ئەوەی کۆمەڵگای خۆمان بناسین ئەبێ ئەو کایە بەرفراوانەی کۆمەڵگا بناسین کە ناوی «ئایین»ە.

رەهەندە ئایینیەکانی کۆمەڵگا، ئەو کایە و لایەنانەی کۆمەڵگا دەگرێتەوە کە ئایین نەخشاندوویەتی وەک هەندێ رەفتاری ئایینی، ئینتیمای ئایینی، ریتواڵە ئایینیەکان، دەزگای ئایینی وەک مزگەوت و پەرستگاکان، بۆنەو یادە ئایینیەکان و هتد... بۆیە کۆمەڵناسی لەسەر ئەم کایانەو چەندین کایەی دیکەی لەم جۆرە ئیش دەکات.

پێش ئەوەی لە سۆسیۆلۆژیای ئایین و بوارەکانی بکۆڵینەوە، پێویستە تیۆرێکی سۆسیۆلۆژیی-مەعریفیمان هەبێت. ئەم تیۆرەش لەم پرسیارەدا خۆی دەنوێنێ کە ئایا بیروباوەڕێکی تایبەت چ جۆرە رەفتار و کردارێکی تایبەت بەرهەمدێنێت؟ ئەمە خاڵێکی ئێپستمۆلۆژییە کە پێویستە لە پرۆسەی سۆسیۆلۆژیای ئاییندا لەبەرچاوی بگرین. مەعریفەی ئایینی هەر کۆمەڵگا و سەردەمێک لەژێر کاریگەری یاخود کاریگەریی هەیە لەسەر مەعریفەی گشتیی باوی ناو کۆمەڵگای ناوبراو لە هەمان سەردەمدا. ئەمە لە ئاستێکی مەعریفیدا، بەڵام لە ئاستە سۆسیۆلۆژییەکەیدا پێویستە پێ لەسەر توخم یان فاکتەرێکی دیکەش دابگرین کە ئەویش فاکتەری «واقعی کۆمەڵایەتی»یە. *هەر سستمەێکی کۆمەڵایەتی جۆرە تێگەیشتنێکی تایبەت بۆ ئایین دەخوڵقێنێ کە دواجار لە رەفتارو کرداری کۆمەڵایەتیی ئەندامانی کۆمەڵگادا رەنگدەداتەوە.*

کۆمەڵناس سەرنجی ئەوە دەدات کە بۆچی ئەم بیروباوەڕو کردارانە هەن. دەتوانین بڵێین لە کۆمەڵناسیی ئاییندا دوو خاڵی جەوهەری هەیە؛ یەکێکیان بریتیە لەوەی کە بۆچی بیروباوەڕو کردارە ئایینیەکان رۆڵێکی ئەوەندە کاریگەریان لە کولتوور و کۆمەڵگادا هەیە و ئەوەی دیکەشیان ئەوەیە کە بۆچی ئەم بیروباوەڕ و کردارانە شێوە و فۆرمی ئاوا جیاواز بەخۆیانەوە دەگرن. سۆسیۆلۆژیای ئایین بایەخ بە مەسەلەی رۆڵ و گرنگیی ئایین بەمانایەکی گشتی لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی و هەروەها گرنگیی بیروباوەڕ و کرداری گروپ و کۆمەڵە تایبەتییەکان دەدات.[8]

---

[8] ملکلم همیلتون، هـ. س. پ.، ل ١- ٢.

وەک پێشتر گوتمان، بەپێی هەندێ تیۆری کۆمەڵناسی، سەرهەڵدانی کۆمەڵگای نوێ دەبێتە هۆی لەقبوونی شوێنگەی ئایین و نەمانی ئەرکەکانی لە کۆمەڵگادا. کاتێک ئێمە دەڵێین کۆمەڵگایەکی نوێمان لە هەرێمی کوردستاندا بنیاتناوە، بەلانی کەم لەشارەکاندا، دەبێ ئەرکی ئایین چی بەسەر هاتبێت؟ بەپێی هەندێ تیۆری سۆسیۆلۆژی، سەرهەڵدانی کۆمەڵگای نوێ پەیتا پەیتا دەبێتە هۆی لەناوچوونی ئایین. بەڵام کاتێک لە کۆمەڵگایەکی وەک کۆمەڵگای کوردیدا کە سیمای نوێبوونی پێوە دیارە و سستەمێکی ئابووریی نیمچە سەرمایەداری و بازرگانی لەئارادایە و شێوەیەکی زانستخوازیی نوێ – هەر چەند پڕ کەموکووڕیش بێت– چەسپیووە، لەهەمان کاتدا ئایینیش ئامادەیی هەبێت دەبێ چۆن ئەم دیاردەیە لێکبدەینەوە. ئەمە واقعێکی بەرچاو و بابەتیانەی کۆمەڵگای کوردیی ئەمڕۆیە. ئێمە لەهەمان کاتی نیمچە نوێبوونماندا تا رادەیەکی زۆریش پەیڕەویی لەئایین دەکەین. لەو حاڵەتەی کە خەڵکی شارستان و کارگێڕو پسپۆر جۆرە ئاییندارییەکی تازەیان لەناودا روودەدات، ئایا ئەمە جگە لە پووچەڵبوونەوەی تیۆرە کۆمەڵناسییەکەی گۆرین هیچ مانایەکی دیکەی هەیە؟

ئەمەی ئێستا گوتمان، لەگەڵ زۆر کێشەی دیکەش کە پەیوەندیی بە بەندیواریی ئایین و مۆدێرنیتەوە هەیە، یەکێکە لە بابەتە گەرموگوڕەکانی سۆسیۆلۆژیای ئایین. ئەو پرسیارەی کە پێشووتر کردمان، واتە ئایا بیروباوەڕێکی ئایینیی دیاریکراو چ کردارێکی ئایینی–کۆمەڵایەتی دەخوڵقێنێ؟ یەکێکە لەو خاڵە سەرەکیانەی کە سۆسیۆلۆژیای ئایین پرسیاری لێدەکات و لێی ورد دەبێتەوە و دەیەوێ شیی بکاتەوە. هەر بۆیە لەم ڕێیەوە دواتر هەوڵدەدات ڕۆڵ و کاریگەری و بایەخی ئایین و بیروباوەڕی ئایینی لە ژیانی رۆژانەی خەڵکدا شرۆڤە بکات و بەئامانجێکی ماقووڵ بگات.

پیتەر بێرگەر لە کتێبی *واقیعی کۆمەڵایەتیی ئایین(١٩٧١)*دا دەڵێت: سۆسیۆلۆژیای ئایین دەتوانێت ئەوە روونبکاتەوە کە بۆچی بیروباوەڕێکی تایبەت دروستبووەو بۆتە جێی پەسندی خەڵک و، دواجار بڕواهێنانی خەڵک (بە بیروباوەڕێک، یان شتێکی تایبەت) لە کوێوە سەرچاوە دەگرێت؟[9] بەواتایەکی دیکە، بۆچی تاکەکەسانی کۆمەڵگایەکی تایبەت سستەمێکی بیروباوەڕیی تایبەتیان پەسندکردووە و بڕوایان پێی هێناوە؟ ئەم

9 هەمیلتون، هـ.س.پ.، ل ٤.

پرسـیارەی دوایـی لـە یـەک کـاتدا پرسیارێـکی سۆسـیۆلۆژی و سـایکۆلۆژییە. سۆسـیۆلۆژیبوونی ئـەم پرسـیارە لـەوەدا دەردەکـەوێ کـە ناچـارین بـەدوای سەرچـاوە و حاڵەتـە کۆمەڵایەتییـەکاندا بگەڕێین. خۆ ئەگـەر بگەڕێینەوە بۆ رەگوڕیشـە دەروونییەکان ئەوە لـەناو سـایکۆلۆژیای ئاییندا کارمان کردووە. کەواتـە لـەناو سۆسـیۆلۆژیای ئاییـندا بـەدوای ئـەو هێزە کۆمەڵایەتییە بە ئایین ئاودێـرکراوە یـان خـاوەن جەوهـەرە ئایینیـیەدا دەگەڕێـین کـە لـە کۆمـەڵگادا کاریگـەریی لەسـەر ئاراستەکردنی رەفتاری تاکەکان هەیە. ئەم رەمزە ئایینیانە لـە ژیاندا پێویستبوونی خۆیان سەلماندووە، بۆیە دەوری خۆیان لە ژیانی تاک و کۆمەڵدا دەگێڕن.

باسـکردن لـە مەرجـەعی ئایین، وەک خـوا، تەوتـەم، زانـا، مرۆڤ و سیحر لە دەرەوەی کایەی سۆسیۆلۆژیای ئاییندایە، چونکە باسکردن لەم چەمکانە دواتر دەبێتە باسکردنێکی فەلسەفی و سنووری کۆمەڵناسی دەبەزێنێت. ئەم مەسەلانە لـە چوارچێوەی فەلسەفەی ئاییندا چارەسەر دەکرێن. بەڵام کۆمەڵناسی مامەڵە لەگـەڵ واقـیع (ئەوەی کە هەستی پێدەکەین) دەکات. لێرەدا چەمکی حەقیقەت و واقـیع رووبـەڕووی یەکـتر دەبـنەوە. حەقـیقەتی ئـایین و عەقڵانیـبوون یـان نـا عەقڵانیبوونی بە میتۆدێکی کۆمەڵناسی چارەسەر ناکرێت، چونکە لەم حاڵەتەدا تەنـیا بـیر و لۆژیکی ئایینەکە لەبەرچاو دەگیرێت. ئەمە جیایە لەوەی کە ئایا چ چەشـنە ئایینێـکمان هەیـەو چـۆن پـیادە دەکرێـت. دیراسـەکردنی ئـایین وەک شتێکی موجـەڕڕەد کـاری فەلسـەفەیە، کەچـی *کۆمەڵناسی دیراسەی «کۆمەڵگای ئایینی» دەکات*. چارەسـەری ئـەم گرفـتە (واتـە خـۆ دوورخسـتنەوە لە کێشەی حەقانیـیەتی ئـایین) بـەوە دەکرێ کە ئێمە ئایین وەک ئەزموون و دیاردەیەکی کۆمەڵایـەتی و مرۆیی لەبەرچاوبگرین. هەر لەم روانگەوە سۆسیۆلۆژیای ئایین بـە پێویست و ئەرکی خۆی دەزانێت وەک دیاردە کۆمەڵایەتی و مرۆییەکانی دی لێی بکۆڵێتەوە.

کـە دەڵێـین ئـایین دیاردەیـەکی کۆمـەڵایەتیـیە مەبەسـتمان واتـایـەکی میکانـیکی نیـیە کـە لـە کۆمـەڵگادا کارگـەیـەک هەبێـت بـەناوی کارگـەی دروسـتکردن و بەرهەمهـێنانی ئـایین. ئاییـنەکان گشـتیان لەڕابـردوویەکی مێـژوویی دوورو دریـژدا گـۆڕاو و چەسـپیون و ئێسـتاش لەڕێـی پرۆسـەی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی و نوێکردنەوەدا بەرهەمدێنەوەو بەردەوامی بەخۆیان دەبەخشـن. لـە ئاستێکی دیکەشدا دەتوانـین بڵێـین، بەپێچەوانەی ئەوانـەی کـە

پێیان وایە ئایین و ممارەسەکردنی ئایین کێشەیەکی تاکەکەسی و خودییە و تەنیا بەندە بە بوونی پەیوەندیی نێوان پەرستکارو پەرستراوەوە، ئایین وەزیفەگەلێکی گەورەی کۆمەڵایەتی دەگێڕێت، ئەمەش بەپێی سروشتی ئایینەکە و ئەو کۆمەڵگایەی تیایدا پیادەدەکرێت، دەگۆڕێت.

تێگەیشتنی عامیانە بۆ مەسەلەیەکی وەکو ئایین خاڵێکی سەرەکییە کە سۆسیۆلۆژیای ئایین پشتی پێدەبەستێ و بایەخی پێدەدات. چونکە ئەگەر تێگەیشتنی سەربژاردە لەبەرچاوبگرین لەوانەیە لە واقیعی گشتی دووربکەوینەوە. هەر چەندە دەکرێ «سۆسیۆلۆژیای سەربژاردەی ئایینی»مان هەبێ کە لەڕێی ئەوەوە لەبیری ئایینیی سەربژاردەی کۆمەڵگا، یاخود دەستەیەکی ئایینی- رۆشنبیری بکۆڵینەوە. چەندین مەسەلەی دیکەش هەن کە سۆسیۆلۆژیای ئایین دەتوانێت لێی بکۆڵێتەوە، بۆ نموونە؛ نوێژکردنی بەکۆمەڵ لەمزگەوت (هاتوچۆکردنی بەردەوام بۆ مزگەوت) و کاریگەری لەسەر هاوبەندیی کۆمەڵایەتی لە گەڕەک و ئاوایدا؛ پەروەردەی ئایینی لە ناوخێزاندا؛ پەیوەندیی ئایین و سستەمی هاوسەرێتی و خێزان؛ ئایین و سستەمی سیاسی؛ ئایین و بەرزەفتکردن و کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی و ...هتد.

کارکردنی بیری ناسیۆنالیستی لەناو ئاییندا، یان تێگەیشتی دینداران بۆ ناسیۆنالیزم، بابەتێک و مەیدانێکی دیکەیە کە لەم لێکۆلێنەوەماندا هەوڵدەدەین بەپێی توانا لە خاڵی دووەمیان بکۆڵینەوە. لەدوای ڕاپەڕینی **١٩٩١** ، کوردستانی باشوور ڕووبەڕووی ئەزموونێکی دیکەی ئایینی بۆتەوە؛ دیاردەیەک کە زۆرجار بە «*گەڕانەوە بۆ ئایین*» ناوی دەبەین. ئەم ئەزموونە کۆمەڵایەتییە ئایینیە رەنگی خۆی بەبزاڤی ناسیۆنالیزمی کوردیش داوە -چ بە نێگەتیڤ بێت یان پۆزەتیڤ-. ئەم گەڕانەوە بۆ ئایین کاریگەریی هەبووە بۆ سەر خەمساری و گوێنەدان بە پرسە نەتەوەییەکان.

بەشی سێیەم: تیۆر و بیروڕاکان لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی

باسی یەکەم: چەند تیۆرێک لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم

باسی دووەم: چەند بیروڕایەک لەبارەی ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی

١. عەبباس وەلی و قەیرانی ناسیۆنالیزمی کوردی
٢. عەلی باپیر؛ نەتەوەپەروەری لە چوارچێوەی شەریعەتی ئیسلامیدا

ئەم فەسڵە لە راستیدا تەواوکەری تەوەری دووەمە لە بەشی یەکەمدا. ئەم بەشە بەسەر دوو تەوەری سەرەکی دابەش دەبێت: لە تەوەری یەکەمدا هەوڵمداوە ئەو پێناسە و بۆچوونانەی لە تەوەری دووەمی فەسڵی یەکەمدا باسکراوە روونتر بکەینەوە و بە شێوەیەکی تێروتەسەلتر تیۆرە سەرەکییە مۆدێرنەکانی بواری نەتەوە و ناسیۆنالیزم شیبکەینەوە. لە تەوەری دووەمیشدا پڕژاوینەتە سەر بیروڕاکانی دوو کەس لەبارەی ناسیۆنالیزمی کوردی. سەرەتا «د. عەبباسی وەلی»مان وەک خوێندنەوەیەکی زانستی و تیۆروانی لەو بارەوە وەرگرتووە، کە لایەنگری تیۆری نەتەوەی مەدەنییە.

هەروەها لە ئاستێکی تردا بۆ چاکتر ناسینی بۆچوونی ئیسلامی لەمەڕ ناسیۆنالیزم تاووتوێی بیروڕاکانی عەلی باپیر، رۆشنبیر و نووسەر و سیاسەتمەداری بە نفووزی ئیسلامیمان کردووە کە بۆچوونەکانی لەبارەی بیری نەتەوەیی خوێنەرێکی زۆری لە توێژی لاوی ئیسلامی هەبووە و کاریگەریی لەسەر بۆچوونی خەڵکی دیندار و بە تایبەت ئیسلامییەکانی کوردستان لەمەڕ بایەخدان بە نەتەوە و ناسیۆنالیزم داناوە.

باسی یەکەم:

چەند تیۆرێک لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم

لەم پاژەیەدا، هەوڵدەدەین ئەو تێز و تیۆرە سەرەکییانە، کە لە سەردەمی هاوچەرخدا لەمەڕ نەتەوەو ناسیۆنالیزم خراونەتەڕوو، بخوێنینەوە و تاووتوێ بکەین. هەروەها لە نێوانیشیاندا بۆچوون و تێبینی و بیروڕاکانی خۆمان لەو بارەوە دەخەینەڕوو.

لەپێناسەکردنی نەتەوەو ناسیۆنالیزمدا، کۆمەڵێک بیروڕامان لەبارەی ناسیۆنالیزم لەلای کۆمەڵێک تۆژەر و تیۆروان خستەڕوو؛ وەک گوتمان ناسیۆنالیزم لەچاو زۆربەی پرەنسیپ و ڕێبازە فیکری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان کەمتر ئاوڕی لێ دراوەتەوە. هەندێ پێیان وایە ناسیۆنالیزم هەر لە ناوەڕاستەکانی سەدەی بیستدا مۆدی بەسەرچووە و سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیست سەردەمی چڵەپۆپەی ناسیۆنالیزم بووە.[1] بەڵام ئێمە لە سەردەمی بانگەشەی جیهانگەرایی سیاسی و ئابووری و تا ڕادەیەک کولتووریشدا شاهێدی خۆ دەرخستنێکی دیکەی ناسیۆنالیزمین؛ بۆ نموونە هەر دوای رووخانی سۆڤیەت لە دەیەی نۆیەمی سەدەی بیستدا شازدە دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاند، هەر ئەمەش وایکردووە ئیمڕۆ زیاتر لە هەموو کاتێکی دی، لە ناوەندە ئەکادیمیەکانی دونیا بایەخ بە مەسەلەی ناسیۆنالیزم بدرێت.

دەشێ ئایین ببێتە هێزی بزوێنەری ناسیۆنالیزم، بەڵام تاکە مەرجی دروستبوونی نەتەوە نییە. زۆر زەحمەتە بتوانین بزووتنەوەی پۆڵۆنیا و ئێرلەندا و پاکستان و ئێران بەبێ گوتەزا ئایینیەکان بخەینە ریزی هاوکێشە نەتەوەییەکانەوە، لەگەڵ ئەوەشدا مەرج نییە هەمیشە و بۆ نموونەی دیکە وابێت- ئەمە جیایە لەوەی کە زۆرجار ناسیۆنالیزم بە جۆرە ئایینێک لەقەڵەم دەدرێت. فیختە لەباسی سروشتی نەتەوایەتی و ئاکاری نەتەوەیی National Character ڕادەگەیەنێت کە گەل بۆیە پێی دەگوترێ گەل چونکە کەسایەتییەکی

[1] وینسنت، اندرو، *ایدئولوژی های مدرن سیاسی*، ت: مرتظی ثاقب فر، انتشارات ققنوس، چاپ اول ۱۳۷۳، ص ۳۷۹ .

نەتـەوەیی هـەیـە، ئەمـەش واتـە ئـیمان و بـڕوابوون بە بەجێگەیاندنی فەرمانێکی دیاریکراو یان بەجێگەیاندنی پەیامێک کە تەعبیر لە پەیامی خوایی دەکات.[٢]

ئێرنسـت گیلـنـەر بـنـەمای ئـابووریی(پیشەسـازی) دروسـتبوونی نەتـەوە شـیدەکاتەوە و پێـیوایە ناسیۆنالیزم کولتووری قۆناغی پیشەسازییە. بەڕای ئەو ڕێکخسـتنی کۆمەڵایـەتی کۆمـەڵگای کشـتوکاڵی، لەگـەڵ پرەنسـیپی نەتەوەیـیدا نایەتـەوە، چـونکە نموونـەی ئـەم ڕێکخسـتنە یەکـەی سیاسیی زۆر تەسکتر یـان فراوانـتر لـە سنووری کولتووری نەتەوەیی دێننە کایەوە. بەم پێیە، وەک گیلنـەر دەڵـێ سـەردەمی وەرچـەرخان بـۆ قۆنـاغی پیشەسـازی بـە ناچـاری دەبێـتە سـەردەمی نەتەوە.[٣] لەبەر ئەوەی کولتوور ئینتیما بەرهەمدێنێت، لێرەدا دەوری دەوڵـەتی نەتـەوەیی دەردەکەوێـت کـە خـەیاڵی نەتـەوەیی لـە یـادەوەریی تاکەکەساندا دروستدەکات. ئەمـەش تێزە سەرەکییەکەی گیلنەرمان لەو بارەوە بـۆ دەردەخـات کـە دەڵێـت «ناسـیۆنالیزم بەرهەمهێـنـەری نەتەوەیـە، نـەک بەپێچـەوانەوە». بـەڕای ئـەو ناسـیۆنالیزم لـە سـەرەوە ئاراسـتەی خـوارەوە دەکرێت و دەوڵـەت بەرپرسـیاری یەکەمـە لـەو بـارەوە. بە گوێرەی ئەم رایە تا بـزاڤی نەتـەوەیی نـەبن کە بە بیروباوەڕی ناسیۆنالیزمەوە هـەوڵی خۆسەلماندن بدەن نەتەوە دروست نابێ.

ئـەم بۆچـوونانەی گیلـنـەر لەلایـەن *ئەندرسۆن*ەوە پەسند کران. بەڵام ئەمـەیان سەرچـاوەی سـەرهەڵدانی نەتـەوەی گێـڕایەوە بـۆ سـەرهەڵدانی سـەرمایەداریی چـاپ (**الرأسمالـية الطـباعة**). بـە ڕای ئەندرسـۆن فراوانـبوونی شێـوە تازەکـانی پەیوەندیکـردن(communication) و چـاپکردن و بڵاوبوونـەوەی کتێـب و ڕۆژنامـەکان بـە زمـانی محەللی (نالاتینی) و لە ئەنجامدا بە تیراژی زۆر، دەوری هـەبووە لەدروسـتکردنی خـەیاڵی نەتـەوەیی لەلایـەن ئەو ئافرەت و پیاوانەی کە زمـانی لاتینـیان نـەدەزانی.[٤] بـەم واتایـە بەرەبـەیانی ناسـیۆنالیزمی ئـەوروپی هاوڕێکە لەگـەڵ پاشەکشـەی زمانی لاتینی (زمانی پیرۆز) و دەزگای ئایینی. هـەر لەو خاڵەشەوە بەرەو عەلمانییەتی ناسیۆنالیزم هـەنگاو دەنێ.جگە لەوەش باس

---

2 د. محمـد محمـد صالح، *تطور الآراء القومية في اوربا* ، (مجلة دراسات في التاريخ و الآثار، العدد الاول ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ١٩٨٠)، ص ٧٩.

3 إيرنست غيلنر، *الانتقال الي عصر القومية*، ت: د. مجيد الراظي(مجلة النهج، عدد ١٩، ١٩٩٩ ، ص ٣٣– ٣٤) .

4 بندكت اندرسن، *الجماعات المتخيلة*، ت: محمد الشرقاوي، المجلس الاعلي للثقافة، سوريا ١٩٩٩، ، ص٤٦–٤٧ .

لەدەوری سەربازی ون دەکات، وەک رەمزی کولتووری نەتەوەیی لەیادەوەریی نەتەوەدا.[٥]

ئەنتۆنی سمیس (Anthony D. Smith)[*] بۆچوونێکی جیاوازی لەمەڕ سەرچاوە و سەرەتاکانی نەتەوە هەیە. ئەو بە پێچەوانەی زانایانی رابردوو کە پێیان وایە نەتەوە دیاردەیەکی نوێیە و تایبەتە بەسەردەمی نوێوە، لە کتێبی *سەرچاوە ئێتنییەکانی نەتەوەدا*، دەڵێ نەتەوە قۆناغێکی پێشکەوتووی گروپە ئێتنییەکانی بەر لە مۆدێرنیتەیە. ئەو دەڵێ لەوانەیە کێشەی سەرەکیی تێگەیشتنمان لەناسیۆنالیزم رۆڵی رابردوو بێت لەدروستکردنی هەنووکەدا.[٦] بێگومان ئەم کێشەیە جێی ناکۆکی تیۆروانانی بوای ناسیۆنالیزم بووە. سمیس باس لە چوار بۆچوونی جیاواز لەمەڕ ناسیۆنالیزم دەکات.

ناسیۆنالیستەکان، هەمیشەخوازەکان (الدائمويين– perennialists) و مۆدێرنیست (نوێخوازەکان) و پۆستمۆدێرنیستەکان لێکدانەوەو شیکردنەوەی زۆر جیاوازیان لەبارەی ئەم رۆڵ و کاریگەرییەوە پێشکەش کردووە. شێوەی روانینیان بۆ پایەی مێژووی ئێتنیکی، شێوەی تێگەیشتنیان بۆ نەتەوەو ناسیۆنالیزمی ئەمڕۆ دەستنیشان دەکات. بەلای *ناسیۆنالیستەکانەوە*، رۆڵی رابردوو روون و بێ ئاریشە. نەتەوە هەمیشە هەبووە و بەشێکە لە یاسای سروشتی، تا وەکو چەقیوەتە نێو دڵی ئەندامانی خۆی. ئەرکی ناسیۆنالیستەکان بە شێوەیەکی سادە بەبیرهێنانەوەی هاووڵاتیانی نەتەوەیە لە رابردووە شکۆدار و پر سەروەرییەکەیان، بۆ ئەوەی بتوانن ئەم شکۆدارییانە دووبارە بژیێننەوە.

هەروەها بە بۆچوونی پێرێنیالیستەکان (الدائمويين) نەتەوە زۆر کۆن و دێرینە. واتە پێکهاتە نەتەوەییەکان بەشێوەیەکی هەمیشەیی هەبوونە و رەگوڕیشەیان بۆ رابردوویەکی دوور دەگەڕێتەوە. لەوانەیە فۆرمە نەتەوەییەکان بگۆڕێن و نەتەوەگەلێکی تایبەت بتوێنەوە، بەلام ناسنامەی نەتەوە ناگۆڕێت، چونکە نەتەوە پەیرەوی لە یاسایەکی سروشتی ناکات. بۆیە

---

[5] المصدر السابق ، ص ١٩.

[*] ئەنتۆنی سمیس یەکێکە لە گەورەترین زانایانی هاوچەرخ کە بایەخ بە ناسیۆنالیزم دەدات. ناوبراو سەرنووسەری گۆڤاری نەتەوە و ناسیۆنالیزم (بلاوکراوەی زانکۆی کامبێرج) ، هەروەها نووسەری چەندین کتێبە لەسەر ئەو بابەتە کە کلاسیکەکەیان بەناوی«*سەرچاوە ئێتنییەکانی نەتەوە*»یە.

[6] Online: http://www.nationalismproject.org/what/smith.htm <25/10/2001>

یەکێک دەتوانێت نەتەوەی یەکێکی تر هەڵبژێرێت، نەوەی دواتریش دەتوانن لەسەر بناغە ئێتنییەکانی کۆنی خۆیان شتێکی نوێ بنیات بنێن. لێرەدا بە رای سمیس ئەرکی ناسیۆنالیزم دووبارە دۆزینەوە و گونجاوکردنی رابردوویەکی رەگداکوتاوە بۆ باشتر بنیاتنانی نەتەوە.

بە *بۆچوونی مۆدێرنیستەکان*، بە پێچەوانەوە، رابردوو پەیوەندی بە ئێستاوە نییە و نەتەوە دیاردەیەکی نوێیە، بەرهەمی ئایدیۆلۆژییە ناسیۆنالیستییەکانە، ئەو ئایدیۆلۆژیانەی دەربڕی کۆمەڵگایەکی مۆدێرن و پیشەسازین. ناسیۆنالیست ئازادە لە سوودوەرگرتن لە کەلەپوورە ئێتنییەکان، بەلام نەتەوە-بنیاتنان (Nation-Bulding) دەشێ بەبێ هاوکاریی رابردوو گەشەبکات. کەواتە نەتەوەکان دیاردەی قۆناغێکی تایبەتی مێژوون و تەنیا کەوتوونەتە ناو رەوشی مۆدێرنەوە.

بەلای پۆستمۆدێرنیستەکانیشەوە رابردوو بە ئاریشەترە(problematic). ئەگەر چی نەتەوە مۆدێرن و بەرهەمی هەلومەرجە کولتوورییە مۆدێرنەکانن. ئەو ناسیۆنالیستانەی دەیانەوێ چەمکی نەتەوە برەو پێبدەن، ئازادانە پەنا دەبەنە بەر هۆکارەکانی رابردووی ئێتنیکی، کە پێدەچێ وەلامدەرەوەی پێویستی و داخوازییە هەنووکەییەکان بن. هەنووکە لە هزری خۆیدا رابردوو دروست دەکات. کەواتە رۆشنبیرە ناسیۆنالیستە مۆدێرنەکان لە گەڕانیاندا ئازادانە نەریتەکان هەڵدەبژێرن و تێکەڵ بەیەکتردەکەن بۆ بنیاتنانی کۆمەڵی سیاسیی چاوەڕوانکراو.[٧]

لێرەدا سمیس ئەم چوار بۆچوونانە هەڵدەسەنگێنێ و پێی وایە شیاوی پەسندکردن نین. رابردوو نە هەموو شتێکە و نەهیچیشە کە بشێ فەرامۆش بکرێت. ناسیۆنالیستەکان رۆڵێکی بالا دەگێڕن لەبنیاتنانی نەتەوەکاندا، رۆڵی ئەمان وەکو ئارکیۆلۆژیستانی سیاسییە کە رابردووی کۆمەڵ (community) دەدۆزنەوە و روونی دەکەنەوە وەک کەرەستەیەک بۆ نوێکردنەوەی کۆمەڵگا (society). بێگومان رۆڵێکی هەڵبژێردراویان هەیە؛ رابردوو لەبیر دەکەن لەهەمان کاتیشدا بەبیردەهێننەوە. بەلام بۆ ئەوەی لەکارەکانیاندا سەرکەوتووبن پێویستە بگەنە هەندێ پێودانگی تایبەت. پێویستە روونکردنەوەکانیان هاودەنگ بێت نەک لەگەڵ خواست و ئایدیۆلۆژییەکانی ناسیۆنالیزم، بەڵکو هەروەها

---

[7] Ibid.

لەگەڵ بەڵگەی زانستی و هێنانەوەی مێژووی ئێتنیکیی تایبەت. ناسیۆنالیستەکان هەڵقەی سەرەکین لە پەیوەندیی نێوان هەنووکەیەکی نەتەوەیی چالاک و میراتێکی ئێتنیکیی دێریندا.[8]

بەڵام بەگوێرەی لێکدانەوەی مارکسیانە، نەتەوە لەدوای دابەشبوونی وڵاتانی سەر بە سستەمی دەرەبەگایەتیدا سەریهەڵداوەو پەرەیسەندووە، واتە کاتێک کە سەرمایەداری لەسەر بناغەی پێشکەوتنی ئابووریدا دەردەکەوێت. ئەمەش ژیانێکی ئابووریی هاوبەش دروست دەکات و بەشەکانی نەتەوە لە گشتێکی هەماهەنگدا کۆدەکاتەوە؛ هەر کۆمەڵە خێڵ و ئێتنۆسێک نەتەوەیەک پێکدەهێنن. تەنانەت دەشێ کۆمەڵێک خێڵ و ئێتنۆس و نەتەوەش یەکبگرن و نەتەوەیەکی یەکگرتوو پێکبهێنن.[9] بەم پێیە، بە لێکدانەوەیەکی مارکسیانە، ئابووری، وەک فاکتەرێکی زاڵی دەستنیشانکەری مێژوو خەسڵەت و مەرجی سەرەکیی بوونی نەتەوەیە، کە لەگەڵ پەرەسەندنی سەرمایەداری و دەرکەوتنی بازاڕ و بنکەی ئابووریی نەتەوەییدا هاوتەریبە. بێگومان ئەمەش لەپاڵ کۆمەڵێک پەیوەندیی دیکە کە نەتەوە پێوەی دەناسرێتەوە، وەک زمانی هاوبەش، خاک و ماکە نەتەوەییە هاوبەشەکان کە تایبەتمەندییەکانی ژیان و کولتوور گوزارەی لێدەکەن.

---

[8] Smith، Anthony D. "*Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations*." Nations and Nationalism 1، no.n. 1 (1994): 3-23. See Pages 18-19.

بە وەرگرتن لەم ماڵپەرەی ئینتەرنێت<25/10/2001> http://www.nationalismproject.org/what/smith.htm

[9] ایفان غروشیف، *المسالة القومیة في الاتحاد السوفیاتي: تجارب و حلول*، ت: فارس غصوب، دار فارابي، بیروت ١٩٧٣، ص ٦–٧.

باسی دووەم:

چەند بیروڕایەک لەبارەی ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی

بەڕای ئێمە، ئێمەی کورد تائیستا- بە دەستەواژەی هرۆک- بزاڤی نەتەوەییمان (National movement)هەبووە نەک ناسیۆنالیزم. خەسڵەتی سەرەکیی گشت بزاڤە نەتەوەییەکانیشمان ناوچەییبوونە. عەبباسی وەلی لەو بارەوە پێی وایە جگە لە ماوەیەکی ژیانی پ. ک. ک. نەبێت کە بانگەشەی یەکگرتنی بزاڤی نەتەوەیی دەکرد لە یەک بۆتە و پارتدا[10]، هیچ هێزێکی کوردی راشکاوانە داواکاریی نەتەوەیی سەرتاسەرییان نییە. بەڵام (پ. ک. ک.)ش بە پرەنسیپێکی نەفیکارانە بەرامبەر گشت پارتە سیاسییەکانی تر دەوەستایەوە؛ چونکە بە ئەندازەی دژایەتیکردنی وڵاتانی داگیرکەری کوردستان دژی زۆربەی هەرە زۆری هێزە کوردییەکانیش بوو و دانی بەخەباتیان نەدەنا. لەلایەکی دیکەشەوە زۆربەی پارتە سیاسییەکانی کوردستانی عیراق خۆیان بە ئاشکرا دان بەو ناوچەییبوونەی خۆیان دەنێن و چالاکییە سیاسییەکانیان لەو چوارچێوەیەدا چڕ دەکەنەوە. ئەمانە پاساوی جیاوازیی هەلومەرجی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە دێننەوە بۆ خۆهەڵنەقورتاندن لە کاروباری سیاسیی بەشەکانی دیکەی کوردستان.

ئەوەی لەم باسەدا لەلایەن ئێمە شیاوی گرنگیپێدانە ناسیۆنالیزمی کولتوورییە نەک سیاسی. هەر لەبنەڕەتدا ناسیۆنالیزمی سیاسی رەنگدانەوەی ناسیۆنالیزمی کولتوورییە. ئێمە لایەنگری لە بۆچوونی هەرسێ بیرمەند، گیلنەر

---

[10] عەبباسی وەلی، *کوردەکان و "ئەوانی تر"یان: هەویەت و سیاسەتی پارچەپارچەبوو*، وەرگێڕانی: نەزەند بەگیخانی و هاشم ئەحمەدزادە، بڵاوکراوەکانی ناوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی، سوید **٢٠٠١**، ل **٦١**.

د. وەلی دەڵێت: پ.ک.ک تەنیا رێکخراوی سیاسیی مۆدێرنی بەرچاوی کوردییە کە خەباتی خۆی بە ستراتیژییەکی روونی ناسیۆنالیستی بۆ سەربەخۆیی کوردستان دەست پێکرد. بەڵام لە مارسی **١٩٩٣**دا بەدواوە دوای دەساڵ سیاسەتی چالاکی نەتەوەیی، ئامانجی ستراتیژی خۆی گۆڕی و داوای ئافراندنی سیستمێکی سیاسیی فیدراڵی لە تورکیا کرد؛ ئەم داوایە دواتر لە نوڤەمبەری **١٩٩٨**، کاتێک رێبەرەکەی بە شوێن دۆزینەوەی چارەیەکی سیاسی بۆ شەڕی چەکداری لەگەڵ تورکیادا هاتە ئەوروپا، دابەزاندرا سەر ئاستی خودموختاری. هـ. س. پ.، ل **٦٢**.

و هۆبزباوم و ئەندرسۆن دەکەین کە پێیان وایە نەتەوە پەیوەندی بەسەردەمی تازەو هەلومەرجەکانی نوێگەرییەوە(Modernity) هەیە. نەتەوە لەڕێی کۆمەڵێک فاکتەری پەیوەندیکردنەوە (Communication) دروست دەکرێت نەک خۆی لە ئەزەلدا هەبێت. خەیاڵی نەتەوەیی، ئەو توخمە سەرەکییەی ناو ناسیۆنالیزمە کە نەتەوە دروست دەکات و زامنی مانەوەیەتی. ئەگەر ماوەیەکی زۆر و بەشێوەیەکی بەرفراوان خەیاڵی نەتەوەیی فەرامۆش بکرێت، بوونی نەتەوە دەکەوێتە مەترسییەوە. کورد بە گوشاری سیاسی و کولتووری و ئابووریی وەک تۆقاندن و ئەنفال و تیرۆر و شێواندنی زمان و کولتوور و ئیحتیکارکردن و پشتگوێخستنی ژیانی ئابووری و بەرهەمهێنان، هەست و ئینتیمای نەتەوەیی لێ ون نەبوو، بەپێچەوانەوە، ئەوانە بوون بە خۆراکی خەیاڵی نەتەوەیی و دواجار زامنی مانەوەی نەتەوە. ئەم خەیاڵ و یادەوەرییە نەتەوەییەش بەبێ ئیرادەیەکی سیاسیی هاوبەش (ناسیۆنالیزمی سیاسی) بۆ خۆنواندن لەقاڵبێکی نەتەوەییدا هۆکارێکی ناتەواوە.

ناسیۆنالیزم پەیوەندیی بە پەروەردە و کولتوورەوە هەیە و شتێک نییە بەخۆرسک لەئەزەلەوە هەبێت، بەڵکو دەبێ بنیات بنرێ. ناسیۆنالیزم پرەنسیپێکی میتافیزیکی نییە، بەڵکو نەزعەیەکی ئیختیارییە Voluntarism . بەو واتایە ئێمە ناسیۆنالیزممان نییە، بەڵکو دەبێ دروستی بکەین. دروستبوونی نەتەوە بەندە بە دروستبوونی یادەوەریی نەتەوە و گەڵاڵەبوونی کەسایەتیی نەتەوەیی. ئەم ئەرکەش ناسیۆنالیزم دەیگرێتە ئەستۆی خۆی.

هەر نەتەوەیەک دابونەریت، ڕێوڕەسم، کولتووری عامیانە و ڕەمزگەلێکی تایبەت بەخۆی هەیە کە کۆڵەکەی هاوبەندیی نەتەوە پێکدەهێنن. ئایینیش وەک توخمێکی ئامادەو چالاکی کولتووری عامیانە دەشێ لەناو ناسیۆنالیزمدا هێزێکی بزوێنەر بێت و بەردەوام لەڕووی نەتەوەییەوە چالاکیی پێویستی پێبدرێت. بەڵام ناکۆکیی ئیسلام و ناسیۆنالیزم لەوەدایە کە بەها و نەریتە ئیسلامیەکان، سەرو-نەتەوەیین و تایبەت نین بە چوارچێوەی دەوڵەتێکەوە. ناسیۆنالیزم و دەوڵەتی نەتەوەیی تەواو لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێن. ئەگەرچی دەوڵەتی پاکستان لە سەر بنەمایەکی ئایینی دامەزراوە، بەڵام بزاڤی دیوباندی لە «کۆمەڵی زانایان» (جماعة العلماء)ی ئوسوڵیدا دژی دامەزراندنی دەوڵەتی پاکستان بوون. هەروەها لەلای یەهودییەکانیش، تا ئێستا هەندێ لە یەهودییە ئۆرتۆدۆکسەکانی نیشتەجێی قودس و نیویۆرک شەرعیەتی دەوڵەتی ئیسڕائیل

ڕەتدەکەنەوە. هەر بۆیە کەسێکی وەک *فرید هالیدای* گومانی هەیە لەوەی ناسیۆنالیزم شێوەی ئایینی وەربگرێت.[11]

شەرعییەتی بەپرەنسیپکردنی ناسیۆنالیزم لە واقعی ئێستای کوردستاندا ئەوەیە کە کۆمەڵگای کوردی پرسی نەتەوەیی(The national question) هەیە. گرنگیی ئەم باسەی ئێمە و گشت ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەو بارەوە ئەنجام دراون و دەدرێن لەم خاڵەدا دەردەکەوێت. هەندێ کەس دەڵێن سەردەمی ناسیۆنالیزم بەسەر چووە. ئەگەر ئەمە بۆ ئەوروپا راستیش بێت (کە وانییە، چونکە تائێستا گرفتی سەرەکیی هەندێ وڵات لە پێشکەتووەکانەوە بگرە تا وڵاتانی ناپێشکەوتوو نەتەوەییە. بۆ نموونە کێشەی نەتەوەیی ئێرلەندییەکان لەگەڵ ئینگلیز) بۆ کورد رووی راستەقینەی نییە، تەنانەت ناسیۆنالیزم بۆ نەتەوەی کورد کێشەیەکی وجوودییە.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی ئێمە خاڵێک وەک پێشمەرج قبووڵ دەکات، ئەو مەرجەش لە رەهەندێکی ناسیۆنالیستیدا خۆی دەردەخات. ئێتنۆسی کوردی بۆ ئەوەی وەک نەتەوە درێژە بە ژیانی خۆی بدات و خۆی لەدەرد و کێشە ترسناکەکان رزگاربکات، ناچار دەبێ خۆی کۆبکاتەوەو شێوە نوێیەکانی پیادەکردنی پرەنسیپ و جێبەجێکردنی ئەرکگەلێک، کە پێکهاتەی پێش ناسیۆنالیزم(پێش مۆدێرن) توانای لەئەستۆگرتن و راپەڕاندنی نییە، فێربێت. پێویستبوون بە میکانیزمێک بۆ یەکپارچەیی و سەقامگیری شەرعییەت بە ناسیۆنالیزم دەدات، چونکە ناسیۆنالیزم دەتوانێت کۆمەڵ Gemeinschaft بکات بەکۆمەڵگا Gesellschaft. لادێ و کۆمەڵی نەریتییەکان بە شار و دەزگا مەدەنییەکان ببەستێتەوە. گرفتی نەتەوەیی ئێمە وایکردووە کە ناسیۆنالیزم بۆ ئێمە پرۆژەیەکی بەردەوام بێت. کارەسات و یادەوەرییە نەتەوەییەکان وایانکردووە ناسیۆنالیزم خۆی پێویست بکات. لەو حاڵەتەدا ناسیۆنالیزم لە زەروورەتی بەرگریکردن لە خۆ لە بەرامبەر ئەوی دی(نەتەوەی هێرشبەر و داگیرکەر) و دواتر سەلماندنی خۆ لە رێی رزگاربوون و سەربەخۆیی و خۆبەڕێوەبردنەوە هاتۆتەدی. مانای ناسیۆنالیزمی دژەداگیرکەرو رزگاریخوازانە هەر ئەمەیە.

ئایا مەرجە یەکەبەیەکەی ئەندامانی کۆمەڵگا هەست و یادەوەرییەکی نەتەوەیی هاوبەشیان هەبێ؟ یان حوکم لە سەر زۆرینە دەدرێ ، ئەم مەسەلەیە

---

[11] فريد هاليداي، *الأمة والدين في الشرق الأوسط*، ترجمة: عبدالإله النعيمي، دار الساقي، بيروت، الطبعة الأولى ٢٠٠٠، ص ٤٦.

چۆن لێکدەدرێتەوە؟ بەرای ئێمە ناکرێ گشت تاکێکی کۆمەڵگە بەشی لە کۆی ئەو هەستە نەتەوەییە هەبێ. ئەگەر بۆ رۆژئاوا راستیش بێت* کە رۆژانە لەڕێی رۆژنامەوە گشت تاکەکەسانی کۆمەڵگە یەک شت و یەک پەیام بە زمانێکی هاوبەش دەخوێننەوە، بەڵام ئەم زەمینە ئیعلامی و زمانەوانی و تازەگەرییەی ناسیۆنالیزم لەلای ئێمە بوونی نییە. دواجار، ئەگەرچی نەتەوە لە تاکەکەسان پێک دێت، بەڵام خۆی هەرگیز بریتی نییە تەنیا لە کۆی ئەو تاکەکەسانە، بەڵکو راستتر ئەوەیە بڵێین شەقڵ و سیماکانی ئەم پێکهاتەیە، واتە نەتەوە، شتێکی جیاوازە لە شەقڵ و سیمای هەر تاکە ئەندامێکی.

١- عەبباسی وەلی** و قەیرانی ناسیۆنالیزمی کوردی

بیروڕای جیاواز هەیە بۆ دیاریکرنی سەرەتا و خەسڵەتەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی، لەو نێوانەدا عەبباس وەلی لە چوارچێوەی تیۆری سیاسیدا بۆچوونی هەڵسەنگێنراو و تایبەتی خۆی هەیە. ئەویش وەکو هەمووان لەسەر ئەوە کۆکە کە

---

* بۆ نموونە هەڵوێستی ئەمریکیەکان لە بەرامبەر رووداوی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١ی نیویۆرک و واشنتۆن، لەبەرچاو بگرە.

** دکتۆر عەبباسی وەلی لە ساڵی ١٩٥٠ لە شاری مەهاباد لەدایکبووە. خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە شاری تەورێز تەواو کردووە و لە ساڵی ١٩٧٢ بەکالۆریۆسی لە بەشی زانستە سیاسییەکانی زانکۆی میللیی ئێران وەرگرتووە. بۆ درێژەدان بە خوێندنی باڵ *چووە بەریتانیا و لە ساڵی ١٩٧٦ لە زانکۆی لەندەن دکتۆرای لە کۆمەڵناسیی سیاسیدا وەرگرت. دکتۆر وەلی دوای وەرگرتنی دکتۆرا بۆ ماوەی سێ ساڵان لە کۆلێژی زانستە سیاسییەکان و کۆمەڵناسی «بێرک بێک کۆلیج» (Birkbeck college)ی زانکۆی لەندەن خەریکی تۆژینەوەی سەروو (سوپەر) دکتۆرا بوو و دوای وەرگرتنی ئەم پلەیەش، هەر لە ساڵی ١٩٨٦ەوە تا ئێستا لە کۆلێژی زانستە سیاسییەکانی زانکۆی ویلز لە سوانزی (swansea University of Wales at) پرۆفیسۆری تیۆری سیاسەت و حکومەتە.

بوارە سەرەکییەکانی وانەوتنەوە و تۆژینەوەی وەلی فەلسەفەی سیاسیی نوێ و لێکۆڵینەوەی تیۆرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی هاوچەرخ و کۆمەڵناسیی سیاسی و مێژوویی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە و لەم بوارانەدا خودان بەرهەم و وتارێکی زۆرە. بەرهەمە ناودارەکانی ئەمانەن: *سەروەریی سیاسی*، *ناسنامەی نەتەوەیی و دیالێکتیکی زەبروزەنگ لە کوردستاندا و مۆدێرنیتە و نەتەوە بێ دەوڵەتەکان*...

سەرچاوە: عباس ولی، *ایران پیش از سرمایەداری*، ترجمەء حسن شمس آوری، نشر مرکز، چاپ اول ١٣٨٠(٢٠٠١)، ص هفت و هشت.

قۆناغی نوێی ناسیۆنالیزم وەک کاردانەوەیەک لە دژی ناسنامەی نەتەوە سەردەست و باڵادەستەکانی داگیرکەری کوردستان دەرکەوتووە.

بەرای عەبباس وەلی، خەبات و ئامانجی سەرەکیی بزووتنەوە نەتەوایەتیەکانی کورد بەرگریکردن بووە لە ناسنامەی کورد و وەستان دژی ناسنامە نەتەوەییە سەپێنراوەکان. بەم شێوەیە وەک ئەو دەڵێ: « ئەم دیالێکتەی مقاوەمەت و حاشاکردن فۆرمی سیاسی و خاسیەتی ناسیۆنالیزمی کوردی دیاریدەکات».[١٢] واتە بەرگریکردن لە خۆ لە بەرامبەر هێرشی نەتەوە داگیرکەرەکانی کوردستان، هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی بزاڤی نەتەوەییەوە تا ئێستا رەنگرێژی سیاسەت و هەموو بزاڤێکی ناسیۆنالیستیی کوردی کردووە. عەبباس وەلی دەڵێت: «ناسیۆنالیزمی کوردی بریتییە لە سیاسەتی سەلماندنی هەویەتی نەتەوەیی کوردی».[١٣] سەرچاوەی ئەو ناسنامە نەتەوەییەی کوردیش دەگێڕێتەوە بۆ مۆدێرنیتە و دامەزرانی نەتەوە-دەوڵەتی نوێ لە ناوچەکەدا. ئەو دەڵێت:

"هەویەتی نەتەوەیی کوردی بەرهەمی مۆدێرنیتییە و سەرەتای ئەو فۆرمە تایبەتیەی کە هەیەتی، بە شێوەیەکی تەسک و تایبەت بە دەزگای نەتەوە_دەوڵەتی مۆدێرنەوە بەستراوەتەوە. رەگی هەویەتی نەتەوەیی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ ناو پرۆسە و پراکتیکی سیاسی و کولتووریی دامەزراندنی نەتەوە_دەوڵەتی مۆدێرن و هەویەتی نەتەوەیی لەناو کۆمەڵگا هەمەڕەگەز و هەمە کولتوورییەکانی تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا دا کە لە ماوەی نێوان هەر دوو جەنگی جیهانیدا دروست بوون."[١٤]

ئەگەر چی بزاڤی ناسیۆنالیستیی کوردی وەک کاردانەوەیەک (در الفعل) وابووە لە بەرامبەر ئەو هێزانەی هەڕەشەیان لە بوونی کردووە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو هێزانەی کە هەستاون بە دامەزراندنی نەتەوە_دەوڵەت و جڵەوی کاروبارەکانیان بە دەستەوە بووە، لەلایەک بەسەر چوار دەوڵەت دابەش بووین و هەر یەکەیان ئایدیۆلۆژیا و سیاسەتێکی تایبەتی پیادەکردووە، دەبینین ناسنامەی نەتەوەیی کوردیش مارکی ئەو هەمەجۆرییە سیاسی و کولتوورییەی «ئەوی تر»ی هەڵگرتووە. عەبباس وەلی باس لە قەیرانێک دەکات کە دووچاری پرۆسەی دروستبوونی ناسنامەی نەتەوەیی کوردی بۆتەوە و پارچە پارچەی

---

[12] عەبباسی وەلی، *کوردەکان و "ئەوانی تریان": هەویەت و سیاسەتی پارچەپارچەبوو*، هـ. س.، ل ٧-٨.

[13] هـ.س. پ.، ل٨.

[14] هـ.س. پ.، ل٨.

کـردووه و لـه یەکبوونی کردووه. ئەو پارچەپارچەبوونەی ناسنامەی نەتەوەیی کـوردی کـه ئـەو هـەمەجۆرییەی «ئـەوی تـر» تەنیا پارچەپارچەبوونی ناسنامەی نەتـەوەیی کـوردی دیارینـاکات، بـەڵکو خـاسیەتێکی تایبەتـیی بـەدەر لە سنووری نەتـەوەیی پێدەبەخشێـت. دیالێـکتیکی حاشـاکردن و موقاوەمـەت خـاسیەتێـکی تایبەتـیی نێـونەتەوەیی بـه ناسـیۆنالیزمی کـوردی دەبەخشـێ کـه ئەگـەر بـاری ناوچـەیی لـەبار بێت، لەوانەیـه سـنووری پارچـەبوونه کولـتووی وسیاسییەکەی ناسـنامەی کـوردی ببڕێـت. بـەڵام ئەمـه هەرگـیز لـه ئیحتیمالێـکی تـیۆری زیاتـر نـەبووه. چـونکه دیسان تایبەتمەندیی نێونەتەوەیی ناسیۆنالیزمی کوردی بەندە بـه هـەلومـەرجی بنەڕەتـیی خۆیـەوه کـه ئـەویش پەیوەسـته بـه هـەلومەرجـه ناوخۆیـیەکانی کۆمـەڵگای کـوردی. یەکێـک لـەو هـەلومەرجانـه دواکـەوتوویی ستروکتووری کۆمەڵایەتیی بۆرژوازیەتـه لە شارەکاندا لە تەک دەسەڵاتی هێزی دەرەبەگایـەتی و عەشـایری لـه ناوچـەکانی دەرەوەی شـاردا، کـه بـه تونـدی تایـبەتمەندیی نێـونەتەوەیی ناسـیۆنالیزمی کـوردی دابـەزاندووه. هــەر ئـەم هەلومەرجەش مەیلی بەمەرکەزیبوونی لاواز کردووه. ناسیۆنالیزمی کوردیش وەکـو ناسـنامه نەتەوەییـیەکه بەقووڵی پارچەپارچەبووه. ناسیۆنالیزمی کوردی لەبەر ئەوەی لـه یەکگرتوویی بنەڕەتیی کولتووری و سیاسی دابڕاوه، دابەزیوه بـۆ ئاسـتی بزووتـنەوەی خۆجێـیی و ئۆتۆنۆمـیخواز و باربووکـراو بـه بەرژەوەندیی کاتی و بەرژەوەندییە کلیەنتالیستییەکان (التابعية-Clientalist).[١٥]

عەبباسـی وەلی، پێـی وایـه ناسـیۆنالیزمی کـوردی شتێـکی زۆر نوێـیه و بـه پێچـەوانەی لایەنگـرانی تـیۆری ئێـتنی کـه جەخـت لەسـەر قووڵایـی و دێـرینیی نەتەوە دەکەن، مێژوویەکی شەست حەفتا ساڵەی هەیه. لەو بارەوە دەڵێ:

"ئەو سیاسەتەی پێیدەڵێن «ناسیۆنالیزمی کورد» سیاسەتێکی زۆر جەوانە، شێست حەفتا ساڵی زیاتر عومر نییە. بەڵام ناسیۆنالیزمێکی سوننەتی بەستراوەتەوە بەوەی کە چەندەی ئینساف هەبێ. هێندێکیان ئەو ناسیۆنالیزمەی دەبەنەوە دەورانی ئادەم و حەوا، هێندێکیان دەیبەنەوە سەر دەورەی هەخامەنشیان، هەندێکیان برێک ئینسافیان زۆرترە دێنە سەدەی حەوتەم، کاتێ موسڵمانان حەملە دەکەن بە ئێرانێ. ئەوانی دیکەش کە زۆرتر دەیانەوێ بیکەنە عیلمی دەیبەنە سەر دەورەی خانی لە سەدەی حەڤدە. ئەوانە هیقایەتی رۆمانتیکن. ئەوانە بنەمای عیلمییان نییە. ئەوەی ئەورۆ پێی

[15] عەبباسی وەلی، س. پ.، ل ٩.

دەڵێن هەویەتی یا ئایدێنتیتی میللی کوردی لە ساڵەکانی سەرەتای ئەو قەرنە دەست پێکراوە. ئێستا لە حاڵی تەحکیم دایە و وەختێکیش موحەقەق دەبێ کە چوارچێوەی حقووقی ـ قەزاییەکەی خۆی لە میللەتیدا وەدیبێنێ... ئەمن ناڵێم میللەتی کورد نییە، ئەمن دەڵێم میللەتی کورد بەشێوەیەکی تاریخی ـ فەرهەنگی، بە هەوێتییەکی قەومی هەیە، ئەوە قابیلی ئینکار نییە. ئەوە ئێمە هەمووما‌ن لێرە دانیشتووین ئەمن بەو زمانەی قسان دەکەم کە بەشێک لەو هەوێتییەی ئێمەیە تا ئەو جێگایەی ئەمن دەتوانم بەیانی بکەم، ئێوەش تێدەگەن. کەوابوو بەو مەعنایەی ئەمن ناڵێم بەڵام دەڵێم ئەوە لە نەزەر تیۆری سیاسی ـ فەلسەفییەوە کافی نییە. میللەتی کورد هەوێتییەکی حقووقی ـ قەزایی کە پێویست بێ بۆ دروستکردنی میللەت بە عینوانی واحیدێکی حقووقی سیاسی، ئەوەی لازمە، کورد ئەوەی نییە."[16]

عەبباس وەلی لە باسەکەیدا بەناوی *کوردەکان و ئەوانی تریان* باسی ئەو پرۆسەیە دەکات کە تیایدا ناسیۆنالیزمی کوردی رەنگێکی ئایینی گرتووە. بێگومان لێرەدا مەبەست لایەنە ئایینیە نەریتیەکانە نەک ئیسلامی سیاسی–ئەمەی دواییان مێژوویەکی زۆر تازەی هەیە لە کوردستاندا–، کە چۆن هەنگاوە عەلمانییەکانی وڵاتانی سەردار و داگیرکەری کوردستان خەسڵەتی چەکداریی بە بزووتنەوە کوردییەکان بەخشیوە. ئەم پرۆسەیەش بەم شێوەیە شیدەکاتەوە:

"هەنگاوی توندوتیژیی ئەو دەوڵەتانە (تورکیا، عێراق، ئێران و سوریا) بەرەو عەلمانیەت، کوردی بەرەو ئۆپۆزیسیۆنی چەکداری برد کە هەر زوو دژی ستراتیژیەتە ئۆتۆریتاریەکانی(دەسەڵاتخوازی Authority) مۆدێرنیزەکردن وەستایەوە. زراندنی مۆدێرنیتێ زۆر بە خراپی ئەو فەزا کۆمەڵایەتی ـ کولتووریەی دواخست کە نێوانیی مۆدێرنیزەکردن و بەعەلمانییەتبوون دەکات لە کۆمەڵگادا. ئەم کپبوونەی ستراتیژیەتی مۆدێرنیزەکردن و عەلمانیەتبوون لە مەیدانی سیاسیی «نەتەوەیی» نوێدا «عەقڵی رەسمی» بەرەو شەڕ برد لە دژی ئایین و ترادسیۆن. «عەقڵی رەسمی» کە لەناو دەوڵەتە نوێیەکاندا بەرجەستە کراوە کۆڵەگەی حوکمە ئۆتۆریتاریەکان بوو. ئەم عەقڵە خرابووە کار بۆ بەشەرعیکردنی ستراتیژیەتیان لە مۆدێرنیزەکردن و بەعەلمانیبووندا، بەڵام لە مەیدانەکانی

---

[16] گزینگ، ژمارە ۱۲، هاوینی **۱۹۹۵**، ل **۲٤–۲٥**. بە وەرگرتن لە د. ئەمیر حەسەنپوور، *کوردایەتی و کێشەی تیۆری*، هاڤیبوون (کوڤارا لێکۆلینێن کوردی یە) ، هژمار **۹**، بەرلین و هەولێر**۲۰۰۱**، ل **۸** .

سیاسی «نەتەوەییدا» لە لایەن ئێتنیسیتیی سەردارەوە دیارکرابوو. لە ئەنجامدا ئێتنیسیتە ژێردەست و دامرکاوەکان خرانە پەراوێزەوە و دژایەتیشیان بۆ دەوڵەتە نوێیەکان رەنگێکی زۆری ئایین و ترادسیۆنی گرتبوو.[١٧]

عەبباس وەلی ناسیۆنالیزم لە چوارچێوە دیمۆکراسیدا وێنا دەکات. دیمۆکراسی وەک پرۆسەیەکی سیاسی کە گشت ئەندامانی نەتەوە تیایدا بەشدار بن. هەروەها کولتووری لیبراڵیش بە مەرجێکی فەراهەمبوونی ئەو کەشە دیمۆکراسی و دواجار ناسیۆنالیستییە لەقەڵەم دەدات. ناوبراو دەڵێ:

"لە بنچینەکانی ئەساسی بۆ بە وجود هاتنی ئیدەئۆلۆژییەکی سیاسی مونسەجیم هەبوونی: پرۆسەی دیموکراتی بوونی سیاسەت The democratization of political prosses و پرۆسەی لیبرالیزەبوونی کولتوورە the liberalization of cultural prosses ، کە ببێتە هۆی ئەوەی خەڵک بتوانن لە سیاسەتدا بەشداری بکەن. مەسەلەن لە کوردستانی ئێرانێ لە هەلومەرجێکدا کە حکوومەتی رەزا شای رووخا، پرۆسەی سیاسی (political prosses) کراوە، خەڵک هاتنە نێو سیاسەتەوە. ئەو دەمی ناسیۆنالیزمی کوردی تەنێ تایبەتی یەک دوو رووناکبیر نەبوو، خەڵک لە نێو ئەو پرۆسەیەدا بوون. بۆیە ئەمن دەڵێم بە چاوی سیاسەتی مۆدێرنەوە، ئەوە دەبێ نوختەی وەرچەرخان بێ. نوختەی دەستپێکردن بێ بۆ ناسیۆنالیزم."

کەواتە کورد وەک نەتەوە نییە بەڵکو لە حاڵەتی دروستبووندایە. بۆچوونی عەبباس وەلی لەگەڵ بۆچوونی گیلنەر تێکدەکاتەوە کە پێی وایە ناسیۆنالیزم بەرهەمهێنەری نەتەوەیە، نەک بە پێچەوانەوە. وەلی دەڵێت:

"وەختێک تەماشای تاریخی کوردستان دەکەی، تەماشای تاریخی نەتەوەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەکەی، پاشان تەماشای ئوروپا لە دەورانی کلاسیکی ناسیۆنالیزمدا دەکەی، هەرچی زۆرتر ئەوە تەئیید دەبێتەوە کە ئەوە نەتەوە نییە کە حەرەکی ناسیۆنالیتی دروست دەکا، بەڵکو حەرەکەتی ناسیۆنالیستییە کە هەم هەستی ناسیۆنالیستی بە وجود دێنێ و

[17] عەبباسی وەلی، هـ. س.، ل ٧.

هەم ساختومان (پێکهاتە) و چوارچێوەی سیاسی و حقووقی چالاکی و ژیانی نەتەوە پێکدێنێ. ئامانجی ئەم سیاسەتە ناسیۆنالیستییەش ئەوەیە کە هەوێتی حقووقی و سیاسی بدا بە میللەت و ئەو هەوێتی سیاسی و حقووقییە بە شێوەیەکی تەبیعی لە قەومیەتی میللەتەوە (نەتەوە) سەرچاوە ناگرێ، ئەگەر ئەو کەسانەی کە فکر دەکەنەوە ناسیۆنالیزم بە شێوەیەکی تەبیعی لە هەوێتی قەومی و ئێتنیسیتەی خەڵکێک لە تاریخدا بووە و لەوە سەرچاوە دەگرێ، ئەوانە سیاسەتی بە پێچەوانە دەبینن، نەزەرەکەی من ئەوەیە. جا وەختێک ئەو ئیستیدلالەی کە لەسەر حەق دەکرێ یانی ئەو حەقەی پێیدەڵێن «مافی چارەنووسی نەتەوەیی یان میللی»، لە راستیدا ئەوە حەقێکە کە لەسەر بنچینەی سیاسەتێکی تایبەتیی دانراوە و بە وەسیلەی سیاسەتێکی تایبەتی دیاری دەکرێ و لە نێو چوارچێوەیەکی سیاسی حقووقیشدا سەقامگیر دەبێ. جا ئەو دەبێ یان نابێ دەقیقەن پێوەندی بەوە هەیە کە ئەو سیاسەتە چۆن بەڕێوە دەچێ و بە چ ئاکامێک دەگا. کە وابوو، ئەو قسە بەو مانایەیە کە نە میللەت لەگەڵ قەومییەت یەکە، نە هەوێتی قەومی لەگەڵ هەوێتی میللی یەکە. ئەوە یەک نەتیجە. نەتیجەی دووهەمیش ئەوەیە کە میللەت ساختێکی سیاسییە، کۆنسێپتێکی سیاسییە، کۆنسێپتێکی قەومی نییە. ئەو سیاسەت دروست دەکا. هەوێتی میللیش هەوێتییەکی تەبیعی نییە، کەس لەبارەی سیاسییەوە بە کورد لەدایک نابێ. کورد بوون بە مەعنای سیاسی، بە مەعنای هەوێتی میللی پێوەندی بە ئێتنیسیتەی کەسێکەوە نییە. ئێمە هەموومان هەوێتی ئێتنیکیمان هەیە، هەمووومان بە کوردی قسان دەکەین، بەڵام ئەوە بە مەعنای هەوێتی میللی نییە. هەوێتی میللی هەوێتییەکی سیاسییە کە لە سیاسەتێکی تایبەتیدا، لە پرۆسەیەکی تایبەتدا و لە دەورەیەکی تایبەتییەوە سەرچاوە دەگرێ. دەنا هەوێتی میللی بەو شێوەیە وجودی نییە کە هەر لەگەڵ هەستی میللی بە وجود هاتبێ. ئەو هەوێتییە بە شێنەیی لە چوارچێوەی سیاسەتێکی نەتەوەییدا بە وجود دێ."[١٨]

پێکهاتە و ستروکتووری نەتەوە و ئەو چوارچێوە سیاسی و یاساییەی کە نەتەوە خۆی تێدا دەردەخات بەرهەمی ناسیۆنالیزم و بزووتنەوەی نەتەوەیین. بەو مانایە تا ئەو کاتەی ئامانجی ناسیۆنالیزم بەخشینی ناسنامەیەکی یاسایی و

---

[18] گزینگ، ژمارە ١٢، ١٩٩٦، ل ٢٢-٢٣. بە وەرگرتن لەو لێکۆڵینەوەیە: د. ئەمیر حەسەنپور، *کوردایەتی و کێشەی تیۆری؛ کورد وەک نەتەوەی مەدەنی* (بەشی چوارەم)، هاڤیبوون، هژمار ٩، ٢٠٠١، ل١١-١٢.

سیاسی نەبێت بە نەتەوە، ئەوا ئێمە نموونەیەکی "پێش نەتەوە" یان ئێتنیمان هەیە. راستە دەشێ سەرچاوەی ناسنامەی نەتەوەیی خەڵک ئێتنیسیتە بێت، بەڵام ئەمە تەنیا لە رووی مێژووییەوە بایەخی هەیە. بیرۆکەی ناسیۆنالیزم دەبێ لە سیاسەتێکی تایبەتدا رەنگبداتەوە تا بوونی نەتەوە لە چوارچێوەیەکی یاسایی-سیاسیدا بەرجەستەبکات. لەبەر ئەوەی ئێتنیسیتە جیاوازە لە نەتەوە، بۆیە عەبباسی وەلی، پشتبەستن بە ئێتنیسیتە لە بزاڤی ناسیۆنالیستیدا بە کارێکی نەگونجاو دادەنێت و پێی وایە دەبێتە بنەمای تەواوی ئەو شتانەی نا دیمۆکراتیک و تەنانەت دژە دیمۆکراتیک و رەگەزپەرستانەن. هەروەها لەرووی تیۆریشەوە بە هەڵەی دادەنێت.[19] بە واتایەکی تر، نەتەوە قۆناغێکی پێشکەوتوو و مەدەنیی ئێتنۆسە.

نەتەوە چەمک و ستروکتوورێکی سیاسییە نەک مێژوویی. ئێمە هەموومان هەست و ئینتیمای ئێتنیمان هەیە بەڵام وەک نەتەوەیەکی مەدەنی هێشتا نین. هەر چەندە عەبباس وەلی نایەوێ بڵێ ئێتنیسیتە لەناو بزووتنەوەی ناسیۆنالیستیدا بوونی نییە. بەڵام بەم شێوەیە چارەسەری کێشەکە دەکات:

"ئێتنیسیتە شتێکی سابیت یانی ستاتیک نییە. ئێتنیسیتە وەکو هەر عامیلێکی دیکە لە تاریخدا موتەحەوول دەبێ. ئەو ئێتنیسیتەی پێش حەرەکی ناسیۆنالیستی هەیە لەگەڵ ئەو ئێتنیسیتەی دەبێتە مەبنای حەرەکەتی ناسیۆنالیستی زۆریان فەرقە.".[20]

واتە ئێتنیسیتە لە قۆناغی ناسیۆنالیزمدا لە چەمکێکی مێژووییەوە دەگۆڕێت بۆ چەمکێکی سیاسی. هەر بۆیە داوا دەکات کە «سیاسەتی ناسیۆنالیستی دەبێ لە مەسەلەی ئێتنیسیتە جوێ بکرێتەوە»[21] بەڵام بەڕای ئێمە، ناسیۆنالیزم هەر چۆنێک بێت، بە شێوەیەکی جیاواز، لە توخمی ئێتنی داماڵراو نابێت. بۆیە چەسپاندنی دەقاودەقی ئەم تیۆرەی وەلی بەسەر واقعی هەرێمی کوردستاندا دووچاری گرفتمان دەکات. چونکە جێگرتنەوەی ئێتنیک بە مەرجی قانوونی -قەزائی بۆ ئێمە لە ئەگەر و خەونێک بەولاوە هیچی تر نییە.

---

19 هـ. س. پ.، ل ١٢-١٣.

20 هـ. س. پ.، ل١٤.

21 هـ. س. پ. ، ل١٣.

٢- عەلی باپیر*؛ نەتەوەپەروەری لە چوارچێوەی شەریعەتی ئیسلامیدا

عـەلی بـاپیر، وەک نووسـەر و رۆشنبیرێـکی ئایـینی لـە سـاتە یەکەمـەکانی ڕاپەڕیـندا گەورەتـرین کاریگـەریی هـەبووە لەسـەر گەڵاڵەکـردنی هـزری گـەنجی سـەردەمی ڕاپـەڕین بـە بـیر و تێگەیشـتنی ئایـینی لەمـەڕ مەسـەلە سیاسـی و کولتووریـیەکان لـە هەرێـمی کوردسـتاندا. تەنانـەت لـە هـەموو رۆشـنبیران و سەربژاردەی ئایینیی دیکە زێتر پرژاوەتە سەر مەسەلەی نەتەوە و نەتەوایەتی و هەڵوێسـتی ئیسـلامیانەی خـۆی بـۆ خوێـنەر و گوێـگران و گۆکـراوانی(مخاطـب) دەربڕیوە.

عـەلی بـاپیر، لـە کتێبی سۆزی نەتەوایـەتی و بـیری ناسیۆنالیزم لە تەرازووی ئیسـلامدا (چـاپی یەکـەم١٩٩١ و چـاپی دووەم ١٩٩٨)[٢٢]، لـە بـنەڕەتدا دوو

---

* هـەر چـەندە بیروبۆچـوونەکان بەرێـز عـەلی بـاپیر ناچـنە ریـزی بۆچـوونە زانسـتییەکان لەمـەڕ ناسیۆنالیزم، بـەڵام بە رادەیەکی زۆر سوودمان پێ دەگەیەنن بۆ تێگەیشتن لە هەڵوێستی ئیسلامیانە بۆ ناسیۆنالیزمی کـوردی. چـونکە عـەلی بـاپیر تەنیا لە چوارچێوەی سستەمە ئایدیۆلۆژییەکەیدا بە نەتەوەپـەروەری رازییـە. ئەمـەش لـە بایـەخی زانسـتیانەی بیروڕاکـانی کـەم دەکاتـەوە. بیروڕاکـانی ناوبـراو و بـە تایبـەت کتێبی *سۆزی نەتەوایـەتی... (چـاپی یەکـەمی لـە ١٩٩١)* کاریگەرییـەکی زۆری هەبووە لەسەر خوێنەری ئیسلامیی کورد، بۆیە پێویستە تاووتوێی بۆچوونەکانی بکەین.

[22] تێڕوانینی عـەلی باپبر بـۆ ناسیۆنالیزم لـەو کتێبەیدا، بـە شێـوەیەکی سـەرەکی لە ژێر کاریگـەریی کتێبی «**الدکتور علي محمد نقوي، الأسلام و القومية ، منظمة الاعلام الإسلامي– قسم العلاقات الدولية، سپهر/ طهران ١٤٠٤ﻫ (١٩٨٥)**» دایـە. ئەم کتێبە «ناسیۆنالیزم» بە بانگەوازێکی مەترسیدار دەزانێت. ئەمەش دەشێ بە دەر لە مەبەسـت و پاسـاوە ئایینیـیەکەی بـەرژەوەندیی سیاسیشـی لـە پشتەوە بێت، چونکە نووسەری ئێرانی دەزانێت گشـت هەسـتێکی ناسیۆنالیسـتی (بـە تایبەت بە واتا سیاسی و ئێتنییەکەی) لە بەرژەوەندیی ئێرندا نییە، چـونکە ئێـران یەکێکە لـەو وڵاتانـەی کـە لـە چـەندین نەتـەوە و گـرووپی ئێتنیی جیاواز پێکهاتووە. ئەمـەش هەرەشـە لـە ئێـران وەک نیشتیمانێکی یەکپارچە دەکـات. ئـەم کتێبـە بـە چـەند وتەیـەکی ئیمامی خومەینی (روح الله) دەستپێدەکات: «ناسیۆنالیزم سەرچاوەی گشت کارەساتەکانی موسـڵمانانە»؛ «ئەوانـەی دەیانـەێ بـیری ناسـیۆنالیزم بوروژێـنن، دژی ئیسـلام دەوەسـتن» (**الأسـلام والقومية، ص ٥**).

کاریگـەری ئـەم کتێبە بەسـەر *سۆزی نەتەوایـەتی*... بـە تایبـەت و ئاشـکرا لـە بەشـی دووەمـیدا دەردەکەوێت. تەنانـەت بیرۆکـە و نـاو و نـاوەرۆکی تـەوەرەکانی ئەم بەشـە تەواو رستەکانی کتێبی نەقـەویان دووبـارە کـردۆتەوە: «بە دین و خوا لەقەڵەمدانی ناسیۆنالیزم لە رۆژئاوا»، «ناسیۆنالیزم بەرهـەمی بۆشـایی فیکرییە لە رۆژئاوا»، «پەیوەندی ناسیۆنالیزم بە ئیستعمار و سەرمایەدارییەوە»، «ناسـیۆنالیزم لـە سـەدەی بیسـتەمدا»، «جـیاکردنەوەی نیشـتیمانپەروەری و ناسـیۆنالیزم (نەتەوەپەرسـتی)»، «ناسـیۆنالیزم وەسـیلەیەکە بـۆ تێکدانی یەکێـتیی گـەلی موسـڵمان و پارچـە پارچەکردنیان». بۆ راستیی ئەم قسەیەمان بەراوردی لاپەڕە ٧٦–٨٨ی *سۆزی نەتەوایەتی*... بە لاپەڕە ١٧–٤٩ی کتێبی *ئیسلام و ناسیۆنالیزمی* عەلی نەقەوی بکە.

تێگەیشتن بۆ مەسەلەی ناسیۆنالیزم (بە گوتەی خۆی نەتەوایەتی) دەخاتەڕوو: سۆزی نەتەوایەتی وەک غەریزەیەکی سادە و سروشتی[٢٣] و ناسیۆنالیزم وەک بیری نەتەوە و نیشتیمانپەرستی کە ئامرازێکە بۆ بەڕێوەبردنی پیلانی "پەرتکە و زاڵبە".[٢٤]

سۆزی نەتەوایەتی و نیشتیمانپەروەری وەک غەریزەیەکی سادە و سروشتی (بە دەستەواژەی عەلی باپیر) پەیوەندی بە ناسیۆنالیزمەوە نییە، بەڵکو هزری پێش ناسیۆنالیزمە. حاڵەتی یەکەم دیاردەگەلێکی مێژوویی دەگرێتەوە کە بەر لە سەردەمی ناسیۆنالیزم ئینتیمای تاکەکەسیان دیارکردووە. سۆز و پەروەرییەکە بۆ ئەو گروپ و کۆمەڵە بچووکانە بووە کە لە ئارادا بوون یان ئەو خاکەی کە تیایدا لەدایکبوون. ئەمە جیاوازە لە ناسیۆنالیزم – کە عەلی باپیر بە نەتەوەپەرستی و نیشتیمانپەرستی* ناوی دەبات– کە وەک پرەنسیپێکی کولتووری و سیاسی لە ژیانی تازەی ئەندامانی نەتەوەدا بایەخی خۆی وەردەگرێت. ناکۆکیی عەلی باپیر دەشێ لەبەر وشەی «ناسیۆنالیزم» بێت، کە لە بنەڕەتدا وشەیەکی ئیسلامی و عەرەبی نییە و تەنانەت وەک بیرۆکەش بەندە بە مێژووی سیاسی و کولتووریی نوێی ڕۆژئاواوە. دانەپاڵی وشەی «پەرستن» بۆ هەر یەک لە نەتەوە و نیشتیمان مەزەندەی عەلی باپیرە لە ناسیۆنالیزم وەک مەترسییەک کە تیایدا نەتەوە و نیشتیمان جێی ئایین و خواپەرستی بگرێتەوە و خەڵک دووچاری شیرک بکات. لەو بارەوە عەلی باپیر دەڵێت:

> *«ناسیۆنالیزم یانی نەتەوە و نیشتیمان پەرستی. چونکە وەک پێشتر رامان گەیاند، ئیسلام دەگەڵ نەتەوەپەرستی و نیشتیمان کردنە بت و سەنەم، دانووی ناکوڵن و پێکەوە هەڵناکەن، لەبەر ئەوەی نەتەوەپەرستی یەکسەر لەگەڵ بیروباوەڕی ئیسلامیدا تێک دەگیرێن و پێکەوە بەرەنگار دەبن. ئاخر لە بیری نەتەوەپەرستیدا نەتەوە و نیشتیمان دەکرێنە خوا، یان لانی کەم*

---

[23] عەلی باپیر، *سۆزی نەتەوایەتی و بیری ناسیۆنالیزم لە تەرازووی ئیسلام دا*، چاپی دووەم، سلێمانی ١٩٩٨، ل٦ . هەر لەو بارەوە ناوبراو دەڵێت: « ئێمە لە بەکارهێنانی زاراوەی نەتەوایەتیدا، مەبەستمان پێی ئەو هەست و سۆزە سادەیەیە کە هەڵقوڵاوی سەرچاوەی سروشتی ساغی مرۆڤە. بە واتایەکی دی، مەبەستمان لە نەتەوایەتی نیشتیمان دۆستی و گەڵ خۆشەویستنە و هیچی دی». ل٧٧.

[24] هـ. س. پ.، ل٩.

* رەنگە پەنابردنە بەر وشەی پەرستنی شتێک، بۆ ڕووبەڕووکردنەی بێت لەگەڵ پەرستنی ئیلاهیدا بۆ ئەوەی هەست و سەرنجی خەڵکی ئاسایی بۆ ڕاکێشێت و وەک مەترسییەک بۆ سەر بیروباوەڕی ئایینی و خواپەرستییان لەقەڵەمی بدات.

دەبڕێنە ڕیزی خوا. بێگومان لە ئەنجامی ئەوەشدا لە حاڵەتی یەکەم کوفر و لە ئی دووەمدا هاوبەشی پەیداکردن بۆ خوا (شرک) ڕوودەدات، هەر دووکیشیاندا گەورەترین تاوانن و هەڵوەشانەوەی شایەتمانن»[14]

لەوانەیە برەوسەندنی بیری ناسیۆنالیستی ببێتە هۆی کاڵبوونەوەی بایەخدانە ئایینیەکان و لە سەرتاپاگیربوونی وەک بەرنامەیەکی ژیان کەم بکاتەوە، بەڵام هەمیشە لە پێگەکانی خۆیدا – لە ناخی مرۆڤ و کۆمەڵگا و تەنانەت سیاسەتیشدا– لە کارکردنەکانی خۆی بەردەوام دەبێت. مرۆڤ دەتوانێت لە چڵەپۆپەی خواپەرستبوونیدا، خاوەن خولیا و بایەخدانێکی نەتەوەییش بێت، وەک لە لێکۆڵینەوە مەیدانییەکەماندا دەردەکەێت.

دەشێ عەلی باپیر لەو سەرکۆنەکردنەی ناسیۆنالیزمدا چەمکە فاشیستییەکەی لەبەر چاو بێت. وەک لەسەرەتای ئەم بەشەدا گوتمان، ناسیۆنالیزم دەشێ شێوازی جیاواز بەخۆوە بگرێت: فاشیستی، ڕەگەزپەرستانە، ئایینی، لیبرال و هتد... ئێمە تاکە نموونەیەکی ناسیۆنالیزممان نییە. ئەوەی لە ئیتاڵیا بەناوی فاشیزم و لە ئەڵمانیا بەناوی نازیزم تاقیکرانەوە ناسیۆنالیزم بوون، بەڵام تاکە نموونەی ناسیۆنالیزم نین. خەباتی کورد لە دژی داگیرکەرە هەمەلایەنەکانی و فەڵەستینییەکان لە دژی ئیسرائیل و ئێرلەندییەکان لە دژی بەریتانیا و چیچێنستانیش لە دژی ڕووسیا هەر ناسیۆنالیستین، جا چ ناسیۆنالیزمێکی ئێتنی بن– وەک کورد و چیچێنی– یاخود ناسیۆنالیزمێکی ئایینی– وەک پاکستانی و ئێرلەندی و فەڵەستینی.

هەر چۆنێک بێت، عەلی باپیر، تەنیا لە چوارچێوەی تێگەیشتنی ئیسلامیانەی خۆی و بە مەرجی ئیسلامەتی ناسیۆنالیزم و نەتەوەگەری پەسند دەکات. ئەمە وەک ئەوە وایە ئێمە جلی کوردیمان تەنیا لەبەر ئەوە پەسند بێ چونکە لە ڕووی شەرعییەوە پۆشتەتر و داپۆشەرترە و بۆیە برەوی پێدەدەین، نەک لەبەر ئەوەی لە خودی خۆیدا بەرگێکی نەتەوەییە.

عەلی باپیر لە ڕوانگەی تیۆری پیلانەوە(**نظرية المؤامرة**) سەیری ناسیۆنالیزم دەکات. بە تێگەیشتنی عەلی باپیر، ناسیۆنالیزم (وەک ئەوەی ئەو پێی دەڵێ نەتەوەپەرستی) بەرهەمی فێڵ و فرتەکانی ڕۆژئاوایە بۆ ئەوەی میللەتانی دیکەی پێ پارچە پارچە بکات و ساناتر بە ئامانجی خۆی بگات کە ملکەچپێکردن و زاڵبوونە بە سەریاندا.

---

[14] عەلی باپیر، *هـ. س.*، ل ٧٦.

بەرای ئێمە، بینین و پێناسەکردنی گشت تێگە و چەمکەکان لە ڕووی دژ یان لا بوون لەگەڵ ئیسلام و کۆمەڵگای ئیسلامیدا، تەنیا لە چوارچێوەی تیۆری پیلانگێریدا جێگەی دەبێتەوە. لەو حاڵەتەدا دەبێ چاومان لە ئاست مێژووی ناسیۆنالیزم لەناو ئەوروپا و گۆڕانکارییەکانی لە ئاستی ناوخۆیاندا چی ببینێت. شۆڕشی فەڕەنسی وەک سەرەتایەکی بیرۆکەی ناسیۆنالیزم هیچ پەیوەندییەکی بە کۆمەڵگا پەرتکردن و داگیرکردنی وڵاتی موسڵمانان و بەسەردازاڵبوونەوە نییە. گوتاری ناسیۆنالیستیانەی ڕۆشنگەری و تەنانەت بیرمەندێکی وەک ماکیاڤیللی لە ئیتاڵیا بۆ ئەوە بوو ئیتاڵیا لە پێنج پارچەیی رزگار ببێت و یەکێتییەک لە ئاستی گشت خاک و نەتەوەی ئیتاڵیا بێتە کایەوە.[٢٥]

عەلی باپیر، تەنانەت گشت ئەوانەش کە (بەگوتەی خۆی) دەهۆڵی عەرەبایەتی (لەمیسر) و تورکایەتی (لەتورکیا) یان لە جیهانی ئیسلامیدا لێدەدەن، چڵکاوخۆر و کاسەلێسە و کرێگرتەی ڕۆژئاوا بوون. «ئەم میکرۆبە پیسە، (واتە ناسیۆنالیزم) هەموو جیهانی ئیسلامی تەنییەوە».[٢٦] لێرەدا عەلی باپیر. لەم هێرشبردنە سۆزدارییەی بۆ سەر بیری نەتەوەیی و نەتەوەخوازی بەردەوام دەبێت تا دەگاتە تاوانبارکردنی نەتەوەخوازان و رابەرانی نیشتیمانپەروەری لە دژی ئیستیعمار و داگیرکەران بە «ئەڵقە لە گوێ و کاسەلێس و هەڵپەرست و خۆفرۆش و وابەستەو دابەستە»[٢٧].

دژایەتیکردنی عەلی باپیر بۆ ناسیۆنالیزم بە پلەی یەکەم لەبەر ئەوەیە کە بەرهەمێکی ڕاستەوخۆی هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریای ئیسلامیی عوسمانییە. کێشەی ئەو جگە لە ترسی بە بت بوونی ناسیۆنالیزم، ترسێکی سیاسییانەی رووتیشە لەوەی برایەتیی خەیاڵپلاوانە (وەهمی)ی ئیسلامی لە بەین بچێت و کۆمەڵگا ئیسلامییەکان پارچە پارچە ببن. ئەو، بە ستایشکردنی کیان و برایەتیی ئیسلامی بەرفراوان هەست دەکات ناسیۆنالیزم کەشوهەوای هەناسەدانی لێ بەرتەسک دەکاتەوە و هەناسەی دەبڕێت. ئەو پێی وایە باشترین زەمینە بۆ رواندن و پێگەیاندنی دووبەرەکی لە جیهاندا بریتییە لە بیری ژەهراویی

---

[25] بۆ مەسەلەی پارچە پارچەیی خاکی ئیتاڵیا و هۆی بانگەشەی ماکیاڤیللی بۆ ناسیۆنالیزم، بگەڕێوە بۆ: رامین جیهانبەگلو، *ماکیاڤیللی و بیری ڕێنیسانس*، وەرگێڕانی موسلح ئیروانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی ، هەولێر ٢٠٠١، ل١٤- ١٥.

[26] عەلی باپیر، هـ. س.، ل ٩.

[27] هـ. س. پ.، ل ٨٣.

نەتەوەپەرستی و خاک و ئاو پەرستی، خۆ کورتهەڵێنانی هەر کام لە گەلانی ئیسلامی لە جوغزی تەسکی نیشتیمان و رەنگ و زمانی تایبەتی خۆیاندا و گوێنەدان بەو جوغز و زەمینە فراوانەی کە دەتوانێ تێکڕای مرۆڤایەتی- نەک هەر گەلانی جیهانی ئیسلامی- کۆبکاتەوە، کە بریتییە لە «برایەتی ئیسلامی».[28] عەلی باپیر بڕوای وایە موسڵمانان یەک کۆمەڵن و لەسەریشیان فەرزە ملکەچی ئەو قەوارە و فەرمانڕەواییە بن:

«شتێکی ئاشکرایە کە موسڵمانان بە هەموو گەل و هۆز و خاک و وڵات و رەنگ و زمانە زۆر و جۆراوجۆرەکانیانەوە یەک کۆمەڵ (أمة واحدة)ن و لەسەریشیان فەرزە کە هەموویان لە ژێر یەک بەیداخ و لە نێو یەک قەوارەدا و ملکەچی فەرمانی یەک فەرمانڕەوا بن، لەگەڵ رێزگرتن لە پێکهێنەر و تایبەتمەندییەکانی هەر گەل و نەتەوەیەک و پاراستنیشیان، دیارە لەو حاڵەتەشدا سەرجەم موسڵمانان بەبێ هیچ جۆرە جیاوازییەک لە نێوانیاندا بەهۆی رەنگ و زمان و رەگەز و نیشتیمان و هتد...یانەوە وەک یەک بەشدارن لە بەڕێوەبردن و مشوور لێ خواردنی ئەو دەوڵەت و قەوارەیەیان و هەر کەس بە گوێرەی خەسڵەت و مەرجە بە پێویستگیراوە شەرعییەکا ن و بە ئەندازەی لیاقەت و شایستەیی خۆی ئەرک و کار بە ئەستۆوە دەگرێ و لە شوێنی شیاوی خۆی دادەنێ»[29]

هەروەها لە کتێبی *ئیسلام و کێشە هەنووکەییەکانی (١٩٩٨)*دا لە بەشی مەسەلەی نەتەوایەتی و کوردایەتیدا بەم سەرباسە دەست پێدەکات: «ئەسڵ لە بوونی موسڵماناندا یەکبوونە (وحدە)... ئەوەش کە دەبێ موسڵمانان یەک ئۆممەت بن، لەبەر ئەوەیە کە یەک پەروەردگار و یەک بەرنامە و یەک رووگەیان هەیە، وە یەک ئامانجیشیان هەیە لە دونیادا کە بریتییە لەوەی بە موسڵمانانە بژین و بمرن و دین بەرپابکەن.[30] وەک دیارە باپیر بۆ سەرچاوە و شەرعییەتی یەکبوونی نەتەوەی موسڵمانیش دەگەڕێتەوە بۆ پرەنسیپی تەوحید و یەکتاپەرستی. پاساویشی بۆ ئەم قسەیە ئایەتی **٩٢** لە سوورەتی «ئەنبیا» یە: «ئەمە ئایینی ئێوەیە و یەک ئایینە. منیش پەروەرندەی ئێوەم، ئەشێ هەر من بپەرستن».[31]

---

[28] هـ. س. پ.

[29] هـ. س. پ.، ل **١٣**.

[30] عەلی باپیر ، *ئیسلام و کێشە هەنووکەییەکانی*، چاپی یەکەم، هەولێر **١٩٩٨**، ل **١٧**.

[31] قورئانی پیرۆز، وەرگێڕاوی مامۆستا هەژار، ل**٣٣٠**.

هەرچەندە عەلی باپیر رادەگەیەنێت کە موسڵمانێتی بەدیلی کوردایەتی نییە[32] بەڵام پێی وایە حاڵەتی نەتەوایەتی و پارچەبوونی قەوارەکان بە گوێرەی نەتەوە و نەتەوەبوون حاڵەتێکی ریزپەڕن.[33] ئەو بەبێ دیاریکردنی چەمک و تێگەیشتنی خۆی بۆ ناسنامەی نەتەوەیی پێی وایە دینداری دژی نەتەوایەتی نییە، بەڵکو دینداری و وەفاداری بۆ دین و پیادەکردنی شەریعەت بە دەستی ئەو کەسانە دەکرێ کە خودان خاکێکی ئازاد و خەڵکێکی رزگار بن. هەروەها «ئیسلام پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتووە و داوا ناکات خەڵک ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان لەدەست بدەن و نیشتیمانەکەیان فەراموش بکەن ئینجا دینداری بکەن، بەڵکو بە پێچەوانەوە...».[34] لێرەدا پرسیاری ئەوە دێتە گۆڕێ کە مەبەستی عەلی باپیر لەو تێکۆشانە بۆ نەتەوە چییە؟ بێگومان مەبەست هەمان چالاکی نواندن لە حیزبێکی ئیسلامیدا.

دەبێ لەوەش ئاگادار بین کە لە نەتەوایەتیدا کیانی بچووکتر لە نەتەوە فەراموش دەکرێن، بەڵام لە تێگەیشتنی ئیسلامیدا دان بە تیرە و هۆزیشدا دەنرێ و رێزیان دەگیرێت.[35] لە تێگەیشتنی ئیسلامیدا جیاوازی لە نێوان تیرەو هۆز و نەتەوە و گروپدا ناکرێ، جیاوازەکان لە سەر بناغەی «تەقوا»ن.[36] بەڵام، بەرای ئێمە لە ژیانی سیاسیی دونیەویدا ناکرێ لەسەر بنەمای تەقوا رێز لە خەڵک بنرێ، بەڵکو مرۆڤی نوێ و هاووڵاتی (civil) لەسەر بنەمای ماف و ئەرک حسێبی بۆ دەکرێ.

عەلی باپیر لە برگەیەکی دیکەی کتێبەکەیدا دەڵێت: «ناسیۆنالیزم یەکێکە لەو رێچکە و بیردۆزە پیس و نەگبەتانەی وەک لیبرالیزم، کۆمۆنیزم، داروینیزم، فرۆیدیزم و دیموکراتیەت و سۆسیالیزم. نەک هەر ئەوە لە هەموویان پیستر و کاریگەرترە بۆ پەرتەوازەکردنی موسڵمانان و پارچە پارچەکردنی نیشتیمانی ئیسلامی و سستکردنی پەیوەندیی برایەتی نێوان گەلانی ئیسلامی.[37]

---

[32] عەلی باپیر ، *ئیسلام و کێشە هەنووکەییەکانی*، هـ. س. ، ل١٨.
[33] هـ. س. پ.، ل١٩.
[34] هـ. س. پ.، ل١٨.
[35] هـ. س. پ. ،ل ١٩.
[36] هـ. س. پ. ،ل ٢٤.
[37] سەرچاوەی پێشوو، ل٨٤-٨٥. ئەم برگەیە لە چاپی دووەمی(١٩٩٨)دا هەندێکی لێ پەڕیوە و لە چاپی (١٩٩١)، ل ١٤٩-١٥٠ بە تەواوی نووسراوە.

عەلی باپیر ئەم قسانەی لە کاتێکدا دەکات کە وڵاتانی ئیسلامی تەواو پارچە پارچەن و تەنیا عەرەبەکان بیست و چوار دەوڵەتیان هەیە- واتە دابەشبوونەکە لە ئاستی نەتەوەییدا نییە، بەڵکو لە ئاستی هەرێمی و ناوچەییدایە-بۆ ئێمە دەشێ ئاڵای کام برایەتیی ئیسلامی بەرز بکەینەوە و ئامادەی خۆتەسککرنەوە لە جوغزی نیشتیمان و زماندا نەبین؟ خەونی خەلافەت بیرۆکەیەکی سەرەکییە لە تێگەیشتنی ئوسوڵیەتی ئیسلامیدا بەشێوەیەکی گشتی. ئەمە بۆچوونی عەلی باپیریش دەگرێتەوە.

سادەیی بیری عەلی باپیر لەوەدا دەردەکەوێت کە پەیدابوونی بیری نەتەوایەتی و پەرەسەندنی لە نێو دونیای ئیسلامیدا دەگێڕێتەوە بۆ رۆڵی ئەفسوناویی (٣) جوولەکەی ئەوروپی کە سەفەریان بۆ ناوچەکە کردووە: «*لوملی داڤید*» هەستاوە بە سەلماندنی سەربەخۆیی رەگەزی تورک و چاکتربوونی لە عارەب و گەلانی دیکەی رۆژهەڵات. «*داڤید لیۆن کۆهین*» دەورێکی گرنگی گێڕا لە وروژاندنی هەست و بیری نەتەوایەتی لە دەروونی تورکەکان. هەروەها سێیەم کەس کە بە بڕوای ئەو گەورەترین دەوری هەبووە لە بڵاوکردنەوەی بیری نەتەوایەتی لەنێو گەلی عارەب و تورکدا، رۆژهەڵاتناسی ناسراو «*ئەرمینۆس فامبری*» کوڕی حاخامی جوولەکەی مەجەڕی بوو. ئەم جوولەکەیەش وێڕای نووسینی چەند نووسراوێکی زۆر سەبارەت بە پێویستیی بووژاندنەوەی نەتەوایەتیی تورک، چەندان جۆرە پەیوەندیی پتەویشی لەگەڵ کاربەدەست و سیاسییە دەمڕاستەکانی تورکدا بەرپاکرد.[38] بە گوێرەی ئەمە، پەسندکردنی بیری ناسیۆنالیزم، بەدەر لەهەموو مانا کولتووری و سیاسییەکانی رازیبوونە بە پلان و بیری ئەو سێ جوولەکەوە. ئەمەش بێئاگایی نووسەری ناوبراو دەردەخات لە مێژووی سیاسیی ناوچەکە، لە هەمان کاتدا، ئەمە بەو ئەنجامەمان دەگەیەنێت بڵێین لە تێڕوانینی ئایدیۆلۆژی و ئوسوڵیەتی ئایینیدا تیۆری پیلانگێڕی ئاسانترین رێیە بۆ لێکدانەوەی دیاردەکان.

عەلی باپیر وەک نووسەرێکی بە نفووز لە پرۆسەی ئوسولیەتی ئیسلامی، بۆچوونەکانی تەنیا لەو ئاستەدا چڕ ناکرێتەوە بەڵکو بایەخی بە بواری خواناسی و روکنەکانی ئیسلام و خەسڵەتەکانی موسڵمانی کامڵ و... داوە.

---

[38] عەلی باپیر، هـ. س.، ل ٨٥- ٨٦ .

دواجــار دەتوانــین بڵێــین، بیرۆکــەی نەتــەوە و ناســیۆنالیزم، بــە چــەمکە نوێیەکەی لەلای عەلی باپیر نەناسراوە. ناسیۆنالیزم وەک چەمکێکی کولتووری- سیاسـی لەگـەڵ چەمکی ئۆممەتی (یەکبوونی) ئیسلامیدا ناگونجێت. ئەم چەمکەی دوایـی جـیاوازە لە چەمکی "کۆمەڵگای ئیسلامییەکان" کە ئەمیان زێتر چەمکێکی شارسـتانی و رۆحیـیە. بۆیـە دەتوانـین بڵێـین ئـەم هەڵوێسـتە لای ئـەندامان و لایەنگـران و سـۆزداران و خوێـنەرانی بـرەو پێدەدات، کە نەتەوایەتی حاڵەتێکی ریـزپەڕ و پشـتگوێ خراوە. بێگومان لەو حاڵەتەدا نابێ چاوەڕوانییەکی ئەوتۆی نەتـەوەیی لـەم بـزاڤە ئایینـیە بکـەین، چـونکە ئـەم هەڵوێسـتە لای تاکەکەسان بۆ نەتـەوەو ناسـیۆنالیزم دروسـت دەکات و دواتر وەک بیرۆکە بە کوفری دادەنێت و رەتی دەکاتەوە.

بەشی چوارەم: گەڕانەوە بۆ ئایین لە جیهان و کۆمەڵگای کوردیدا

پێشەکییەک:

باسی یەکەم: گەڕانەوە بۆ ئایین لە سەردەمی نوێگەریدا

باسی دووەم: ئوسوڵییەت دیاردەیەکی جیهانییە

١- ئوسوڵییەتی یەهودی

٢- ئوسوڵییەتی مەسیحی

٣- ئوسوڵییەتی ئیسلامی

باسی سێیەم: سیماکانی پەرەسەندنی دیاردەی ئیسلامی لە کوردستاندا

باسی چوارەم: میکانیزمی کارلێککردنی بیروباوەڕی ئایینی و ناسیۆنالیزم

پێشەکییەک:

بۆچوونی مارکس و دورکهایم و ڤیبەر لەوەدا یەکیان دەگرتەوە کە پێیان وابوو ئایینی باو لە دونیای نوێدا بەرەبەرە دەکەوێتە پەراوێزەوە و دونیەویبوون (secularization) وەک پرۆسەیەکی حاشاهەڵنەگر و حەتمی خۆی دەسەپێنێت. ئەمەش بەندە بەو خەسڵەتەی رۆشنگەرییەوە کە عەقڵانیەت و گرنگیدان بەم دونیایە خاڵێکی هەرە سەرەکییە تیایدا. لەم سێ کۆمەڵناسانە، لەوانەیە تەنیا ڤیبەر توانیبێتی پێشبینی ئەوە بکات کە سستەمێکی ئایینیی نەریتیی وەک ئیسلام لەوانەیە سەر لەنوێ ژیانی بێتەوە بەر و ببێتە بناغە بۆ کۆمەڵێک گۆڕانکاریی سیاسیی گرنگ لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم. لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە ئەو شتە بوو کە لە کۆتایی دەیەی حەفتا و لە سەرەتای هەشتاکاندا لە ئێران روویدا. ئوسوڵیەتی ئیسلامی لەم ساڵانەی دوایدا کاریگەرییەکی بەرچاوی کردۆتە سەر زۆربەی وڵاتە ئیسلامییەکان و بە تایبەت میسر، سوریا و لوبنان.[١]

[1] آنتونی گیدنز، جامعەشناسی، ترجمەء منوچهر صبوری، نشر نی، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۶، ص ۵۰۵.

باسی یەکەم:

گەڕانەوە بۆ ئایین لە سەردەمی نوێگەریدا

دونیای نوێ هەر لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم و تا ئەم دوایانەش، لەسەر ئاستی سەربژاردەی فیکری و ژیانی رۆژانەدا شاهێدی دیاردەیەکی بەربڵاوە، ئەویش دووبارە سەرهەڵدانەوەی خولیای ئایینی و گەڕانەوەیە بۆ سەرچاوەی ئایین کە وەک دیاردەیەکی گشتگیر خۆی ئاشکرا کردووە. ئەم دیاردەیە لە دونیای مەسیحیدا وەکو بینیمان بۆ سەرەتاکانی چاکسازیی ئایینی دەگەڕێتەوە، کاتێک مارتین لۆتەر داوای وازهێنان لە خوڕافاتی ئایینی و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی ئایین دەکات. بەم پێیە، گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی ئایین لە دونیای مەسیحیەتدا، خۆی پرۆسەیەکە لە بەرامبەر ناعەدالەتیەکانی کلێسا و وەک زەرورەتی چاوخشاندنەوە بە ئایین سەریهەڵداوە.

پەرەسەندنی دیاردەی ئایینی بە دەستەواژەی جیاجیا لە لایەن ناوەندە ئەکادیمی و رۆشنبیری و سیاسییەکانەوە گوزارشتی لێکراوە، هەر ئەو گوزارشتلێکردنانەش دواتر بوونەتە بناغە بۆ تێڕامان و هەڵوێست لێوەرگرتن.*

گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی ئایین دیاردەیەکە بەهۆی کۆمەڵێک هۆکاری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و دەروونییەوە هاتۆتە مەیدان و بۆتە جێی مشتومڕ و لێکۆڵینەوەی زۆرێک لە زانایان و تۆژەران. وەنەبێت ئەم دیاردەیە تایبەت بێت بە دونیایەکی ئایینی دیاریکراو و تەنیا کۆمەڵگا ئیسلامییەکانی گرتبێتەوە، بەڵکو بە ئاست و هێز و تینی جیاوازەوە لە دونیای مەسیحی و یەهودیشدا ئامادەیی هەبووە و هەیە. دوای ئەوەی کۆمەڵگا نوێیەکان ئەزموونێکی ژیانی دونیەویان بڕی و بانگەشەی لەئەفسانەداماڵینی کۆمەڵگایان دەکرد، دوای ئەوەی کە گریمانی ئەوە دەکرا کە ئیتر زانست و ئابووری جێگەی

---

*هەموو ناوهێنان و تەعبیرلێکردنێک دەگەڕێتەوە بۆ ئەو مەبەستەی کە تۆژەر و باسکاری بۆ تۆژینەوە هانداوە. لەو بوارەدا بەنیسبەت ئوسوڵیەتی ئیسلامی چەند زاراوەیەک بەرگوێ دەکەون: رابوون(النهضة)، ژیاندنەوەی ئایین،بێداری (الصحوة)، ئیسلامی سیاسی، ئوسوڵیەت و هتد... هەروەها محەمەد ئارکۆن زاراوەی ئیسلامەوی و رادیکالیزمی ئیسلامی و بزاڤی ئیسلامی بەکاردێنێ. بڕوانە: محمد اركون، *اين هو الفكر الأسلامي المعاصر؟*، ترجمة و تعليق: هاشم صالح،١٩٩٨، ص ١٤٧.

ئایینـیان گـرتۆتەوە، ئەمانـە رووبـەڕووی ئەزموونێـکی دیکـەی نوێـی ئایـینی بوونـەوە. لـە رۆژئـاوای سـەدەکانی ناوەڕاسـتی مەسـیحیدا کـە ئـایین زیاتـر لـە کلێسـادا بەرجەسـتە دەبـوو و نـاوەندی دینداراـنیش هـەر لەوێـوە سەرچـاوەی دەگـرت، لــە سـایەی بـزاڤی چاکسـازیخوازیی ئایینـیەوە(Reformism) چـەندین گـروپ و کۆڕوکۆبوونـەوەی ئایـینی لـە ئـەورووپادا سـەریانهەڵدا کە لەوەو پێش نموونەیان نەبوو.

کە دەڵێین گەڕانەوە بۆ ئایین مەبەستمان ئەوە نییە تاکەکەسانی کۆمەڵگا بێ ئایین بووبن و لە ساتەوەختێکی دیکەدا هەستیانکردبێت کە دەبێ بگەڕێنەوە بۆ ئـایین؛ خـەڵک سـەرەڕای ئـەوەی جـۆرە هەڵسـوکەوت و رەفتارێـکی ئایینیانەی دیاریکراو ئەنجام دەدەن، بەڵام ئاستی پێداگیرییان لەسەر ئایین لە ماوە و کاتی جیاوازدا دەگۆڕێت. بێگومان ئـەم گەڕانـەوە بـۆ ئایینە، گەڕانەوە نییە بۆ ئەو ئایینـە تەقلـیدیەی کـە پێشـووتر بـە شێـوەی لاسـاییکردنەوە هـەبووە و بـەرەو لاوازی ڕۆیشـتووە، بــەڵکو شوێـنکەوتن و پابەندبوونێـکی هوشـیارانەترە بــە ئایینەوە.

لـە ڕێـی چـەند گۆڕاوێـکی دیاریکـراوەوە دەتوانـین بـاس لـە بوونی دیاردەی ئایـینی لــە کۆمــەڵگادا بکــەین. مەسـەلەی زۆربـوونی ژمـارەی مـزگەوتەکان و ئامـادەبوونی جەماوەرێـکی بەرێـژە ئێـجگار زۆر تـیایاندا بـۆ جێبەجێـکردنی فــەرزە ئایینیەکانـیان و شێـلگیری و پێـداگرتنیان لەسـەر مەسـەلەی ریـتواڵ و نەریــتە ئایینــیەکان، مەســەلەیەکە زۆر جێــی لێــوردبوونەوەیە. بەنیســبەت دینداریێـک کـە خـۆی لـە ریـزی ئـەم حەشـاماتە دینـدارانەیە و بۆتـە بەشێـک لـە دیاردەکـە، ئەمـە حاڵەتێـکی زۆر ئاسـاییەوە و پاسـاوی ئایـینی و تـیۆلۆژیی بـۆ دەهێنرێـتەوە. بـەڵام لـە ڕوانگـەی سۆسـیۆلۆژیاوە دەبـێ لـە پـەیوەندیی بـە گۆڕاوگەلێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و دەروونییەوە لێکی بدەینەوە و دەرەنجامـەکانی تـاووتوێ بکـەین. ئێمە لێرەدا بە پێویست نازانین ئەم کارە بکـەین و ئەمـە لە چوارچێوەی باسەکەمان بەدەرە. ئەوەندە نەبێ هەوڵدەدەین چەند ئاستێکی زەقی پەرەسەندنی ئەم دیاردانە بەگشتی و ئوسوڵیەتی ئیسلامی بە تایبەتی دیاربخەین.

باسی دووەم:

ئوسوڵیەت دیاردەیەکی جیهانییە

محەمەد ئارکۆن (M. Arkoun)، بیرمەندی ناوداری فەرەنسیی بەڕەچەڵەک مەغریبی ، ئوسوڵیەت بەگشتی و ئوسوڵیەتی ئیسلامی بە تایبەت بە دیاردەیەکی نوێ دادەنێت کە لە سەدەی ١٨و ١٩ لە کۆمەڵگا رۆژئاواییە مەسیحیەکاندا سەریهەڵداوە و لە دونیای عەرەبی و ئیسلامیشدا لەوەتەی پەنجاکانی سەدەی بیستەوە پەرەیسەندووە.[٢] بەڵام ئەوەی محەمەد ئارکۆن لە بیرمەندان و تۆژەرانی دیکە جیا دەکاتەوە جەختکردنەوەیەتی لەسەر لایەنی مێژوویی ئەم دیاردەیە. ئەو پێی وایە، لە رووی مێژووییەوە بۆ ناسینی گوتاری ئوسوڵیەتی ئیسلامی پێویستە بگەڕێینەوە دواوە بۆ سەید قوتب و تەنانەت چاکسازیخوازانی سەلەفی لە سەدەی ١٩ (وەکو جەمالەدینی ئەفغانی، محەمەد عەبدە و رەشید رەزا) و دواتر بۆ وەهابیەکان و ئینجا سەلەفیە گەورەکانی وەک ئیبن تەیمییە (١٣٢٨)، غەزالی (١١١١)، شافعی (٨٢٠)، جەعفەر سادق (٧٦٥) و حەسەنی بەسری (٧٢٨) و هتد...[٣]

ئەوەی لەم گوتارە گشتییە هاوبەشەدا بەردەوام ئامادەیە سوودوەرگرتن و جەختکردنەوەیە لە کۆمەڵێک گریمانە و بۆچوونی بەڵگەنەویست کە محەمەد ئارکۆن لە چەند خاڵێکی فیکری و ئێپستمۆلۆژی و سیاسی و مێژوویيدا چڕیان دەکاتەوە.[٤]

ئەلیاس یونس وا پێناسەی ئوسوڵیەتی کردووە کە بریتیە لە «هەڵوێست، کۆشش و بزاڤێک کە دەیەوێ یان هەوڵدەدات خۆی بە بنەماکان ببەستێتەوە».[٥]ئەگەر چی ئەم زاراوەیە مانایەکی ئابووری و سیاسی و

---

[2] محمد اركون، المصدر نفسه، ص ١٢٩.

[3] المصدر السابق، ص١٦٢.

[4] المصدر السابق، ص ١٦٣-١٦٤.

[5] بۆ پێناسەی ئوسوڵیەت سەیری ئەم سەرچاوەیە لە ئینتەرنێت بکە:
Ilyas Ba Yunus, *The myth of Islamic Fundamentalism,*
Online: http://www.geocities.com/college park/6453/myth.html:<20-6-2002>

خێزانیشی هەیە، بەڵام بەشێوەیەکی تایبەت لە چوارچێوەی ئاییندا بەکار دەهێنرێت.

گەڕانەوە بۆ دەقە ئایینیەکان بە مەبەستی دەرهێنانی یاسا و ڕێسای ئاراستەکردنی کۆمەڵگا لە چارەگەی دوایی سەدەی بیستەمدا دیاردەیەکی تازەیە. ئەم دیاردە تازەیە ڕەگوڕیشەی هاوبەشی لەنێوان یەهودی و مەسیحی و موسڵمانەکاندا هەیە کە زۆرێک لە کۆمەڵناسان و سیاسەتناسان و هزرمەندان لێیان کۆڵیوەتەوە. ژیل کێپل (Gilles Kepel) ، تۆژەر و پسپۆری فەرەنسی لە بواری ئوسوڵیەتی ئایینی، یەکێکە لەو کەسانەی کە لەم دیاردەیەی کۆڵیوەتەوە. ئەو بەهۆی لێکۆڵینەوە لەسەر وڵاتانی ئەورووپا و ئەمریکا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەوڵیداوە ئەم ڕەگوڕیشە هاوبەشانە بدۆزێتەوە. کێپل هەر لە سەرەتاوە رادەگەیەنێت کە دژی بەکارهێنانی زاراوەی ئوسوڵیەت یان فەندەمێنتالیزمە بۆ سەرهەڵدانی ئیسلامیی نوێ. بەڕای ئەو، ئەم چەمکە دیاردەکە سادە و لاڕێ دەکات و وادەکات بەهەڵە لەدیاردەکە تێبگەین.[6] بەڵام پێداگیریی ئەو لەسەر ئەوەی کە ئەم دیاردەیە، واتە بەمەسیحیکردنەوە و بەیەهودیکردنەوە و بەموسڵمانکردنەوە(هەر سێ چەمک لەلایەن *کێپل*ەوە بەکار هێنراون)، لەماوەی ساڵانی **١٩٧٥-١٩٩٠** چالاک بووە، لەوانەیە دیسان سادەکردنەوە و دابەزاندنەوەی ماوەی سەرهەڵدانی ئەم دیاردەیە بێت – بەدەر لە کێشەی ناولێنان- بۆ چوارچێوەیەکی زەمەنیی سنووردار. ئەم بۆچوونەی کێپل لایەنگری ئەوتۆی نین.

بۆ ناسینی ئوسوڵیەتی ئیسلامی، وەک محەمەد ئەرکۆن دەڵێ، دەبێ بە جۆرێک لە جۆرەکان بەراوردی بکەین بە ئوسوڵیەتی ناو ئایینەکانی تر. بۆ ئەم مەبەستەش دەبێ پەنا بەرینە بەر میتۆدی زانستە کۆمەڵایەتیەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە دیاردەی ئایینی و ئەو ئەرکانەی لە کۆمەڵگادا دەیگێڕن.[7]

لێرەدا بە پێویست دەزانین پێش ئەوەی باس لە ئوسوڵیەتی ئیسلامی بکەین، ئاماژەیەکی کورت بە ئوسوڵیەتی یەهودی و مەسیحی بکەین.

---

[6] ژیل کپل، ***ارادهٔ خداوند***؛ *یهودیان و مسیحیان و مسلمانان در راه تسخیر دوبارهٔ جهان*، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، تهران ١٣٧٠، ص ١٣.

[7] محمد اركون، *قضايا في نقد العقل الديني، كيف نفهم الإسلام اليوم؟* ، ترجمة و تعليق هاشم صالح، دار الطليعة– بيروت، الطبعة الأولى ١٩٩٨، ص٣٢٥-٣٢٦.

١- ئوسوڵیەتی یەهودی

ئوسـوڵیـەتی ئایـینی لـە نێـوان یەهـودیـیەکاندا، لـە ڕێـی دوو ڕەوتی گـەورەوە دەردەکـەوێت. یەکێـکیان لەلایـەن ئۆرتودۆکسـیە زیـادەڕۆکـان (The ultra-orthodoxes) ، ئـەوی دیکـەیان لەلایـەن ناسیۆنالیسـتە ئایینیەکانەوە. گـروپی یەکـەم ستایشـی یەهـودیـیەتی سـەرتاپاگیر (Regine Azria) دەکەن، واتە ژیانێک کە بتوانرێت بەتەواوەتی بە شێوازی یەهودییەت بەسەر ببرێت، ژیانێک کـە بەتـەواوی ڕێـز لـە دابونەریت و کردارەکانی نەریتی ئایینی یەهودی بگرێت. لـەلای هـەندێ لـە یەهودیـیەکان ئەم ئوسوڵیەتە بەمانای ئەوەیە کە تا لە تواناداا بێت دەبـێ لـە کۆمەڵگای دەوروبەری خۆیان دوورەپەرێز بن بۆ ئەوەی تووشی خـراپی و گەندەڵـیـەکانی کۆمـەڵگا نـەبن. بـۆ نموونـە گـروپی *ناتۆری کۆرتا* (Netourei Korta) کـە لـە گـەرەکی ئۆرتۆدۆکسـی توندڕەوانـەی *"میا شیاریم"* (Mea Shearim) ی قودسـدا نیشتەجێـن سـەر بـەم ڕەوتـەن. بـەڵام لای هـەندێـکی دیکـەیان، بـۆ نموونـە گـروپی "حەسیدیم لۆپاڤیچ" ، ئامـانج چـالاکی نواندنـە لە پێـناوی بەیەهودیکـردنەوەی ئیماندارانی لـە کۆمـەڵگای نائایـینی(seculer) دا. لـە ئیسـڕائیل ئـەم ڕەوتـە لـە سیاسەتیشـدا دەرکـەوتووە، بۆیـە دەبیـنین لـە سـاڵی ١٩٨٨، حـیزبی ئایـینی وەکـو ئـاگۆدات ئیسـڕائیل (Agoudat Israel) هاتـنە مەیدانـەوە، کـە دەیانەویسـت کارێکی وا بکەن لە دامەزراوەکانی وڵات و ژیانی خـەڵکدا، یاسـای شـەرعی بـە پێـش یاسـای مـەدەنی بکەوێـتەوە. بـەڵام دەسـتەی دووەم، واتـە ناسیۆنالیسـتە ئایینـیەکان، لایەنگـری دەمـارگیریی «ئیسـڕائیلی گـەورە»ن و داوای ئـەوە دەکـەن ئـەو ناوچـانەی لـە مـیانی شـەڕی شەش ڕۆژەی عـەرەب- ئیسـڕائیل لـە ١٩٦٧ دا وەدەسـتیان هێنا، بەهەر شێوەیەک بێت بیکەن بەیـەهودی. گـروپی «گـوش ئیمونـیم» و «یەکێـتی یـان کـەرتی ئـیمان» نموونـەی زەقی ئەم ڕەوتەن.[8]

گـوش ئیمونـیم (Gush Emunim) واتـە کۆمـەڵی بـڕواداران، بزاڤێکی سیاسـی- ئایـینی توندڕۆیـە لـە ئیسـرائیل. ئـەم بـزاڤە لە مانگی مایسی ١٩٦٧ دوای وتاری خاخـام کـوک، سـەرکردەی ڕۆحـیی بـزاڤەکە، لە (ئەکادیمیای تەلمود) مەرکەزی هـاراڤ یەشـیڤا (Merkaz Harav Yashiva) لـە ئورشـەلیم هاتـە کایەوە. ئەم بزاڤە ئوسـوڵیە هەمیشـە لەگـەڵ بەرپرسـانی ئیسـرائیل لـە مـلملانێ دان و داواکـاریی توندڕەوانـە بـۆ نیشتەجێکردنی ئیسڕائیلیەکان لەسەر خاکی فەڵەستین دەکەن.

---

[8] Jean-Paul Willaims, *Sociologie des religions*, presses Universitaires de France, 1995, p. 67.

یەکێک لەو بوارانەی کاریان لەسەر دەکرد و هۆی قەیرانەکانی ئیسرائیلیان بۆ دەگێڕایەوە؛ لاوازی بڕوای یەهودیەکان بوو.[٩] بەگوێرەی بڕوای گوش ئیمونیم نیشتەجێکردن لەسەر خاکی فەڵەستینیان بە خواپەرستی و جێبەجێکردنی ڕێنماییەکانی تەورات لەقەڵەم دەدرێت.

هێزی سەرەکیی ئەم بزاڤە بریتیە لە لاوانی یەهودی ئەورووپی–ئەمریکی، خەڵکی ناوخۆی ئیسرائیل، منداڵی خوێندەوارانی چینی ناوەڕاست کە لە بزووتنەوەی لاوانی بەنی ئەکیڤا –بە بۆچوونی گوش ئیمونیم– پەروەردەکراون.[١٠] یەشیڤا وشەیەکی ئیسرائیلیە بە واتای "قوتابخانەی ئایینی یەهودی". ئەندامانی گوش ئیمونیم ئەو کەسانەن کە لە یەشیڤاکانی سەرانسەری جیهاندا پەروەردە کراون یان لێیانەوە نزیکن و لە ژێر کاریگەریان دان.[١١]

٢- ئوسولیەتی مەسیحی

دوای شەڕی دووەمی جیهانی، لە سالآنی **١٩٦٠** و **١٩٧٠** دونیای ڕۆژئاوا جۆرەها گروپ و دەستە و بزاڤی بەخۆوە بینی کە زۆربەیان جێی باس و مشتومڕ بوون و سەرنجی گەلێک میدیا و کۆڕی ئەکادیمیان بۆ لای خۆ کێشکرد. کلێسای یەکخەر و سەرتاپاگیر، ڕۆڵەکانی خوا، جەماعەتی مەسیح، پەیامی نووری خوایی، کۆمەڵەی نیونەتەوەیی بۆ هۆشیاریی کریشنا و پەرستگای خەڵک، لە گروپە هەرە ناسراوەکانن.[١٢] زۆربەی لێکدانەوەکان، سەرهەڵدانی ئەم بزاڤانە دەگێڕنەوە بۆ قەیرانی بەها و پێوەرەکان لە کۆمەڵگا پیشەسازییە نوێیەکانی ڕۆژئاوا و بەتایبەت ئەمریکا. بەلآم ئەم گروپە ئایینیانەی لە وڵاتانی ڕۆژئاوا سەرهەڵدەدەن جیاوازن لەوانەی لە ڕۆژهەلآت و بەتایبەت ڕۆژهەلآتی ناوەڕاستدا دەردەکەون.

ئوسولیەتی مەسیحی ڕەگوڕیشەیەکی دوورتری هەیە. بەگوێرەی بۆچوونی پۆل ویلم، سەرچاوەی چەمکی Integrisme (کە هاوواتای وشەی Fundanentalismە

[9] گیدیون آران، *بنیادگرایی صهیونیستی یهود: گروه مؤمنان در اسرائیل(گوش امونیم)*، ترجمه احمد تدین، انتشارات هرمس، تهران ۱۳۷۸، ص **٤**و**٥٦**.

[10] هـ. س. پ.، ل **٨٢**.

[11] هـ. س. پ .

[12] هميلتون، هـ. س. پ.، ل**٣٥٩–٣٦٠**.

لە زمانی ئینگلیزیدا) دەگەڕێتەوە بۆ ئەو قەیرانەی کە مەزهەبی کاتۆلیک، لە کاتی چاپی یەکەمی نوسراوەکانی ڤاتیکان لەساڵی ١٨٩١ی زایینی لەبارەی فتوای کۆمەڵایەتی (لەژێر ناوی *لەبارەی کێشە هەنووکەییەکانەوە* Rerum Novarum)، ڕووبەڕووی بووەوە. قەیرانێک کە دوو تێڕوانینی جیاواز و ناکۆک بەیەکتری بۆ گێڕانەوەی کۆمەڵگا بۆ باوەشی ئایینی کاتۆلیک لەخۆگرتبوو. یەکێکیان لە ڕێی ژیاندنەوەی کلێسا بەگشت توانا و دەسەڵاتەکانی رابردوویەوە. ئەوی دیکەیان لە ڕێگەی گەڕان بەدوای مرۆڤ و ڕێنوێنیکردنیان لەو شوێنانەی کە تیایدا دەژیان- (بەرنامەی کاری کاتۆلیکی ئەوە بوو کە "ئێمە دووبارە برایانی خۆمان دەکەینەوە بە مەسیحی"). ئەمەش ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ریشەیی مەزهەبی کاتۆلیک بوو لە بەرامبەر نوێگەریدا، کە لیبڕالیزمی سیاسی و لیبڕالیزمی ئابووری دوو شێوەی دیار و بەرچاوی ئەم نوێگەرییە بوون؛ ئەمە یەکەم شەپۆلی «ئوسوڵیەتی مەسیحی» بوو.[١٣]

ئوسوڵیەت لە سەرەتاکانی سەدەی بیستدا، لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئەو کاتە دەرکەوت کە هەندێ لە پرۆتستانتەکان دەیانویست دژی لیبڕالیزم و «ئینجیلی کۆمەڵایەتی Social Gospel»- کە بەڕای ئەوان شەپۆلێکی مەترسیداربوون بۆ سەر بنەماکانی مەسیحییەت- بوەستن. ئەمانە داکۆکیان لە بیروباوەڕە سەرەکی و بنچینەییەکانی مەسیحییەت دەکرد و زنجیرە کتێبێکیان دەرکرد کە ناوی «The fundamentals»یان بەسەرەوە بوو، هەر لەبەر ئەوەش ناویان لێنرا «فەندەمێنتالیستەکان». ئەم پرۆتستانتانە دژی چەمکە داروینییەکان بوون و پێیان وابوو ئەم بۆچوونانەی داروین ڕێنماییەکانی ناو ئینجیل لەبارەی دروستبوونی گەردوون بێبایەخ و لەکەدار دەکەن.[١٤]

ئوسوڵیەتی پرۆتستانتی داکۆکی لەسەر پەیڕەوکردنێکی ورد و درشتی پەیامی کتێبی پیرۆز دەکات. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە ئوسوڵیە پرۆتستانتەکان کۆمەڵە کەسێکی نەریتخواز نین کە کۆمەڵگای نوێ رەتبکەنەوە. ئەمانە جگە لەوەی کە سوود لە تەکنیکە نوێیەکانی پەیوەندیکردن (Communication) وەردەگرن، بڕواشیان بە لیبڕالیزمی سیاسی و ئابووری هەیە؛ هەر چەند دەیانەوێ خەسڵەتێکی ئەخلاقیی پێبدەن. ئەمانە داوا دەکەن

[13] Jean-Paul Willaime, *op. cit.*, p. 65.

[14] Ibid, p. 66.

کردارچاکی و داوێنپاکی -بەو شێوەیەی کە خۆیان مەبەستیانە- بۆ کۆمەڵ بگێڕنەوەو لەئەنجامدا کۆمەڵگا لە ڕێی پیادەکردنی مەسیحیەتێکی چالاکەوە، بئەخلاقێنن؛ هەر بۆیە دەبینین خاوەنی کۆمەڵێک داموودەزگای پەروەردەیی و کۆمەلایەتی بەهێزن. ئوسوڵیەتی پرۆتستانتی، زێتر جۆرە سەختگیریەکی باوەڕی و ئەخلاقیە تا ئەوەی توندڕەویەکی سیاسی بێت.[١٥]

کێپل دیاردەی ئوسوڵیەتی مەسیحی لە ئەمریکادا بە ئینجیلیەتی ئەمریکا ناو دەبات، کە لە ناوچە باشووریەکانی ئەمریکادا نیشتەجێن و زۆرجار بە کینایە بەم ناوچانە دەگوترێت «هەڵقەی کتێبی پیرۆز»(Bible Belt) .[١٦]

ئینجیلیەکانی ئەمەریکا* ڕووبەڕووی پێنج کێشەی سەرەکیی دەوەستانەوە: منداڵ لەباربردن، هاوجنسبازی (Homosexuality)، خۆدەرخستنی ناشایستە لە نووسین و فیلمە تەلەفزیۆنی و سینەماییەکاندا، بەمەرکەزیبوونی مرۆڤ و تاک، لەناوچوونی خێزان.[١٧] ئەم کێشانە کێشەی تاکەکەسی نەبوون، بەڵکو پەیوەندیان بە گشت مرۆڤێکەوە هەبوو لە ئەمریکادا، بۆیە بانگاشەی ئینجیلییەکان ڕزگارکردنی ئەمریکا بوو لەم کێشانە نەک تاکەکەس.

کێپل باس لە دەرەنجامە سیاسی و کۆمەلایەتییەکانی ئوسوڵیەتی مەسیحی و ئینجیلیەکان دەکات. چونکە ئوسوڵیەکان هەمیشە داکۆکیان لەو وتەیەی جری فالول دەکرد کە دەیوت: «بەرپرسیارێتیی ئەمریکاییەکان ئەوەیە سەرکردەیەکی وا هەڵبژێرن کە عادیلانە و لەڕێی خواوەندەوە حوکم بکات».[١٨] بۆیە، کێپل سەرکەوتنی ڕۆناڵد ریگن لە هەڵبژادنەکانی **١٩٨٠** و دواتر لە **١٩٨٤** دەگێڕێتەوە بۆ ڕۆڵ و کاریگەریی ئوسوڵیەتی مەسیحی و ئینجیلیەکان لە دروستکردنی ڕای گشتی و ئاراستەکردنی خەڵکدا.[١٩]

---

[15] Ibid, p. 66-67.

[16] هـ. س. پ.، ل ١٦٩.

* ئینجیلییەکان ئەوانە دەگرێتەوە کە بانگاشەی پیادەکردنی موبەموی ڕێنماییەکانی ئینجیل دەکەن لەژیاندا، لەهەمان کاتدا خوێندنەوەیەکی ڕواڵەتیانە و وشەبەوشەیان هەیە بۆ ئینجیل.

[17] هـ. س. پ.، ل ١٨٦.

[18] هـ. س. پ.، ل ١٨٨.

[19] هـ. س. پ.، ل ١٨٨-١٩٤.

٣- ئوسوڵییەتی ئیسلامی

د. یوسف قەرزاوی، نووسەر و فەقیهی ناوداری ئیسلامی، زاراوەی رابوون (الصحوة) بۆ رەوتی نوێی ئیسلامی بەکاردێنێت. بەلای ئەوەوە ئەم زاراوەیە ئاماژەیە بە هەڵسانەوە، هەڵسانەوە لە خەو و سەرخۆشی. کەواتە «رابوون واتە گەڕانەوەی هۆش و ئاگاداربوونەوە لە بێهۆشی».[٢٠] ئەم ڕابوونە لە چەند ئاستێکدا دەردەکەوێ: رابوونی عەقڵ و بیر، ڕابوونی دڵ و سۆز، ڕابوونی ویست و توانا، ڕابوونی کارکردن و بانگەوازکردن.[٢١]

یەکێک لەو مەسیحیانەی کە لە وڵاتانی ئیسلامیدا گەورە بووە و لێکۆڵینەوەیەکی وردی ئوسوڵیەتی ئیسلامی کردووە، ریچارد هرایەر دێکمەچیان R. Hrair Dekmejianە. ئەو لەساڵی **١٩٨٥** لە کتێبەکەیدا بەناوی «**ئیسلام لە شۆڕشدا؛ ئوسوڵیەت لە دونیای عەرەبدا**»* لە رەوتی گۆڕانی ئوسوڵیەت و بناغە فیکری- سیاسییەکانی لە میسر، سوریا، عێراق، عەرەبستانی سعودی و وڵاتانی دیکەی کەنداودا دەکۆڵێتەوە. بابەتی کتێبەکە بریتییە لە تۆژینەوە لە سەرچاوە و رەگوڕیشە مێژووییەکان و نموونەکانی زیندووکردنەوەی ئیسلام و سیما و دیاردە جۆراوجۆرەکانی لە مەیدانی قەیراناویی کۆمەڵگای ئیسلامیی هاوچەرخدا. بە ڕای ئەو بزاڤی ئوسوڵیەتی ئیسلامیی هاوچەرخ، چ لە شێوە چالاکەکەی و چ لە شێوە ناچالاکەکەیدا، سێ تایبەتمەندیی گشتیی هەیە:[٢٢]

١- بەربڵاوی (الانتشار)

٢- فرەمەرکەزی (تعدد المراكز)

٣- بەردەوامی و پێداگیری (الإصرار)

بەربڵاویی ئوسوڵیەتی ئیسلامی لەوەدا خۆی دەنوێنێ کە گروپ و بزاڤە ئیسلامییەکان لە هەموو کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا، بەبێ لەبەرچاوگرتنی رادەی قەڵەمڕەو یان تایبەتمەندیی سیاسی، ئابووری و کولتووریان، سەریانهەڵداوە. بزاڤی بێداربوونەوەی ئیسلامی تایبەت نییە بە چەند چینێکی کۆمەڵایەتی و

---

[20] الدكتور يوسف القرضاوي، *الصحوة الأسلامية و هموم الوطن العربي و الأسلامي*، بدون مكان و تاريخ الطبع، ص ١١.

[21] المصدر نفسه، ص ١٣.

* *ISLAM IN REVOLUTION; Fundamentalism in the Arab World* (Syracuse University Press, 1985).

[22] ريتشارد هرير دكمجيان ، *الأصولية في العالم العربي* ، ترجمة عبدالوارص سعيد، دار الوفاء، مصر ، الطبعة الثالثة ١٩٩٢ ، ص٢٠- ٢٢.

ئابووریی تایبەتەوە، هەر چەند پارێزەرانی ئەم بزاڤانە بەزۆری لە نێوان چینەکانی خوارەوەو ناوەڕاستەوە هەڵکەوتوون. لەگەڵ ئەوەشدا نیشانەکانی ئەم شێوە ژیانە ئیسلامییە لە نێوان چینەکانی سەرووی ناوەڕاست و چینی دەوڵەمەند و خۆشگوزەرانی سەرووی کۆمەڵگاشدا دەبینرێت.

بزاڤی ئوسوڵیەت سەرکردەیەکی شۆڕشگێر یان تاکە رێکخراو و حیزبێکی مەرکەزیی نییە، بۆیە دێکمەجیان بە فرەمەرکەز ناوی دەبات. بزاڤی گەڕانەوە بۆ رەگوڕیشەی ئیسلامی تا رادەیەکی زۆر خەسڵەتی ناوچەییانەی هەیە، چونکە وەڵامێکە بۆ هەلومەرجی قەیراناویی هەر یەک لەو ناوچە جیاوازانەی تیایدا سەریهەڵداوە. بەڵام لەبەر ئەوەی بارودۆخە قەیراناوییەکانی ئەم ناوچانە لە یەکتر دەچن، دواجار بزاڤی ئیسلامیش دەشێ تایبەتمەندیەکی وەرچەرخانیی هەبێت.

بزاڤی ئوسوڵیەتی ئیسلامی لە سەردەمانی رابردوودا دەریخستووە کە بەردەوامیەکی نائاسایی هەبووە و لە ڕەوتی پەرەسەندنی خۆیدا لە شێوەی بازنەیی(لە بازنەی مێژوویی تایبەتدا) لە پرۆسەی کۆمەڵایەتی- سیاسیدا خۆی دەرخستووە.

رۆژیە گارودی (Roger Garoudy) لەکتێبەکەیدا بەناوی ئوسوڵیەتە هاوچەرخەکان (**١٩٩٠**)دا لەدیاردەی ئوسوڵیەت بە گشتی و ئوسوڵیەتی ئیسلامی بەتایبەت دەکۆڵێتەوە. ئەو پێی وایە ئوسوڵیەتی ئیسلامی بەرهەمی ئوسوڵیە توندڕەوەکانی رۆژئاوایە.* «سەرچاوەی گشت ئوسوڵیەتێک ئەمڕۆ بریتیە لە رێگەپێنەدان و جیاکرنەوەی ناسنامەکەی کە کولتوور یان ئایینەکەی بەهۆیەوە یەکدەخات».[٢٣]

گارودی لە باسی ئوسوڵیەتی جەزائیردا دەڵێت: زیاتر لە سەدەیەک ئیستیعماری فەڕەنسی نەیتوانی بەها ئایینیەکانی ئەم گەلە ئینکاربکات. دوای هەوڵدانێکی زۆر بۆ لەناوبردنی بەهۆی شەڕەوە وازی لە «تواندنەوە»ی ئەوانە

---

* ئەم بۆچوونەی کە گشت رووداو و دیاردە سلبیەکانی دونیا دەخاتە ملی رۆژئاوا و ئەمریکا لایەنگری زۆری هەن. هەر لەم دواییانە و لەرووداوەکەی ١١ی سێپتەمبەری **٢٠٠١** لە ئەمریکادا کەم نین ئەوانەی پێیان وایە «ئەمریکا بەرهەمی کاری دەستی خۆی ڕنییەوە». ئەم ئاراستەیە سەرهەڵدانی ئوسوڵیەتی ئیسلامی بە بەرهەم و ئەنجامی سیاسەتە دوو ڕووەکانی ئەمریکا لەقەڵەم دەدات.

[23] روجيه غارودي، *الاصوليات المعاصرة : اسبابها و مظاهرها*، ت: د. خليل احمد خليل، دار عام الفين، ط ١ باريس ٢٠٠٠ ، ص ٥٩.

نەهێنا کە دەیانویست ناسنامەکەیان بمێنێ. بەشێوەیەکی پلانئامێزانە هانی توخمە دواکەوتوو و ئوسوڵیەکانی دەدا و لەهەمان کاتدا، لە «زانا پێشکەوتووخوازەکانی» وەک شێخ بن بادیس و ئیبراهیمیی دەدا، کە بانگەوازیان بۆ ئیسلامێکی کراوە و جێبەجێکەری پێداویستییەکانی ئەم سەردەمە دەکرد. رزگارکردنی جەزائیر لە ئەوانەی دەست لەسەر سنگ بوون بۆ ئیستعمار دوو رەوتی لەناو سەرکردەکاندا لێکەوتەوە کە داهاتووی وڵاتیان لە دوو شێوە چاولێکردنەوەی نموونەی گەشەکردنی رۆژئاواییدا بەدیی دەکرد:

یەکەمیان، لە ئاستی بەرهەمهێنادا بە شێوازە سۆفیەتییەکەی، هەوڵی بەپیشەسازیکردن و کۆچپێکردنی لادێنشینانی دەدا.

دووەمیان، بەشێوازە سەرمایەدارییەکەی لە ئاستی بەکاربردندا هانی شارنشینانی دەدا بۆ خۆشگوزەرانبوون لەسەر حسێبی جەماوەر. ئەم نموونەیەی دووەم بووە هۆی بڵاوبوونەوەی گەندەڵی لەنێو سەرکردەکاندا.

قەیرانی ئەم چاولێکەرییە دوو لایەنەیە لە بێکاریی زۆری لاواندا رەنگی دایەوە کە (**٥٠ %**) ی دانیشتوانی ژێر تەمەنی (**١٦**) ساڵیی جەزائیریان پێکدێنا. ئەم لاوانە هیچ بازارێکیان بۆ کاری خۆیان شک نەدەبرد و بوون بە جەماوەرێکی نائومێد. ئەم لە کۆمەڵگا بەپەراوێزبووانە بوون بە نێچیری دیماگۆجییەکان. لەوەوە ئوسوڵیەت لەجەزائیردا سەریهەڵدا. بەپێی ئەم شیکردنەوەیەی سەرەوە ئوسوڵیەتی ئیسلامیی جەزائیر بەرهەمی ئیستعمار بووە.[24]

نەک هەر ئەوە بەڵکو گارودی، ئیسلامخوازیی ئێرانیش بە بەرهەمی رۆژئاوا دەزانێت. ئەو پێی وایە ئیسلامخوازیی ئێرانی برازڤێک بوو دژی وێرانی و هەرەسی ئەخلاقیی رۆژئاوا کە ببووە هۆی لەبەریەکترازانی کۆمەڵگا. شۆڕشی ئێرانی وەک خاڵێکی وەرچەرخانی گەورە لە بزاڤی ئیسلامیی ئێرانیدا نموونەی رەتکردنەوەی ئەو وێرانییە بەرۆژئاواییبووەیە. شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، یەکەم شۆڕش بوو کە دژی شارستانییەت[ی رۆژئاوا] وەستا.

شا ئینکاری رابردووی شارستانیەتێکی گەورەی وەکو ئێرانی دەکرد کە بناغەی لەسەر ئایینی ئیسلام دامەزرابوو. هەروەها زۆردارییەکی

---

[24] غارودي، *المصدر نفسه*، ص٥٩– ٦٢ .

تیرۆریستیشی بەسەر ئێراندا سەپاندبوو، ئەویش بەیارمەتیی هێزێک (ساواک) کە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پاڵپشتیی مادی و تەکنیکیی لێدەکرد.

دروستبوونی توێژێکی بازرگانی زەبەلاحی وابەستە بە کۆمپانیا رۆژئاواییەکان و زۆرینەی کرێکار و جوتیار و ورده بازرگان(چینی بازاری)ی بەپەراوێزکراو و بێ دەرەتان و دەرفەتی نە کار و نە پێشکەوتن پێ نەدراو، ئەمانە هەمووی بێزاری و ناڕەزایی خەڵکی لێکەوتەوە، نەیاری و ناڕەزاییەکانی خەڵکیش دژی حکومەت تەنیا لە مزگەوتەکاندا دەکرا دەربکەون. ئایەتوڵڵا و حوجەتولئیسلام و مەلا ئاساییەکان گەندەڵییەکانی رژێم و وەلائی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و وەحشیگەریی کردارە قڕکاری و لەناوبەرییەکانیان بۆ خەڵک روون دەکردنەوە. ئەم دەرخستن و روونکردنەوانەش لەگوتاری ئەخلاقئامێزدا پێشکەش دەکران. مزگەوت و حوسەینییەکان کانگای ئەم وتارخوێنییانە بوون، تا گەیشتە ئەوەی رەوتێکی شۆڕشگێڕی لە دژی رژێم دروستبوو. ئەوانەی رژێم گرتنی و ئەشکەنجەی دان لە گەورەپیاوانی نەیاری خۆی، وەکو عەلی شەریعەتی، یان دووریخستنەوە و دەریکردن، وەکو ئایەتوڵڵا خومەینی، دوای مردن بوون بە «شەهید»ی ئیسلام. وشەی «شەهید» دیاردەیەکی جەماوەری و ئایینیی قووڵی ئێرانە. چونکە نموونەی یەکەمی شەهید «حوسێن»ی نەوەی پێغەمبەرە(د. خ.)، کە دووەم خەلیفەی ئەمەوی کوشتی. بەم شێوەیە لە ئێرانیشدا ئایین و سیاسەت لەقاڵبی جیهاددا، لەدژی زۆرداری و هاوڕێ بیانییەکانی ڕژێمی شادا، توانەوە.[٢٥]

بەڵام هۆکاری سێیەم کە دەوری هەبووە لە گەشەکردنی ئوسوڵیەتدا، بەتایبەت لە لای لوبنانییە هەرە توندڕەوەکان، سەرەڕای تێکۆشانی رێکخراوی رزگاریی فەلەستینی میانەڕەو، هەروەها لە دونیای عەرەب بەگشتی، لە سیاسەتی سەرکردە ئیسرائیلییەکاندا بەرجەستە دەبێت. هەر لەم رەوتەدا گارودی دەگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەکانی ئوسوڵیەتی ئیسرائیلی و باس لەوە دەکات کە چۆن ئیسرائیلییەکان پاساوی ئایینی بۆ سیاسەتە ئوسوڵیەکانیان دێننەوە.[٢٦]

گارودی یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی پەیدابوون و گەشەکردنی ئوسوڵیەت دەگێڕێتەوە بۆ باڵادەستی و کاریگەریی رۆژئاوا بەسەرۆکایەتیی

---

[25] غارودي ، المصدر نفسه، ص ٦٥- ٦٦.

[26] المصدر السابق، ص ٧٠-٧١.

ئەمریکا کە، بە گوتەی ئەو، بارودۆخێکی وای خوڵقاندووە میللەتانی ئیسلامی هەست بە بوونی پیلانێکی جیهانی بکەن لەدژی خۆیان و ئەمەش دڵەڕاوکێی خستۆتە ناویان. ئەم کەشو هەوا نائارام پیلانامیەی ئەو وڵاتانەی کە زۆربەیان موسڵمانن، وای کرد گشت هێزە دۆگماکان و ئایینە ئوسوڵییەکان (ئیسلام خۆی نزیکەی ئایینێکی ئوسوڵییە ، یاخود ئاستێکی بەرزی بەئوسوڵیبوونی تێدایە) بکەونە خۆ و خۆیان وا دەربخەن کە هێزێکن بەرگری لە کەلەپووری ئیسلامی دەکەن، بەرگرییەکی دڵسۆزانە و توند لەدژی رۆژئاوا و پێشەنگی هێرشە تازەکانی ئوسوڵیەتی ئیسرائیل.[۲۷]

ئوسوڵیەت لە رەهەندە کۆمەڵایەتییەکەیدا، گەڕانەوەیە بۆ شێوە ژیان و مامەڵەکردنی خەڵکی قۆناغی یەکەمی ئیسلام لەگەڵ ئایین (قورئان و سوننەت). دیندارە ئوسوڵیەکان وا هەست دەکەن و پێیان وایە دەبێ وای دابنێن کە هەر ئێستا وەحی وا دادەبەزێت و هەر بەو چاوە بەردەوامییەوە سەیری دەکەن. بەڵام باوترین پێناسەی ئوسوڵیەت بریتییە لە گەڕان بەدوای رەگوڕیشە و بنەماکانی ئیمان و بنچینەکانی دەوڵەت و کۆمەڵگای ئیسلامی(الامة) و بناغەکانی شەرعییەتی دەسەڵات(الحكم الشرعي).[۲۸] ئەمەش زیاتر جەخت لەسەر رەهەندە سیاسییەکەی بزاڤی ئیسلامی دەکات نەک لایەنە ئایینی و کۆمەڵایەتییەکەی.

هەر واقعێکی کۆمەڵایەتی هەلومەرجی مێژوویی و ئابووری و رۆشنبیریی خۆی هەیە. هەر لەبەر ئەم راستییە ناتوانین ئەو شیکردنەوە و لێکدانەوانەی بۆ واقعێکی کۆمەڵایەتی ئایینی دیاریکراوی وەک دونیای عەرەب کراوە بەسەر کۆمەڵگای کوردیدا پیادە بکەین. بەڵام ئەمەش وامان لێناکات کە نەتوانین هەندێ خاڵی هاوبەش لەو نێوانەدا بدۆزینەوە.

بەڕای ئێمە، سەرهەڵدانی دیاردە ئایینیەکان چەندە هەڵقوڵاوی واقیعی کوردیی خۆمانن ئەوەندەش درێژبووەوەی ئەو رەوتە ئیسلامییەن کە ئەمڕۆ کۆمەڵگا ئیسلامییەکانی گرتۆتەوە- ئەمەش لە سروشتی دیاردە ئایینیەکەوە ئاشکرا دەبێت. بۆیە ئەو هۆیانەی لەو بارەوە دەستنیشانیان دەکەین بەرهەمی ئەو لێکۆڵینەوانەیە کە لەسەر کۆمەڵگا عەرەبی- ئیسلامییەکاندا ئەنجام دراون.

ئوسوڵیەتی ئیسلامی، وەک هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی دیکە ، بەشێوەیەکی کلاسیک، دەکرێ بە چەندین هۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و

---

27 المصدر السابق، ص ٧٢.

28 دكمجيان ، المصدر نفسه ، ص ٢١.

ڕۆحی و ئابووری ببەسترێتەوە. توندی و کاریگەریی ئەم هۆکارانە، یاخود لاوازی و بێتوانایی ئەم هۆکارانە ئاراستە و خەسڵەتی توندی و نەرمیی سەرهەڵدانەوەی ئایین دەستنیشان دەکەن. تەنانەت ڕەگوڕیشەی کۆمەڵایەتی و ئەو کەسانەی کە لە ڕەوتی ئوسوڵیەتی ئیسلامیدا کادەکەن، لەسەر تێڕوانینیان بۆ کۆمەڵگا و ئایین بێ کاریگەر نییە.

باسی سێیەم:

سیماکانی پەرەسەندنی دیاردەی ئیسلامی لە کوردستاندا

دوای هاتنەکایەوەی کەشوهەوایەکی نوێ و سیماکانی تەکنەلۆژیا و پەیوەندی و کاروبارە نوێ و تا رادەیەک رەسمییەکان و کاڵبوونەوەی رۆڵی ئایین لە ژیانی تاک و کۆمەڵ سەر لە نوێ ئایین وەکو شتێکی سەرسوڕهێنەر ئامادەییەکی لە جاران زێتری دەبێت. وەک لە بەشی دووەمدا گوتمان، دەشێ چەند هۆکارێک یان گۆڕاوێک وەک پێوەری پەرەسەندنی دیاردەی ئایینی لە کوردستاندا وەرگرین. لەوانە، زۆربوونی ژمارەی مزگەوتەکان و جمەهاتنیان لە خەڵک؛ بوونی حیزبە ئیسلامییەکان و فراوانبوونی ژمارەی لایەنگر و ئەندامانیان؛ بڵاوبوونەوە و زۆریی بڵاوکراوە ئیسلامییەکان لە کتێب و نامیلکە و کاسێت؛ قوتابخانە و خوێندنە ئیسلامییەکان لە ئاستی جیاوازدا؛ حیجاب و باڵاپۆشیی ئافرەتان؛ ڕیشبەردانەوەی گەنجەکان و هتد ... ئەمانە کۆمەڵێک دیاردەی ئایینی بەرچاون کە پێویستە بە قووڵتر و فراوانتر لێیان بکۆڵدرێتەوە. ئێمە لێرەدا باس لە هەندێکیان دەکەین.

مزگەوت و حوجرەکان: لەوەتەی ئیسلام لە کوردستاندا بڵاوبۆتەوە و بووە بە ناسنامەی ئایینیی خەڵک ، لە هەر ئاوایی و گوند و شارێکدا مزگەوت هەبووە. مزگەوت لە یەک کاتدا هەم شوێنی خواپەرستیی کۆمەڵییانەی خەڵک بووە و هەم زۆربەی جار حوجرەشی هەبووە بۆ فێرکردن و پێگەیاندنی خوێندەوار ، لە کۆمەڵگایەکی ئیسلامیی وەکو کوردستاندا، فەقێ* و مەلای دیکە وەک

---

* بۆ لێکۆڵینەوەیەکی وەسفیانەی ژیانی فەقێیەتی و پرۆسەی پێگەیاندنی مەلا لە کوردستاندا سەیری باسێکی محەمەد عەلی قەرەداغی بکە بەناوی فەقێتیی لە کوردستاندا لە کتێبی محمد عەلی

بەرهەمهێنانەوە و بەردەوامیدان بە ڕێبازی ئایینی و پەرەپێدانی. هەم شوێنی کۆبوونەوە و ئەنجامدانی ڕێوڕەسمە ئایینیەکان بووە ، هەم قوتابخانەیەک بۆ فێرکردنی منداڵ و لاوی کورد بەخوێندەواری و زانیاری ئایینی (لە ئەلف و بێ و فیقهـ و ڕێزمانی عەرەبی و ڕاڤەکردنی قورئان و فەرمووودەکانەوە تا دەگاتە فەلسەفەو بیرکاری[29]). جگە لەوەش هێزێک بووە بۆ یەکخستنەوەی کۆمەڵایەتی و هتد...

بەم جۆرە مزگەوت وەک کایەی کۆبوونەوەی خەڵکی دیندار و شوێنی خواپەرستی هەمیشە مەڵبەندێک بووە بۆ پەرەسەندنی ئایین لە کوردستاندا. ئەگەر چی لە ٧٠-٨٠کاندا بە حوکمی تۆختربوونەوەی مۆدێرنیتە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیی کوردستاندا ئامادەیی خەڵک لە مزگەوتەکاندا ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو کەمبوونەوە دەڕۆیشت.* بەڵام لە دوای ڕاپەڕینەوە شەپۆلێکی دیندارتربوونەوەی خەڵک دەبینین کە تا ئەو ڕادەیە دەڕۆیشت مزگەوتەکان توانای لە خۆگرتنی ئەو هەموو حەشاماتەیان نەبوو، بە تایبەت لە ڕۆژانی هەینیدا. ئەمە بە تایبەت لە ڕۆژانی هەینیدا باشتر دەردەکەوت. هەر گوندێکیش کە دوای ڕاپەڕین ئاوەدان دەکرایەوە پێش هەموو شتێک بیر لە دروستکردنی مزگەوت دەکرایەوە تیایدا، ئەمەش لە ڕێی یەکێک لە ڕێکخراوە خێرخوازییە ئیسلامییەکان (بۆ نموونە ڕابیتەی ئیسلامیی کورد و دەزگای فریاکەوتنی ئیسلامی لەو بارەوە زۆر چالاک بوون) یاخود لە لایەن خەڵکی ئاوایی و دەوڵەمەندانی ناوچەکەوە پارەی بۆ تەرخان دەکرا. لە گوندەکاندا مزگەوت جگە لە لە لایەنە ئایینیەکەی، شەرعیەتیش بە گوند و کەسێتی گوند دەدات و هێزێکە دەسەڵات بە گوند دەبەخشێ.

قەرەباڵغیی مزگەوتی شارەکان بەند بوو بە شێوازی وتارخوێنی و ئاستی کاریگەری لەسەر جەماوەری موسڵمان و بە تایبەت گەنجەکان، کە وایدەکرد

قەرەداغی، *بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێی دەستخەتەکانیانەوە*، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی (ومیض) بەغدا ١٩٩٨ ، ل ٩-٨٧.

[29] محمد عەلی قەرەداغی، *بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێی دەستخەتەکانیانەوە*، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی (ومیض) بەغدا ١٩٩٨، ل٦٧.

*بۆ پەیوەندیی ئایین و مۆدێرنیتە لە کوردستاندا سەیری مەریوان وریا قانیع، *لە نێوان مۆدێرنەو ئیسلامی سیاسیدا*، بکە لە گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە ١١/ ٢٠٠٠ ، ل...

تامـــەزرۆی گوێــگرتن بـــن لـــە وتـــارە درێـــژ و حەمماســـییەکانی وتاربێـــژی مزگەوتەکان.

لێرەدا پێویستە هەندێ زانیاریی چەندایەتی لەبارەی ژمارەی مزگەوتەکان و بۆ نموونە لە شاری هەولێردا بەرچاو بخەین:

لـە پارێـزگای هـەولێردا (**١٥٠٣**) مـزگەوت هـەیە کە (**١٣٢٧**)یان وتاری هـەینیی لـێ دەخوێندرێتەوە. لـەو ژمارەیەدا (**٢٧٨**) مزگەوت لەناو شاری هەولێرە کە (**١٣٧**)یان وتاری هـەینیی تێدا دەخوێندرێ. ئەوەی دەمێنێتەوە بەسەر دەوروبەر و شارۆچکە و گوندەکانی سنووری پارێزگای هەولێردا دابەش دەبن.[٣٠]

هـەروەها لـە سـاڵی **١٩٩٢**ەوە تا ساڵ**٢٠٠٠** نزیکەی **٣٢** مزگەوت لە رووبەری **٧٩١٥١** مەتری چوارگۆشە لە ناو شاری هەولێردا دروستکراون.[٣١] ئەمە جگە لە نوژەنکـردنەوە و گەورەکـردنی زۆربـەی مـزگەوتەکانی دیکـە کـە ئێـمە رۆژانـە بەچاوی خۆمان دەیانبینین.

دروســتکردنی مـزگەوتی نـوێ و نوژەنکـردنەوە و گەورەکـردنی کۆنـەکان بەلایـەک ، ئـەو قەرەباڵغـیـەی کـە رۆژانـە و بـە تایـبەتی لـە نوێـژی هـەینی لـە مـزگەوتەکاندا دەبینرێت خۆی نیشانەی ئامادەیی و کاریگەریی ئایینە لە ژیانی تاکـەکانی کۆمــەڵدا. بـەر لــە راپـەڕین، ئێـمە هەسـتمان پێـدەکرد کـە زێـتر بەساڵاچـووان سـەردانی مزگەوتـیان دەکـرد و رێـژەی ئامــادەیی لاوان لــەو مــزگەوتانەدا کەمــتر بــوو. لــە دوای راپەڕیــنەوە لاو و تازەپێگەیشــتووی وا دەبیـنین کـە ئەگـەر بـە زۆرلێکردنی بـاوک و دایکیشیان بووایە ئامادە نەبوون سـەردانی مـزگەوت بکـەن بـۆ بەجێ گەیاندنی ئەرکە ئایینیەکانیان، بەڵام ئەمڕۆ نـەک هـەر لـە رۆژی هـەینی بـەڵکو زۆربـەی نوێـژەکانی تـریش بـە کۆمـەڵ لـە مــزگەوتەکان دەکــەن. رەونــەق و ئاوەدانــیی مـــزگەوتەکان لـــە بەرچـــاوی هەموومانـەوە دیـارە. مزگەوتێکی گـەورەی وەک "مـزگەوتی سـەواف" لـە نـاو شاری هەولێردا رۆژانی هەینی نزیکەی **٢٥٠٠-٣٠٠٠** *کەس لێی ئامادە دەبن.

---

30 چـالاکییەکانی وەزارەتی ئـەوقاف و کاوبـاری ئیسـلامی (سـاڵی ٢٠٠١)، چـاپخانەی زانکـۆی سەلاحەدین/ هەولێر، ل ٣١.

31 عومـەر شێخ لەتـیف بـەرزنجی، *گەشتێک بـۆ نـاو مـزگەوت و تەکـیەکان لـەناو شـاری هەولێـر*، لـە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ئەوقاف و کاروباری ئیسلامی، ژمارە (١)، هەولێر-٢٠٠١، ل ٤١٠-٤١١.

* ئـەم حیسـابەمان بـە گوێـرەی ژمـارەی کەسـەکان لـە هـەر پۆلێـک و ژمـارەی پۆلـەکان مـەزەندە کردووە.

بە شێوەیەکی گشتی، هەمیشە قەرەباڵغیی ئەو مزگەوتانە زێتر بووە کە وتارخوێنەکەیان حەماسیتر خوتبەی داوە، کە زۆربەیان سەر بە حیزبە ئیسلامییەکانن. لە ناو شاری هەولێر خەڵکێکی زۆر لە وتارەکانی مەلا عەبدولقادری برایەتی، مەلا عەبدولغەنی و مەلا سەید ئەحمەد و مەلا بەشیر و مەلا شێرزاد و مەلا جەمیل و مەلا موسا و مەلا عوزێر ئامادە دەبوون. هەروەها لە دەرەوەش وتارەکانیان لە رێی کاسێتی تۆمارەوە بڵاودەکرانەوە و خەڵک گوێبیستی دەبوون. «پێشتریش، لەسالآنی حەفتا و هەشتاکاندا بەهێزترین و دیارترین وتارخوێن بریتی بوون لە مەلا محەمەدی شارەزووری، مەلا شێخ محەمەد بەرزنجی، مەلا عەبدولڕەحمانی برایەتی و مەلا ئەحمەدی خانەقا».[٣٢]

قەرەباڵغیی ئەم مزگەوتانە هەمیشە لە مانگی رەمەزاندا زۆرتر دەبێت.

حیزبە ئیسلامییەکان: دەشێ رەوتی گەڕانەوە بۆ ئایین لە شێوە چالاکەکەی لە کوردستاندا، لە ڕووی میتۆدییەوە، بەسەر چەند قۆناغێک دابەشبکەین:

١- قۆناغی بانگکردنی تاکەکەسی و کەسبکردنی چەند رەمزێکی بنەماڵەدار و چەند بنەماڵەیەکی ئایینی لە سلێمانی و هەولێر و دهۆک و دامەزراندنی چەند خانە (الأسرة) و شانە (شعبة)یەک. بە نموونە، گرتنی بنەماڵەی مامۆستای عەبدولعەزیز (مامۆستا مەلا عوسمان، مەلا عەلی، مەلا سدیق، مەلا عومەر). هەروەها کەسبکردنی بنەماڵەی مامۆستا مەلا بەهاء (باپیرەی سەلاحەدینی ئەمینداری ئێستای یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان) لە سلێمانی، کەسبکردنی چەند بنەماڵەیەک لە هەولێر وەک بنەماڵەی مامۆستا خەلیل و مامۆستا فوئاد چەلەبی. ئەم قۆناغە سالآنی ٦٠ و ٧٠ دەگرێتەوە.

٢- قۆناغی ڕێکخستن و پێکهێنانی گروپ و کۆمەڵی جۆراوجۆر کە جۆرێک لە مەنهەجیەت و مەرکەزیەت لە کاری هەر یەک لەو گروپ و کۆمەلآنەدا هەبوو، ئەمەش بە درێژایی هەشتاکان بەردەوام دەبێت. تا لە ١٩٨٧ بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستانی لێدەکەوێتەوە.

---

[32] ئەم ڕوونکردنەوانە بەرهەمی گفتوگۆیەکی تۆژەرە لە ٢٠٠٠/ ٧/٢٥ لەگەڵ بەڕێز *عەبدولکەریم فەتاح*، نووسەر و تۆژەر لە بواری رابوون و فکری ئیسلامی لە کوردستاندا. ناوبراو خۆی ئەزمونی نزیکەی ١٨ ساڵی لەگەڵ کۆمەڵی ئیخوان و یەکگرتووی ئیسلامیدا هەبووە.

٣- قۆناغی دوای دامەزرانی بزووتنەوە کە لە دوای ڕاپەڕینەوە دەستپێدەکات و چەندین حیزبی سیاسیی ئیسلامی دێنە مەیدانەوە.[٣٣]

مێژووی کۆڕوکۆمەڵ و کەسایەتیی ئیسلامی لە کوردستاندا درێژترە لە مێژووی حیزبە ئیسلامییەکان. بەڵام یەکەم حیزبی ئیسلامی بە بنکەیەکی فراوانەوە بە ناوی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان بە سەرکردایەتی شێخ عوسمان عەبدولعەزیز لە ساڵی **١٩٨٧** دامەزرا. ئەم بزووتنەوە ئیسلامییە یەکێک بوو لە بەرهەمەکانی ئەو رابوونە ئیسلامییەی لە کۆتایی حەفتاکان و سەرەتای هەشتاکانەوە سەریهەڵدابوو. مزگەوتەکان بەتایبەت لە قەزا و ناحیەکاندا بوون بە زەمینەیەک بۆ ڕێخۆشکردن و مەڵبەندی چالاکیی جۆراوجۆر لە خوێندنی قورئان و هەڵقەی وانە وتنەوە لە کۆتایی هەشتاکاندا. لە ئەنجامی فشار و زۆریی رژێم لەسەر کوردستان، ئەندامگەلێکی ئەم رابوونە ئیسلامییە روویان لە ئێران کرد. بزووتنەوەی ئیسلامی لەسەر دەستی کۆمەڵێک مامۆستای ئایینی و گەنجی خوێنگەرم لە ئێراندا دامەزرا. ئەم راگەیاندنە وەرچەرخانێکی گەورە بوو لە خەباتی ئیسلامییە کوردەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا.[٣٤]

هەر لەگەڵ راپەڕیندا بزووتنەوەی ئیسلامی بە کۆمەڵێک وتارخوێن و نووسەر و مامۆستای ئایینیەوە هاتە مەیدان کە ئەمانە لە یەک کاتدا کۆمەڵێک بابەتی گرنگ و گەورەیان دەوروژاند:*

زۆرداریی رژێمی بەعس لە کۆمەڵگای کوردی کە تازە لە چنگی رزگاربوو، رەتکردنەوەی گشت ئایدیۆلۆژیاکان بەیەکەوە، بەعسیزم، سۆسیالیزم، شیوعیەت، ناسیۆنالیزم و لیبرالیزم، و داواکرنی وازهێنان لەم ڕێبازانەوە و گەڕانەوە بۆ باوەشی ئیسلامی بەرایی، رەخنەی توند لە بەرپرسانی حیزبەکانی دیکەی کوردستان بە تۆمەتی گەندەڵی و پشتگوێخستنی ئیسلام و هەوڵنەدان بۆ چەسپاندنی. لەو خاڵەشەوە دەچوونە سەر مەسەلەی گێڕانەوەی حاکمیەتی خوا و خەلافەتی ئیسلامی، ئەمانە هەمووی دەبەسترانەوە بە چەمکی

---

[33] هەمان گفتوگۆی پێشوو.

[34] عەبدولکەریم فەتاح، *نامەیەک لە دوو تووێی باسێکدا*، گۆڤاری ژیار، ژمارە ١١/١٠، زستان و بەهاری ٢٠٠٢، ل ٩.

* ئەم روونکردنەوانە ئەنجامی چاودێریی راستەوخۆی تۆژەرن ، هەر چەند بۆ ئەوەی باشتر و وردتر لەم بابەتە بڕوانین پێویستمان بە شیکردنەوەی ناوەرۆکی ئەو بەرهەم و بڵاوکراوانە هەبوو کە لە لایەن ئەم حیزبەوە بڵاودەکرانەوە، ئەمەش لە توانای ئەم تۆژینەوەیە بەدەرە.

یەکتاپەرستیی ئیسلامیەوە. ئەمە قۆناغێکی تازە بوو خەڵکی دینداری راچڵەکاند و هوشیارکردەوە کە ئایین تەنیا بریتی نییە لە نوێژ و رۆژو و مەسەلە خواپەرستییەکان و ئەوەی تا ئێستا بە ناوی ئایینەوە ئەنجام دراوە و دەدرێت پڕ لە کەمو کووڕییە. لێرەوە مەسەلەی یەکتاپەرستی لە ڕێی گێڕانەوەی حوکم و دەسەڵاتی زەوتکراوی خوا لەسەر زەوی لەلایەن جێنشینانیەوە بووە باسێکی جەوهەریتر و بە هۆیەوە هەرچی هێز و هەوڵدانە لە دەرەوەی ئەو بەرنامە ئیسلامییەوە بە کوفر و لارێبوو و شیاوی بەرەنگاریبوونەوە وەسف دەکران.

ئەدەبیاتی نووسراوی ئیسلامی: مێژووی ئەدەبیاتی نووسراوی ئیسلامی بۆ شەستەکانی سەدەی ڕابردوو دەگەڕێتەوە، کاتێک شێخ عەبدولعەزیز پارەزانی کتێبی *ژیانی پێغەمبەری مەزن* و *پێنج پایەکانی ئیسلام*ی نووسی. هەروەها مەلا محەمەدی شارەزووریش لە ساڵانی دواتردا، واتە لە نیوەی دووەمی حەفتاکان تا نیوەی یەکەمی هەشتاکان، لە ڕێی کۆمەڵێک کتێب کە زیاتر خوێنەری گەنج تامەزرۆی بوو، ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕا لە وەرچەرخانی ڕووی لاوان بەرەو ئایین. نموونەی کتێبەکانیشی ئەمانەن: سروشت لە تەرازووی ژیریدا، داروین لە تەرازووی ژیریدا، فرۆید لە تەرازووی ژیریدا و هی تریش.[35]

هەروەها لە نیوەی دووەمی ساڵانی هەشتاکانیشدا کەسانی وەک عەلی باپیر و حەبیب محەمەد سەعید و حەسەن پێنجوینی کاریگەرییەکی سەرەکیان هەبوو لەسەر دروستبوونی ڕەوتی ئیسلامی لە ساڵانی دواتردا.

ئا لەو سەروبەندەدا وەرگێڕدراوەی کتێبی ***معالم في الطريق*** ی سەید قوتب لەلایەن مەلا کرێکار و *سۆزی نەتەوایەتی*ی عەلی باپیر لە پاڵ کاسێتی وتارخوێنانی پڕ جۆش و خرۆش و هەڵچوونی وەک مەلا کرێکار و عەبدولقادری برایەتی و مەلا غەنی و مەلا جەمیل وهتد... بڵاودەکرانەوە و دەستاو دەست دەکران کە پڕ بوون لە کەفوکوڵ و هەستی بەرزی بەرەنگاربوونەوە و هێرش بۆ سەر هەر چییەک کە لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای ئیسلامیدا نەدەگونجا بە ناوی یەکتاپەرستی و هەوڵدان تەنیا لە پێناوی ڕێبازی خوادا.

---

[35] گفتوگۆ لەگەڵ عەبدولکەریم فەتاح، هـ. س. پ.

ساڵی ١٩٩٤ و لە گەرمەی تەنگژە و شەڕی نێوان یەکێتیی نیشتیمانی کوردستان و بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستاندا حیزبێکی ئیسلامیی دیکە ڕاگەیەنرا بە ناوی یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان دوە کە ئەمینداری گشتیان سەلاحەدین محەمەد بەهائەدینە. یەکگرتووی ئیسلامی درێژەپێدەری خەباتی نهێنیی ئیخوانولموسلیمین بوو لە کوردستان.[36] هەر بۆیە ئەم حیزبە ساڵی ١٩٩٤ بە ساڵی ئیعلانکردنی حیزب ناودەبات نەک دامەزراندن، دەنا وەک کەسایەتی و کۆمەڵی بچووک سەر بە ڕێبازی ئیخوان بە نهێنی کۆڕ و کۆمەڵیان هەر هەبووە و مێژوویەکی دێرینیان هەیە.

ئەم حیزبە دوای لاوازبوونی بزووتنەوەی ئیسلامی دەرفەتی گەشەکردنی باشی بۆ ڕەخسان بە تایبەت لە نێوان گەنجانی زانکۆیی، تا ئەو رادەیەی کە یەکگرتووی قوتابیان لە سالآنی ١٩٩٧و١٩٩٨ لە هەندێ شوێن کێبڕکێی یەکێتی قوتابیانی کوردستانی و کۆمەڵەی خوێندکارانی کوردستان دەکرد. بەڵام ساڵی ١٩٩٨ وەک چۆن لووتکەی گەشەسەندنی یەکگرتوو بوو هەر ئەو ساڵەش بووە خاڵی پاشەکشە و بەرەو کزی رۆیشتنی ئەم حیزبە، تا ئەو رادەیەی کە دەکرێ ئەمڕۆ بە قۆناغی چوونەوە ناوخۆی ئەم حیزبە وەسف بکەین.

جگە لەوە باڵێکی دیکەی ناو ئیخوان هەر لە نەوەدەکانی سەدەی رابردوودا حیزبێکیان بە ناوی بزووتنەوەی ڕاپەڕینی ئیسلامی بە سەرکردایەتی مەلا سدیق عەبدولعەزیز دامەزراند کە دواتر لە کۆنگرەی یەکگرتنەوەی بزووتنەوەدا لەگەڵ ئەم حیزبەدا یەکیان گرت و بە هەردووکیان حیزبێکی دیکەیان بە ناوی بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی دامەزراند. لە ساڵی ٢٠٠١دا بەهۆی کۆمەڵێک ناکۆکی لە ئاستی سەرکردایەتیدا بزووتنەوەی یەکبوون هەڵوەشایەوە و باڵی بەهێز و گەورەتریان "کۆمەڵی ئیسلامی لە کوردستان"ی بە رابەرایەتی شێخ محەمەد بەرزنجی و ئەمیرایەتی عەلی باپیر دامەزراند.

هەر ساڵی ٢٠٠١ لە ئەنجامی هەڵوەشانەوەی بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی، باڵی هەرە توند و جیهادییەکەی ناو ئەم حیزبە گروپێکی چەکداری تری بە ناوی *جند الاسلام* لە ناوچەی بیارە کۆکردەوە. ئەمانەش دواتر ساڵی ٢٠٠٢ لەگەڵ کەسایەتییەکی دیکەی ناو بزووتنەوەی جاران (مەلا کرێکار) و

---

[36] عەبدولکەریم فەتاح، *نامەیەک لە دوو تووێی باسێکدا*، ه. س. پ. ل٩ .

کۆمەڵـە کەسێکی شوێـنکەوتەی یەکیان گرت و *پشتیوانانی* ئیسلام «پاک»یان بە سەرۆکایەتی ناوبراو پێکهێنا.

ئەمـە کورتەیـەکی پوخـتکراوەی سـەرهەڵدانی حـیزبە ئیسـلامییەکان بـوو لـە هەرێمی کوردستان. ئەم حیزبە ئیسلامیانە کارێکی تەوەری و سەرەکیان دانانی چـەمکی کەسـایەتیی ئیسـلامیە لـە بەرامبەر هاوڵاتیدا. زاراوەی موسڵمان لە ناو ئـەم حـیزبانەدا بـەو کەسـانە دەگوترێـت کـە ئـەندام یـان لایەنگـری حـیزبەکەی خۆیـانن، هەڵـبەتە بـە لەبەرچـاوگرتنی بـەدگومانی و ناکۆکـیـەک کـە لـە نێـوان حیزبەکان خۆشیاندا هەیە بەرامبەر بە ئاستی ئیمان و دڵسۆزی بۆ ئایین. بەرای ئێمە ناکـرێ رابـوونی ئیسـلامی لـە کوردسـتان لـە یەک نموونەدا کۆبکەینەوە- ناکۆکـیـەکە هەر لەسەر بڕوابوون بە چەک و بێچەکبوون، خەباتی عەسکەری و خـەباتی مـەدەنی دا نیـیە، بـەڵکو جیاوازیـیەکە لـە شێـوەی کارکردنیشیان دایە. بـەڵام ئـەم ناکۆکـیانە ناگەنـە ئاسـتی ئامانجەکان، هەر دوو ئاراستەی چەکدار و بێچـەک لەسەر چەسپاندنی شەریعەت و گێڕانەوەی حوکمی خوا و دامەزراندنی کۆمـەڵگا و دەوڵـەتی ئیسـلامی لێکچـوو و هـاوبەشـن. ئەمـە جگە لەوەی زۆربەی ناکۆکیەکانی خۆیان هەڵگری ئەو خەسڵەتانەن کە چین و توێژەکانی کۆمەڵگای کوردی هەیانن.

ئیسـلامیەکانی کوردسـتان لـە ڕووی موسـڵمانبوون و توقـواوە کۆمەڵ پۆلین دەکەن، بۆیە دەبینین لە ڕوانگەیەکی سەرووی نەتەوەییەوە سەیری نەتەوایەتی دەکـەن،و لـەودیو کێشـەکانیەوە هـەوڵی چارەسـەرکردنی دەدەن. کاتێک دەڵێن ئاییـنی ئیسـلام دانی نـاوە بـە گـەلان و زمـان و لەهجـە و هۆزەکـان -کـە هەمان گەڕانەوەیە بۆ ئەو تێگەیشتنەی لە قورئانەوە وەرگیراوە- ئەوا سەرنجی سەرو سروشـتی و سەرومێژوییانە دەدەنـە نەتـەوە. هەرچـی هەبێت ئیسلامییەکانی کوردسـتان نەتـەوە و نەتەوایەتـیی کـوردی رەتـناکەنەوە، بەڵکو لغاوی دەکەن. هـەروەها بەگشـتی ئـەم جیاوازیـیە نەتەوەیـیانە بە نیشانەی پەروەردگارێتی و بەڵگـەی باڵادەسـتیی خـوای گـەورەی دادەنێـن،[٣٧] نـەک چەمکێک بۆ خۆناسین و خۆ پێ ناساندن(مەسەلەی ناسنامە).

---

[37] *تیشکێک لەسەر پرۆگرامی یەکگرتووی ئیسلامی*، لەبلاوکراوەکانی راگەیاندنی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان، چاپی یەکەم ١٩٩٨، ل ٣١.

باسی چوارەم:

میکانیزمی کارلێککردنی بیروباوەڕی ئایینی و ناسیۆنالیزم

بیری ئیسلامی لە شێوە هاوچەرخەکەیدا، واتە ئوسوڵیەتی ئیسلام، لە کۆمەڵگای کوردیدا دیاردەیەکی نوێیەو لەچارەگی کۆتایی سەدەی بیستەم بەولاوەتر ناڕوات. ئەگەرچی لە سەرەتاکانی سالآنی حەفتاکاندا رەوتی ئایینی لە شێوە کلاسیکیەکەی پەرەیسەند، بەڵام دواجار لە ناو یەکێتی زانایانی ئایینی ئیسلامی ئەوسادا خۆی بینیەوە و زێتر سیمایەکی نەتەوەیی وەرگرت. بەڵام پەرەسەندنی ئوسوڵیەتی ئیسلامی لە دوای راپەڕین و کارگەریی لەسەر دیایکردنی ئاراستە و بۆچوونی خەڵک بێوێنەیە. لە ماوەیەکی ئێجگار کورتدا ئوسوڵیەتی ئیسلامی لە شێوە سیاسیەکەیدا پەرەسەندنێکی بەرچاو بەخۆوە دەبینێت، بەشێوەیەک کە تەنگ بە ئاراستەی کۆمۆنیستی و عەلمانیە نەتەوەییەکان هەڵدەچنێت. هەر چەندە نابێ دیاردەی ئوسوڵیەتی ئیسلامی لە نەوەدەکانی سەدەی بیستدا وەک دیاردەیەکی ئەو قۆناغە لەبەر چاو بگرین، بەڵکو مێژوویەکی لە پشتەوەیە. بزووتنەوەی ئیخوانولموسلمین، بە تایبەت لە ناوچەی شارەزوور و سلێمانی کەسایەتی و نفوورزی خۆی هەبووە و بەرەبەرە بڵاوبۆتەوە. ئەمەش لەرێی ئەو هەڵقە خێزانی و برادەریانەی کە دەبەستران بۆ ئامادەسازیی ئەندامانیان. ئەم ئاراستەیە لە بنەڕەتدا لە خاڵی تیۆلۆژی و فەرمانە خواپەرستیەکانەوە ئامۆژگاریەکانی خۆی بڵاو دەکاتەوە. میراتگری سەرەکیی ئەم رێبازە بزووتنەوەی ئیسلامی (بە هەموو بەشەکانی ئێستایەوە) و یەکگرتووی ئیسلامین.

سەبارەت بە ئاراستەی بزووتنەوەی ئیسلامی بۆچوونەکان عەلی باپیر و بڵاوکردنەوەی کتێبی *سۆزی نەتەوایەتی* هێلی نێوان بیری ئایینی و ناسیۆنالیزممان بۆ دیاریدەکات. وەک لە بەشی سێیەمدا ئاماژەمان بۆ کرد، عەلی باپیر بۆچوونێکی میتافیزیکیی بۆ نەتەوە هەیە بۆیە ناسیۆنالیزم بە پرەنسیپێکی ترسناک دادەنێت کە ڕۆژئاوا دایهێناوە بۆ چەسپاندنی سیاسەتی پەرتکە و زاڵبەی خۆی. هەروەها ئینتیما و هوشیاریی نەتەوەیی بە هەڕەشەیەک دادەنێت بۆ سەر برایەتی ئیسلامی. بۆیە لە مەترسی بەخوابوونی نەتەوە ئاگادارمان دەکاتەوە.

بەشێوەیەکی گشتی لە کوردستاندا دەتوانین نموونەی سەرهەڵدانی دیاردەی ئایینی لەسەر حیسابی دیاردە نەتەوەییەکانیش ببینین. هەر بۆ نموونە ئەگەر ناوی تاکەکەس و شوێنان وەربگرین دەتوانین بە ئەنجامێکی چاوەڕوانکراو بگەین. لە چاوپێکەوتنێکمان لە شاری دهۆک لەگەڵ کەسێک کە شارەزایی ئایینی هەیە و بایەخی پێدەدات بەراوردێکی خۆ و کوڕەکەی بۆ کردین. ناوبراو لەساڵی **١٩٨٣** ناوی لە کوڕی خۆی ناوە *رزگار*، بەڵام کوڕی گەورەتری لە ساڵی **١٩٩٨**دا ناوی کوڕی خۆی کردووە بە مستەفا کە سیفەتێکی پێغەمبەرە (د. خ.). خۆ ئەگەر ڕۆژانە سەرنج بدەینە ناوی منداڵانی لەدایکبووی دوای ڕاپەڕین دەبینین ڕێژەی ناوی ئایینی زۆرە.* ئەم واقعەش شتێکی چاوەڕوانکراوە، چونکە تا رادەیەکی زۆر «ئایینی ئیسلام، وەکو هەموو ئایینێکی جیهانی، هەموو سەنگ و قورساییەک دەخاتە سەر بەهێزکردنی هوشیاریی ئایینی و هوشیاریی نەتەوەیی لاواز و کز دەکات».[٣٨] ئەمە لە ئاستی جەماوەریدا، بەڵام لە رووی مێژووییەوە لە ئاستی سەرکردە و سەربژاردەی کورد لەو سەدەیەی دواییدا، واتە لەو سەردەمەی کە فیکر و هوشیاریی نەتەوەیی سەریهەڵداوە، دەتوانین سەرنجی ئەوە بدەین کە نزیکەی هەموو رابەر و سەرکردەی ڕاپەڕینەکانی کورد پیاوی ئایینی بوون؛ شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠)، شێخ

---

* هەر چەندە دەکرا ناوی منداڵان لە فەرمانگەی تۆمارکردنی لەدایکبووان وەر گرین و ناوی ئایینی بدۆزینەوە کە گوزارشت لە هوشیاریی تازەی خەڵک بکات بەرامبەر بە مەسەلە ئایینیەکان، بەڵام ئەمە بۆ ئێمە هەم دەردەسەری و ماندوبوونێکی کەم بەرهەمی دەبوو و هەمیش ناو خۆی گۆڕاوێکی لاوازە بۆ هەڵسەنگاندن و دیاریکردنی هەستی نەتەوەیی.

[38] رەشاد میران، *رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا*، چاپکراوەکانی سەنتەری برایەتی، چاپی دووەم، هەولێر ٢٠٠٠، ل٥٢.

مەحمود بەرزنجی (**١٩٢**)، شێخ سەعیدی پیران (**١٩٣٠**)، قازی محەمەد (**١٩٤٦**)، شێخ عەبدولسەلام و مستەفا بارزانی. ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزە بۆ ئەوەی بڵێین ئایین لە کومەڵگای کوردیدا کاریگەرە و دەتوانێ دەوری سیاسی ببینێ و جەماوەری خەڵک بجوڵێنێت.[٣٩]

بەرای ئێمە، پێش ئەوەش هۆی ئەم دیاردەیە بۆ ئەوە بگێڕینەوە کە هەمیشە بنەماڵەی شێخ و ئایینیەکان خوێندەوارتر و ئینجا خودان رۆڵ بوون. ئەمە لە کاتێکدا کە هێشتا چینی ناوەڕاست لە لاوازترین ئاستیشیدا دەرنەکەوتبوو تا رۆڵی سیاسی خۆی ببینێت.

[39] هـ. س. پ.، ل٥٤.

تەوەری دووەم : لایەنی مەیدانی

بەشی پێنجەم: ستراتیژیەتی لێکۆڵینەوە مەیدانییەکە

باسی یەکەم: دیاریکردنی نموونەی لێکۆڵینەوە

باسی دووەم: رێوشوێن و کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری

١- رێبازی تۆژینەوە

٢- گرفتەکانی راپرسی

٣- چۆنیەتی کۆکردنەوەی زانیاری و بەتاڵکردنەوەی فۆرمی راپرسی

باسی سێیەم: پرسیار و گریمانەکانی لێکۆڵینەوە

باسی یەکەم:

دیاریکردنی نموونەی لێکۆڵینەوە

نموونەی لێکۆڵینەوە، بە ڕێژەیی، گوزارشت لە کۆی ئەو کۆمەڵە دەکات کە توێژەر دەیەوێ لێیان بکۆڵێتەوە. هەر لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی شێوازی کۆکردنەوەی زانیاری خۆی دەسەپێنێ. ئێمە لێرەدا بە پلەی یەکەم هەڵساوین بە وەرگرتنی نموونەیەک بۆ ڕوونکردنەوە و گەیشتن بە ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەمان. هەڵبژاردن و دیاریکردنی نموونە بۆ ئەنجامدانی ڕاپرسی و کۆکردنەوەی تێبینی لە بارەی بابەتی لێکۆڵینەوە توخمێکی سەرەکییە لە هەر پرۆژەیەکی توێژینەوەدا. بۆ ئەم مەبەستەش، وەک «دیرک لایدر» پێشنیاز دەکات، هەوڵمان داوە هەڵبژاردنی نموونەی لێکۆڵینەوەکە لەبەر ڕۆشنایی تیۆر یان لەسەر بنەمای تیۆر بێت.[1] ئەمە هەمان شێوازی ڕاکێشانی نموونەیە کە دواتر «جلاسر و شتراوس» (١٩٦٧) پەیڕەوییان لێ کردووە.

بنەمای ڕاکێشانی نموونە لەبەر ڕۆشنایی تیۆر بریتییە لە هەڵبژاردن و دیاریکردنی ڕووداو و کۆمەڵێک خەڵک و ماوەیەکی زەمەنیی دیاریکراو کە پەیوەندیی بە سروشتی تیۆر و توێژینەوەی نوێوە هەیە.[2] هەروەها پێویستە دواتر شیکردنەوەی زانیارییەکانیش هەر لەبەر ڕۆشنایی ئەو تیۆروانییە (التنظیر) بێت کە لە کۆتایی ئەم بەشەدا لە چەند گریمانەیەکدا خستوومانەتە ڕوو.

بۆ زانینی ڕاوبۆچوون و هەڵوێستی خەڵکی دیندار لە بارەی نەتەوە و نەتەوایەتیی کوردەوە لە هەموو توێژ و ڕەگەزەکانی کۆمەڵگا، هەوڵمانداوە، بەپێی توانا، هەوڵبدەین نموونەیەکی وا بۆ لێکۆڵینەوەکەمان هەڵبژێرین کە نوێنەرایەتیی کۆی خەڵکی خاوەن خولیا(النزعة)ی ئایینی لە هەرێمی کوردستان بکات. بۆ ئەم مەبەستەش، بێگومان لاوان هەم ئەمڕۆ ڕۆڵیان وەک بکەرێکی

---

[1] دیرك لایدر، *قضایا التنظیر في البحث الأجتماعي*، ت: عدلي السمري، المجلس الأعلى للثقافة، مصر ٢٠٠٠، ص ١١٠.

[2] المصدر السابق.

کۆمەڵایەتی لەناو کۆمەڵگادا هەیە هەم سبەی، بۆیە نموونەکەمان زێتر خەڵکی توێژی لاوی هەڵبژاردووە، ئەوەش لەبەر چەند هۆیەک.
یەکەم لەبەر ئەوەی ئەم توێژە بەتایبەت زانکۆییەکانیش تا رادەیەک ئاشنایەتییان لەگەڵ راپرسی و پرسیارنامەی لێکۆڵینەوە مەیدانییەکاندا هەیە و چاکتر وەڵامی خۆیان دەدەنەوە.
دووەم سەرهەڵدانەوە و گەڕانەوە بۆ ئایین و چەکەرەکردنی خولیای ئایینی بە گوڕ و تینی جیاوازەوە زێتر ئەم توێژەی گرتۆتەوە.
سێیەم دواجار ئەم توێژە تەنیا لە کاتی لاوێتیدا بکەری کۆمەڵایەتی نییە بەڵکو تا لە ژیان بەردەوام بێت رۆڵی خۆی دەگێڕێت و خاوەنی راوبۆچوون و هەڵوێستی خۆیەتی و رەنگە ئەم هەڵوێستە بۆ ئەوانی تر بگوازرێتەوە. بە مانایەکی تر، ویستوومانە خەڵکی دینداری خودان هەستێکی ئایینیی بەهێز هەڵبژێرین، نەخاسمە توێژی لاوان چونکە لە تەمەنی لاویدا زێتر بیروڕا گەڵاڵە دەبن.
بۆ پڕکردنەوەی راپرسییەکان زێتر رووەمان لە قوتابیانی زانکۆ ناوە لە هەر سێ زانکۆی سەلاحەدین، سلێمانی و دهۆک، بە تایبەت بەشەکانی زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆییەکانی وەک خوێندنی ئیسلامی، کۆمەڵناسی (لە زانکۆی سەلاحەدین و سلێمانی)، مێژوو (لە هەرسێ زانکۆیەکە). ئەمە جگە لە هەندێ نموونەی بەشە زانستییەکان. ئەم نموونانەش تەنیا قوتابیی نەگرتۆتەوە، بەڵکو کارمەند و مامۆستای زانکۆ وکاسب و دوکاندارێش بەشێکی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان پێک دێنن-وەک لە خشتەی ژمارە (٤) لە لاپەڕە...دا دیارە-. هەروەها لە بازار و گەڕەکەکانیشدا، جا چ بە خۆمان یان هاوڕێ و هاوکارە یارمەتیدەرەکانمان بن، فۆرمی راپرسییەکەمان بەسەر دەستە و توێژی پیشەیی و رەگەزی جیاوازدا دابەشکردووە هەر لە دوکاندار و بەرگدرووەوە بگرە تا دەگاتە ئەندازیار و پزیشک و پارێزەر و کارمەندی دائیرە حکومییەکان. وەرگرتنی دەستە خەڵکی جیاواز بۆ ئەوە بووە نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان بە رێژەیەکی زێتر نوێنەرایەتیی کۆمەڵگای لێکۆڵینەوە بکات و بزانین ناسیۆنالیزم لە لای خەڵکی خولیاداری ئایینی چۆنە و لە پاڵ بابەتە ئایینیەکاندا لە ژیانی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتیاندا تا چەند بایەخ بە مەسەلە نەتەوەییەکانیش دەدەن.

دوای ئەوەی فۆرمێکی سەرەتاییمان ئامادەکرد و پیشانی کۆمەڵێک پسپۆڕی کۆمەڵناسیمان*دا ئەوانیش تێبینی خۆیان لەسەر نووسی، فۆرمەکەمان پوخت کردەوە و وەک تاقیکردنەوەیەکی سەرەتایی(pre-test) (٣٣) فۆرممان بەسەر نموونەیەکدا دابەشکرد. دوای کۆکرنەوە و بینینی وەڵامەکان هەندێ شتمان بۆ روون بووەوە و رادەی ئامادەیی وەڵامدانەوەی خەڵک و کەموکووڕییەکانی فۆرمەکەمان بۆ دەرکەوت، ئینجا فۆرمەکەمان لە (٣٣) پرسیاردا بە شێوەیەکی پوختتر دارشتەوە و شێوەی کۆتایی وەرگرت –سەیری پاشکۆی ژمارە(١) بکە لە لاپەڕە .....

بواری لێکۆڵینەوە مەیدانییەکەمان هەرێمی کوردستان دەگرێتە خۆ. بۆ ئەم مەبەستەش نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان لە هەرسێ پارێزگا سەرەکییەکەی هەرێم(هەولێر، سلێمانی و دهۆک) وەرگرتووە و چالاکییەکانیشمان بە پلەی یەکەم لە ناوەندی پارێزگاکاندا چڕ کردۆتەوە؛ جگە لە شاری هەڵەبجە کە لەبەر گرنگیی شارەکە، بە پێویستمان زانی سەردانی بکەین و راستەوخۆ رەوشی ئایینی و نەتەوەیی شارەکە ببینین و بەشێک لە راپرسییەکانمان لەوێ پڕ بکەینەوە. قەبارەی نموونەکەش لە (٣٣٠) کەس پێکهاتووە کە بە رێژەی جیاواز بەسەر هەر سێ پارێزگای هەولێر (نزیکەی ١٢٠ دانە)، سلێمانی (نزیکەی ١٢٠ دانە) و دهۆک (نزیکەی ٩٠ دانە) دابەشکراوە. لەبەر ئەوەی ئامار و سەرژمێری ناتوانن یارمەتیمان بدەن بۆ زانینی رێژەی ئەو کەسانەی کە ئێمە مەبەستمان بووە نموونەیان لێوەرگرین بۆ لێکۆڵینەوە، بۆیە ناشتوانین پشت بە هیچ پێوەرێکی چەندایەتی ببەستین بۆ هەڵبژاردنی نموونەکە.

نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان نموونەیەکی رەمەکی- *مەبەستدارە* (العینة عشوائیة-قصدیة). بۆچی؟ چونکە سروشتی باسەکەمان وادەخوازێت کەسانێک هەڵبژێرین خودان هەست و خولیایەکی ئایینی نیمچە بەرز بن. نەدەکرا هەر دینداریەکی ئاسایی بکرێتە پێوەر.

نموونەی مەبەستدار «ئەو کاتە بەکاردەهێنرێت کە هیچ ئامرازێکی نەبێت بۆ پێوانەکردنی هەبوونی ئەگەری دەرفەتی گونجاو لە بەرامبەر گشت تاکەکانی

---

* ئەم بەرێزانە فۆرمی راپرسییەکەیان بینیوە و بە تێبینییەکانیان یەک لە دوای یەک بە زنجیرە، دەوڵەمەندیان کردووە: بەرێزان مامۆستایانی بەشی کۆمەڵناسی عەبدولحەمید بەرزنجی، عەبدوڵڵا خورشید، نوری هەرزانی و تاهیر حەسۆ زێباری.

کۆمەڵگا بۆ ئەوەی وەک نموونەی تۆژینەوە وەربگیرێن».[3] خەسڵەتی بەهێز و لۆجیکیی نموونەی مەبەستدار لە هەڵبژاردنی حاڵەتی دەوڵەمەند بە زانیاری دایە کە تۆژینەوە قووڵەکان پشتی پێ دەبەستن. خەسڵەتێکی تری ئەم نموونەیە ئەوەیە کە هیچ مەرجێکی پێشینە نییە کە بەهۆیەوە بتوانرێت قەبارەی نموونەکەی پێ دیاربکرێت، بەڵکو مرونەتێک لەم جۆرە نموونەیەدا بەدی دەکرێت.[4] کەواتە بەشێوەیەکی مەبەستدار بەسەر کەسانێکدا دابەشکراوە کە وەبەر بابەتی لێکۆڵینەوەکەمان دەکەون. لەبەر ئەوەی ویستوومانە رای خەڵکی دیندار و خولیادارانی ئایین لەبارەی ناسیۆنالیزم بزانین، بۆیە هەستاوین راپرسییەکەمان لەسەر ئەم جۆرە خەڵکانە دابەش کردووە کە خولیایەکی ئایینیان هەیە یاخود هەستی ئایینیان تارادەیەک بەهێزە. لەلایەکی تریشەوە، ڕەمەکیبوونی نموونەکە لەوەدایە کە بێ ئەوەی مەبەستمان کەسێکی دیاریکراو بێت بەسەر خەڵکانی سەر بە توێژ و دەستە و تاقمی جیاواز و ئاستی خوێندن و پیشەی لێکجیا دابەشکردووە.

باسی دووەم:

ڕێوشوێن و کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری

١- ڕێبازی لێکۆڵینەوە

هەر لێکۆڵینەوەیەک دەشێ زیاتر لە ڕێبازێکی لێکۆڵینەوەی تێدا بخرێتەکار. ئاوێتەکردنی ڕێبازەکان، بەکارهێنانی زێتر لە یەک ڕێبازە لە لێکۆڵینەوەدا ئەویش بۆ کامڵترکردن و بەسەردا شکان. ڕێبازەکانی تۆژینەوە تایبەتمەندیی خۆیان هەیە. لەو رووەوە ئاساییە لە یەک لێکۆڵینەوەدا چەندین ڕێباز بەکاربهێنرێن.[5]

ئەگەر بەوردی سەرنج بدەینە سێ بەشی یەکەمی لایەنی تیۆری تۆژینەوەکەمان دەبینین میتۆدێکی شیکاریانەی ئەوتۆی هەیە کە زێتر لە کۆمەڵناسیدا پەیڕەوی لێدەکرێ. کەچی لە بەشی چوارەمدا ڕێبازەکەی لایەنێکی دیاردەناسانە وەردەگرێت، ئەویش بە حوکمی دیاردە و رواڵەتە ئایینیەکان کە باسکراون وەک بەڵگەیەک بۆ بوونی پەرەسەندنی دیاردەی

[3] لایدر، المصدر نفسه، ص ١٠٩.

[4] المصدر السابق، ص ١١٠.

[5] آنتونی گیدنز، *جامعه‌شناسی*، ترجمهٔ منوچهر صبوری، نشر نی، چاپ سوم، تهران ١٣٧٦، ص ٧٣٤.

ئوسـوڵیەتی ئیسلامی لـە کوردسـتاندا.بەڵام لە لایەنی مەیدانیدا ڕێبازی مەسحی کۆمەڵایـەتی بەکارهێـنراوە بـۆ دۆزیـنەوەی ڕۆڵ و کاریگـەریی ئـایین لەسـەر خـەڵک و پـەیوەندیی بە بیری نەتەوەییەوە. ئەمەش لە ڕێی هەڵبژاردنی نموونە بـۆ ئـەنجامدانی ڕاپرسـی و وەدەستهێـنانی زانـیاریی مـەیدانی لـەو بـارەوە، هـەروەها ڕێبازێکی شـیکردنەوەی وەسـفیی تـیا بـەکارهاتووە بە پشتبەستن بە ئامـار، ئەمـەش بـۆ شـیکردنەوەی ئـەو زانـیاریانەی لـە ڕێی فۆرمی ڕاپرسییەوە گیرمان کەوتووە. جگە لەمەش، پێوەستمان بە میتۆدێکی **"إستنباطي"** هەبووە بۆ دۆزیـنەوەی پـەیوەندیی نێـوان بـیری ئـایینی و نەتـەوەیی و هەڵوێسـتی خـەڵکی دیندار بەرامبەر ناسیۆنالیزم.

٢- گرفتەکانی ڕاپرسی

هەرێـمی کوردسـتان لـە دوای سـاڵی **١٩٩٧**ەوە، بەتایـبەت بـۆ هـێـز و لایەنـە ئیسـلامییەکان، بـە قۆناغێکی هەسـتیار گەیشت. ئـەو هێرشـە ڕاگەیاندنییەی لە ئاستی جیهانـیدا دەکرێتە سەر هێزە ئیسلامییەکان و ناوبردنیان بە تیرۆریست و تـا ڕادەیـەک ڕاوەدونانیان، جۆرە هەستێکی خۆپارێزی لەلای لایەنگرانی ئەم ڕێبازە لـە کوردستان دروستکردووە. ئەم هەستە خۆپارێزی و دوورەپەرێزییە تـا ئـەو ڕادەیـە دەکرێ بـەوە وەسـفی بکـەین کـە ڕێـبازی ئیسـلامی لـە هەرێـمی کوردسـتاندا، ئـەمڕۆ، لە قۆناغی *خۆچڕکردنەوە* و *چوونەوە ناوخۆ* دایە. ئەمە تەنـیا حـیزبە ئیسلامییە ڕەسمییەکان ناگرێتەوە، بەڵکو گشت گروپ و دەستە و تاقمە ئیسلامییەکان دەگرێتەوە. بۆیە سەیر نییە کاتێک دەبینین بە دەیان کەس ئامـادەنین وەڵامـی ئـەم ڕاپرسـییەی ئێمە بدەنـەوە و بـە دەیـانی دیکـەش دوای سـەیرکردنی پرسـیارەکان ، بەسـەرماندا بدەنـەوە. ئـەم کـارەی ئێمە بە ئاسانی ئـەنجام نەدەدرا ئەگەر هەوڵێکی جیدیمان، بە یارمەتیی هاوڕێیانمان، نەدایە بۆ ئـەوەی وا لـە لێـتۆژراوانمان بکـەین مـتمانە بـە خۆمـان و تۆژیـنەوەکە بکـەن. تەنانـەت ئـەم واقیعەی هەرێم کە باسمان کرد وایلێکردوون هەندێکیان گومانی کـاری هەواڵگری لەم تۆژینەوە زانستییە بکەن. بۆیە هەوڵدان بۆ ڕەواندنەوەی ترس لە دەربڕینی ڕای خۆیان و متمانەدروستکردن بە کارەکە وزە و توانایەکی

زۆری دەویست.* جگە لەوەش بەشێکی دیکە هەر ئامادە نەبوون وەڵامی پرسیارەکانی ناو فۆرمی راپرسییەکە بدەنەوە، تەنیا دوای ئەوە نەبێ کە پرسی مامۆستا و رێنوێنیکەری خۆیان کردووە. ئەم پرسپێکردنە تەنانەت گشت رەفتار و کردارەکانی ژیانی رۆژانەش دەگرێتەوە. رەنگە جگە لە خۆپارێزیی و خۆدزینەوە سیاسی، هەندێکیان بە تاوانێکی ئایینیان زانیوە لەم تۆژینەوەیەدا بەشدار بن. چونکە پرسیارێک هەبوو زۆرجار لە کاتی تۆژینەوەکەدا رووبەڕوومان دەکرایەوە و بە تامەزرۆوە چاوەڕێی وەڵام دەکرا: ئایا ئەم تۆژینەوەیە لە روانگەیەکی عەلمانییەوەیە یان ئیسلامی؟ چونکە دەشێ بەلایانەوە رەوا نەبووبێت لە پرۆژەیەکی عەلمانی و نائیسلامیدا بەشداریبکەن.**

باسکردن لەبارەی ئایین لە دەرەوەی بازنە ئیسلامییەکە و بەدەر لە دەمی مامۆستای ئایینی هەمیشە چاوەڕێی کاردانەوەیەکی لەو شێوەی لێ دەکرێ، نەخاسمە لە ئاستە سیاسییەکەیدا خۆپارێزی لێ دەکرێ. چونکە دانانی وشەی ئایین لە بەرامبەر وشەی ناسیۆنالیزم وەک چەمکێکی سیاسی و کولتووری گومانی کارێکی سیاسییان لەمەڕ باسەکە لەلای لێتۆژراوان دروست کردبوو. بۆیە دەبێ ئاگاداری هەستیاریی بابەتێکی لەم جۆرە بنی و چاوەڕێی ئەوە بکەین کە وەک پێویست بە دەنگ ئەم باسەوە نێن.

گرفتەکە تا ئەو شوێنە بوو کە متمانەیان بە ئێمە دەکرد. هەر کە دڵنیا بوونایە ئەمە کارێکی زانستییە، ئیتر خاڵی ئیجابی و دەستکەوتی راپرسییەکە ئاشکرا دەبوو. چونکە ئەو توێژەی ئێمە روومان لێدەنان بۆ لێکۆڵینەوە، جیدی و وەڵامدەرەوە بوون. ئەمە زێتر لەو کاتەدا دەردەکەوت کە دوای پرکردنەوەی فۆرمی راپرسییەکە بە سەرزارەکی و گفتوگۆی راستەوخۆش بوایە قسەیان لەبارەی بابەتەکەوە دەکرد. تەنانەت زۆریان تێبینی دوور و درێژیان لە دیوی پشتەوەی راپرسیەکە نووسیبوو.

---

*لە مزگەوتی مەلا عەلی سەلەفی لە دهۆک لە رێی هاوڕێیەکەوە توانیمان بچینە ناو مزگەوت و قسە لەگەڵ فەقێیەکانی مەلا عەلی بکەین و (١٣) فۆرمیان پێ بدەین، بەڵام هەر ئەو شەوە فۆرمەکانیان بە بەتاڵی دابووەوە دەست هاوڕێیەکەمان و ترسی خۆیان لەو فۆرمانە دەربڕیبوو.

**دوای ئەوەی دوو فۆرمی راپرسی لە رێی کتێبخانەی بەشی کۆمەڵناسییەوە دران بە دوو قوتابیی کچی بەشی کۆمەڵناسی، دوای هەفتەیەک بەبێ وەڵامدانەوە لەرێی کەسێکی ترەوە بەسەریاندا داینەوە و ئامادە نەبوون وەڵامی بدەنەوە. ئەمە تەنیا نموونەیەکە لە چەندین حاڵەتی تر کە رووبەڕوومان بۆتەوە لە کاتی ئەنجامدانی کاری مەیدانیدا.

٣- چۆنیەتی کۆکردنەوەی زانیاری و بەتاڵکردنەوەی فۆرمی ڕاپرسی

هەر کەسێک کە چاومان پێی دەکەوت، لێکۆڵینەوە و فۆرمی ڕاپرسییەکەمان پێ دەناساند و هەندێ لەو پرسیارانەی کە دەمانزانی پێویستیان بە ڕوونکردنەوە هەیە بۆ لێتۆژراوانمان ڕووندەکردەوە و بوارمان پێدەدان هەر لەوێ یان لەماڵەوە وەڵامی پرسیارەکان بدەنەوە. هەروەها ئەوەشمان بە گوێدا دەچرپاندن کە دەکرێ لە بەرامبەر هەر پرسیار و وەڵامەکانیاندا، ئەگەر بە پێویست بزانن، تێبینی خۆیان بنووسن کە دواجار لە کۆی فۆرمەکاندا سوودی پێگەیاندین بۆ دەرکەوتنی هەندێ ڕاستی لە بارەی بابەتەکەوە.

ئەمڕۆ کۆمپیوتەر لە پرۆسەی تۆژینەوەدا دەورێکی باڵا دەگێڕێت. ئەگەر چی بەهۆی سەرەتاییبوومان لە بەکارهێنانی بەرنامەکانی کۆمپیوتەر بۆ کۆکردنەوە و پۆلینکردن و شیکردنەوەی زانیاری و دراوە چەندایەتییەکان (البیانات الكمية) کارێکی ئاسان نەبوو، بەڵام هەوڵمانداوە وەک یەکێک لە کارە یەکەمەکانی تۆژینەوە کۆمەڵایەتییە ئەکادیمییەکان بەرنامەیەکی کۆمپیوتەر بۆ پۆلینکردن و شیکردنەوەی زانیارییەکانمان بەکاربێنین بە ناوی "ستاتیگرافیکس پڵەس" چوار (Statgraphics plus 4.0) . ئەگەرچی گرفتی ناشارەزایشمان تووش دەبوون بەڵام دواجار توانیمان بە وردترین و بە شێوەیەکی بێ هەڵە زانیارییەکان کۆ بکەینەوە و پۆلین بکەین. بەرنامەی ناوبراو ئەگەرچی زێتر بۆ کاری ئامار و ژمێریاری بە کەڵک دێ، بەڵام دەشێ لە کاری زانستە کۆمەڵایەتییەکانی وەک کۆمەڵناسی و دەروونناسیشدا بۆ کاری بەتاڵکرنەوەی فۆرمی ڕاپرسی و پولینکردنی زانیارییەکان و شیکردنەوەیان لە جۆرەها خشتەدا بەکاربهێنرێت. بەڵام بە مەرجێک زانیارییەکان وەک ژمارە بدرێنە بەرنامەی ناوبراو و لە بری نووسین سوود لە سستەمی کۆد وەربگیرێت.

خەسڵەتی هەرەباشی ئەم بەرنامەیە ئەوەیە کە لە دوای بەتاڵکردنەوە و کۆکردنەوەی زانیارییەکان بە ماوەیەکی زۆر کورت خشتەی شیکاریی جۆراوجۆرمان بۆ ئامادە دەکات کە دەتوانین دواتر شیکردنەوەی خۆمانی لەسەر ئەنجام بدەین. هەروەها لە ئەنجامدانی هەر هاوکێشە و دروستکرنی هەر خشتەیەکدا، لەگەڵ ژمارەکاندا ڕێژەی سەدیشیان بۆ دەردەکات. ڕێژەی سەدیی هەر ژمارەیەک لە کۆی گشتیی نموونەکە وەرگیراوە نەک لە کۆی گۆڕاوەکە؛ ئەمە پەیوەندیی بە کارکردنی بەرنامەی (Statgraphics)ەوە هەیە.

ئەوەندەی لە تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکان، بەتایبەت نامەکانی ماستەری ئەم دواییانە، بەرچاو دەکەویت زێتر سوود لە خشتەی سادە وەرگیراوە.[٦] بەڵام لەو خشتە لێکدراوانەی کە لە ڕێی بەرنامەی ناوبراوەوە دروستدەکرێن ڕێژەی سەدی لە کۆی ژمارەی نموونەکە وەردەگیرێت، نەک لە کۆی هەر گۆڕاوێک.

باسی سێیەم:

پرسیار و گریمانەکانی لێکۆڵینەوە

لێکۆڵینەوە هەمیشە لە کۆمەڵێک پرسیارەوە دەستپێدەکات؛ دواجار ئەم کۆمەڵە پرسیارە، دەشێ لە قاڵبی چەند گریمانێکدا بخرێنە ڕوو. وەک دەگوترێت کۆمەڵناسان هەوڵدەدەن وەڵامی پرسیار و کێشە کۆمەڵایەتییەکان بدەنەوە.[٧] خاڵی دەستپێکردنی ئەو لێکۆڵینەوەمان لەو پرسیارە گشتییەوەیە کە ئایینی ئیسلام بە تایبەت لە شێوە بووژاوەیی و بەهێزەکەیدا چ هەڵوێستێک بەرامبەر بە نەتەوە و هەستی نەتەوەیی کوردی دروست دەکات؟ ئەم پرسیارە خاڵێکی زۆر گشتییە و دەکرێ دەیان گریمانە و بۆچوونی لێوە هەڵێنجین.

ڕاپەڕینی ساڵی**١٩٩١**ی هەرێمی کوردستانی عێراق نەک هەر هێزە کوردییەکانی ڕووبەڕووی ڕژێمی مەرکەزی عێراق کردەوە، بەڵکو لەناو خۆشیدا جگە لە بزووتنەوەی ناسیۆنالیستی کە ڕەگوڕیشەیەکی سەد ساڵەی هەیە، بزووتنەوەیەکی ئیسلامی سیاسیشی هێنایە ئاراوە. ئەم بزووتنەوە ئیسلامییە سیاسییە لەماوەیەکی زۆر کورتدا موعجیزەئاسا پەرەیسەند و بە هەموو لایەکی کوردستاندا بڵاو بووەوە. ئایدیۆلۆژیای سەرەکی ئەم بزووتنەوە ئیسلامییە (بەهەموو باڵەکانیەوە) خستنە ژێر پرسیارەوەی گشت

[6] سەیری بەشی حەوتەم تا دەیەمی نامەی ماستەری آرام أبراهيم حسين، *الخصائص الأجتماعية للقوى العاملة واثرها في اتجاهات التصنيع*، كلية الآداب –جامعة صلاح الدين، اربيل٢٠٠٠، ص ٩٥–١٥٤ بکە. هەرچەند هەندێ خشتەی لێکدراویشی دروستکردووە بۆ نموونە لە لاپەڕەی **١٢٢** و **١٢٦**.
هەروەها تۆژینەوەکەی یوسف دزەیی بەناوی *ئەنفال: کارەسات، ئەنجام و ڕەهەندەکانی*، (دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر **٢٠٠١**) جگە لە خشتەی (**١**و**٣**و**٥**و**٩**و**١١**و**١٤** و**٢٠**) کە سەرەکی نین لە باسەکەدا، گشت خشتەکانی تری سادەن. سەیری هەمان سەرچاوە بکە، ل **١٨٥–٢٤٠**.

[7] آنتونی گیدنز، هـ. س.، ص **٧٠٩**.

هێزە نەتەوەیی و عەلمانیەکانی دیکە و گومانکردن لە شەرعییەتیان بوو. ئەم بەناشەرعی لەقەڵمدانەی بزووتنەوە نەتەوەییەکان و بانگەشەکردن بۆ پیادەکردنی وشە بەوشەی ئاینی ئیسلام و بە سەرتاپاگیر لەقەڵەمدانی ئایین و نەهێشتنەوەی هیچ کایەیەک بۆ چالاکی لە دەرەوەی بازنەی ئەم بۆچوونە ئایینیەدا، کاردانەوەی خۆی لەسەر بیری نەتەوەیش هەبووە؛ ئەمە بەدەر لەو شەڕە ناوخۆییە گەورەیەی کە ساڵی (١٩٩٤) هەڵگیرسا و هەر دوو حیزبە سیاسییە گەورەکەی هەرێمی کوردستانی، پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتی نیشتیمانی کوردستان، رووبەڕووی پرسیاری خەڵک کردەوە و وای لە هێزە ئایینیەکان کرد کە پتر خۆیان بسەلمێنن و لەرێی ئەو حیزبە سیاسییە نەتەوەییانەوە نیشانەی پرسیار لەسەر ناسیۆنالیزم دابنێن و وای دەربخەن کە ناسیۆنالیزم جگە لەو بەرهەمە خوێناویەوە، واتە شەڕی ناوخۆ، شتێکی دیکەی لێوە بەرهەم نایەت و بیرۆکەی بەدیلی ئیسلامی خرایەڕوو. نەک هەر کارکردن لەناو ئەو دوو حیزبە گەورەیەی کوردستان، بەڵکو کارکردن لەناو هەر حیزبێکی عەلمانی و دیموکراتیخوازی نەتەوەیی لەڕووی ئایینەوە بە ناشەرعی لەقەڵەم دەدرا.* لە بەرامبەر ئەم تێگەیشتنەشدا بەردەوام داکۆکی لەسەر زەرووەرەتی چوونە ناو کۆمەڵی ئیسلامی دەکرایەوە و وەک کارێکی ئاینی لەقەڵەم دەدرا. ئەرکی سەرەکیی کۆمەڵە ئیسلامییەکان دروستکردنی

---

* حیزب لە چوارچێوەی سستەمێکی دیموکراسیدا بوونیان هەیە، کە تیایدا خوێندنەوەیەکی فرەلایەن و دونیەویان بۆ سیاسەت و بەشداریکردنی سیاسی دەبێت. ئەمەش لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای سەرتاپاگیر و تاکە خوێندنەوەی ئوسوڵی بۆ ئایین ناگونجێ، چونکە دیموکراسی پێویستی بە زەمینەیەکی دونیەوی (عەلمانی)یانە هەیە؛ شتێک کە لەلایەن ئایدیۆلۆژیای ئیسلامیی سیاسیدا لە ناکۆکی دایە. بۆیە دەبینین لە کوردستاندا عەلی باپیر دەڵێ: «هەر کەسێک بڕوای بە دیموکراسی – یان هەر بیردۆزەیەکی دیکەی زادەی مرۆڤ– بێنێ مانای وایە فڕی بەسەر ئیسلامەوە نامێنێ و شایەتمانەکەی هەڵوەشاوەتەوە». سەرچاوە: عەلی باپیر، *چارەسەری کێشەی کورد لەنێوان ئیمان و پەرلەماندا*، بێ شوێنی چاپ، **١٩٩٢**، ل **٤٠**.

هەروەها لە شوێنێکی تری هەمان کتێبدا دەربارەی دژایەتی بیری ئیسلامی لەگەڵ دیموکراسی و سستەمی پەرلەمانیدا دەڵێ: «ئێمە دژی دیموکراسین، چونکە ئایین و بەرنامەکەمان رێگامان نادات جگە لە بەرنامەی خوا دوای هیچ شتێکی دیکە بکەوین، وە دژی پەرلەمانین کە لەو دیموکراسیەوە پەیدا دەبێ کە هیچ حیسابێک بۆ خوا و پێغەمبەر و بەرنامەکەی ناکات». هـ. س. پ.، ل **٦٨**.

سەرەڕای ئەوەش "بزووتنەوی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق" کە نوێنەرایەتیی بیری عەلی باپیری دەکرد، بەشداری لە هەڵبژادنی پەرلەمانیی **١٩٩٢**ی هەرێمی کوردستاندا کرد، بەڵام نەیتوانی بگاتە ئاستا وەرگرتنی کورسیەکان.

وەحدەیەکی ئیسلامی خەیاڵاوی و خەلافەتی ئیسلامی لەدەستچوو بوو کە گوایە دواتر گشت نەتەوە موسڵمانەکان بە جیاوازی رەگەز و نەتەوەوە دەتوانن لەسایەیدا وەحەسێن.

ئەم گروپە هەمیشە دووپاتیان دەکردەوە کە نەتەوەی کورد بە پلەی یەکەم ئایینەکەی هەرەشەلێکراوە و بۆیە دەبێ هەوڵی سەرەکی بۆ ئایینەکە و زیندوو کردنەوەی بدرێت و تەنیا ئایینیان بە شیاوی ئەوە دەزانی کە کاری تیابکرێت. ئایینی ئیسلام وەک هۆی سەرەتا (العلة الأولى) سەیر دەکرا و گوایە چارەسەرکرنی گرفتی یەکەم، خۆبەخۆ چارەسەرکردنی گشت گرفتەکانی دیکەی لێدەکەوێتەوە. بەڵام ئەوەی ئەم بزووتنەوە ئیسلامیە سیاسیانەی لە بزووتنەوە نەتەوەییەکان نزیک دەکردەوە بڕوابوونیان بوو بەوەی نەتەوایەتی لەگەڵ بۆچوونی ئیسلامیانە یەکدەگرێتەوە. دەشێ خەبات بۆ نەتەوایەتی بکرێت، بەڵام بە مەرجێک لە چوارچێوەی ئیسلامی دەرنەچێت؛ ئیسلامیش لە تێگەیشتنە سەرتاپاگیرەکەیدا. هەروەها خاڵی سەرەکیی جیاوازیشیان لە چەمکی ناسیۆنالیزمدا بوو. هێزە ئیسلامییە سیاسییەکان هەمیشە بە گومانەوە سەیری ناسیۆنالیزمیان کردووە و بە دروستکراوی دەستی رۆژئاوایان داناوە بۆ پارچەپارچەکردنی جەستەی خەلافەتی ئیسلامی و پیادەکردنی سیاسەتی پەرتکە و زاڵبە و دواتر دۆشینی میللەتانی پارچە پارچەکراو.*

خولیادارانی ئایینی چۆن دەڕواننە ناسیۆنالیزم؟ ئایا پێیان وایە نەتەوە چەمکێکی ئیجابیە و پێویستە خۆشمان بووێت و هەوڵبدەین لە پێناویدا یاخود بیرێکی تەسک و ناڕەوایە و لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا ناگونجێت کە ئەوان بە توندی بڕوایان پێیەتی؟ رای خولیادارانی ئایینی لەبارەی یاد و بۆنە و کارەساتە نەتەوەییەکانی وەک نەورۆز و شۆڕشەکانی کورد و کارەساتی ئەنفال و راپەڕین چییە؟ دەزگای ئایینی و وتارخوێنانی مزگەوت چ دەورێکیان هەیە لە گەیاندنی بیری نەتەوەیی و جۆشدانی خەڵک لە وتارەکانیاندا بە هەستی نەتەوەیی؟ ئەمانە و چەندین پرسیاری دیکە لەم لێکۆڵینەوە مەیدانیەدا هەوڵدراوە لێیان بکۆڵرێتەوە.

---

* لەو بارەوە لە بەشی سێیەم لەو پاژەیەی کە تایبەتە بە بۆچوونی عەلی باپیر لەبارەی نەتەوە و ناسیۆنالیزم، روانگەی ئیسلامیانە بۆ ناسیۆنالیزممان تاووتوێ کردووە.

دەتوانین *گریمانەکانی لێکۆڵینەوەکەمان* بەم شێوەیەی خوارەوە لە چەند خاڵێکدا کۆ بکەینەوە:

١- گەڕانەوە بۆ ئایین لەسەر حسێبی بایەخدان بە نەتەوە بووە.

٢- بڕوابوون بەوەی کارکردن تەنیا لە ناو ڕێچکە و حیزبێکی ئیسلامیدا ڕەوایە و لەڕووی ئایینیەوە مرۆڤ بۆی نییە وەدوای هیچ حیزب و ئاراستەیەکی دیکە بکەوێ، کاریگەری هەبووە لەسەر لاوازکردنی هەست و خولیای نەتەوەیی.

٣- ئوسوڵیەتی ئیسلامی کاریگەریی هەبووە لە بێبایەخکردن و تەنانەت ناوزڕاندنی ناسیۆنالیزم لە هزری خەڵکی دینداری کوردستان.

٤- دەزگای ئایینی و وتارخوێنی مزگەوتەکان دەورێکی سلبی دەگێڕن لە گەیاندنی بیری نەتەوەیی بە خەڵک و لەو بارەوە خەمساردن.

٥- ئەوانەی هەستێکی ئایینی بەرزیان هەیە، دینداریەکەیان دەوری هەبووە لە وازهێنان لە ناوی نەتەوەیی و گەڕانەوە بۆ ناوی عەرەبی و ئیسلامی لە ناونانی منداڵ و شوێنی کار.

٦- خەڵکی دیندار بوونی حیزبە ئیسلامییەکان بە پێویستتر دەزانن و پێیان باشترە ڕاگەیاندن و حیزبە کوردییەکان زیاتر بایەخ بە لایەنی ئایینی بدەن نەک نەتەوەیی.

٧- خولیادارانی ئایینی کەمتر هەست بە کێشەی نەتەوەیی دەکەن.

٨- ڕەگەزی مێ کەمتر بایەخ بە مەسەلە نەتەوەییەکان دەدەن، ئەمەش بەشێکە لەو قێزەیان کە بە زۆری بەرامبەر بە سیاسەت دەری دەبڕن.

بەشی شەشەم: خستنەڕوو و شیکردنەوەی زانیارییەکانی لێکۆڵینەوەی مەیدانی

باسی یەکەم: خەسڵەتە گشتییەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە

باسی دووەم: شیکردنەوەی زانیارییە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە

بەشی شەشەم:
خستنەڕوو و شیکردنەوەی زانیارییەکانی لێکۆڵینەوەی مەیدانی

سیما گشتییەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە لە چەند ئاستێکی کۆمەڵایەتی و کولتووری و ئابووریدا دەردەکەون. گرنگیی ئەم زانیارییانە بۆ ئەوەیە بزانین نموونەکەمان لە ڕووی رەگەز، تەمەن، خوێندن، شوێنی نیشتەجێبوون، گوزەران، پیشە و باری کۆمەڵایەتیان بە چ شێوەیەک دابەشبووین. زانینی ئەم بارودۆخە کۆمەڵایەتی و کولتووری و ئابوورییانەش بەرچاوڕوونیمان پێدەدەن بۆ چاکتر ناسینی سروشتی دیاردەی ئایینی و گەڕانەوە بۆ ئیسلام لە هەرێمی کوردستاندا. لە لایەکی تریشەوە، ئەم زانیاریانە پێویستە لە لێکۆڵینەوە مەیدانییەکاندا جەختیان لەسەر بکرێت بۆ دۆزینەوەی جیاوازییەکان. لە هەمان کاتدا دەردەکەوێت کە تا چەند نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان گوزارشت لە کۆمەڵی دینداری کوردستان دەکات.

باسی یەکەم:
خەسڵەتە گشتییەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە

١: رەگەز و تەمەن

لەخشتەی ژمارە -١- دا دیارە، بەپێی سروشتی نموونەی لێکۆڵینەوەکە، رێژەی رەگەزی مێ کەمترە لە رەگەزی نێر. نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان بە رێژەی (٧٣,٠٣%) لە رەگەزی نێر پێک هاتووە، بەڵام رێژەی مێ تەنیا (٢٦,٩٧%)یە. ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە ئەو گفتوگۆ و هەڵوێستە فیکریانەی رەگەزی نێر گرنگییان پێدەدات ، رەگەزی مێ لێیانەوە دوورە، بە تایبەت ئەگەر گفتوگۆ و هەڵوێستێکی سیاسی بێت. ئەم خاڵە لە پەیوەندی بە گۆڕاوە سەرەکییەکانی دیکەوە (بۆ نموونە هەڵوێست لەبارەی ناسیۆنالیزم) دەردەکەوێت.

لە ڕووی تەمەنیشەوە (٧٠,٦١%)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکە تەمەنیان لە نێوان ٢٠-٣٠ ساڵی دایە. ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە کۆمەڵی لێتۆژراومان زێتر

توێژی لاوانی گرتۆتەوە. هەروەها تەمەنی ٣٠-٤٠ ساڵیش ڕێژەی (%١٥,٧٦)ی نموونەکەیان بەردەکەوێت. هەروەها (%١٠,٦١)شیان لە خوار بیست ساڵییەوە بوون. بۆ زانیاری، نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان هەر لە ١٨ ساڵییەوە تا ٥٤ ساڵی دەگرێتەخۆ. هەروەها ئەوانەشی کە لە سەروو ٤٠ ساڵییەوەن تەنیا ڕێژەی (%٣,٠٣) پێکدەهێنن. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە لە نێو لاواندا نموونەی خولیادارانی ئایینی بە ڕێژەیەکی زۆرتر بەرچاو دەکەون و هەن. تەنانەت وەک هەڵێنجانێک دەتوانین بڵێین گەڕانەوە بۆ ئیسلام (یان تەنانەت ئوسوڵیەت) دیاردەیەکە زێتر پەیوەندی بە لاوانەوە هەیە و پیر و بەتەمەنەکان بە هۆی کامڵبوون و لەقاڵبدرانی فیکریان کەمتر واز لە تێگەیشتنی باوی ئایینی خۆیان دێنن. چونکە دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئیسلام لە کوردستاندا گەڕانەوەیە بۆ تێگەیشتنێکی ئایینی کە جیاوازە لەوەی تا ئێستا و پێشتر بڕوا و پەیڕەوی لێکراوە. ئەم ڕەوشە زۆرجار ناکۆکی و دەمەتەقێی لە نێوان پیر و گەنجە دیندارەکاندا دروستکردووە.

خشتەی (١) نموونەی لێکۆڵینەوەکە بەپێی ڕەگەز و تەمەن

ڕەگەز / تەمەن	نێر	مێ	کۆ
-٢٠ ساڵ	٢١ %٦,٣٦	١٤ %٤,٢٤	٣٥ %١٠,٦١
٢١-٣٠ ساڵ	١٦٣ %٤٩,٣٩	٧٠ %٢١,٢١	٢٣٣ %٧٠,٦١
٣١-٤٠ ساڵ	٤٨ %١٤,٥٥	٤ %١,٢١	٥٢ %١٥,٧٦
٤١-٥٠ ساڵ	٦ %١,٨٢	١ %٠,٣٠	٧ %٢,١٢
٥١-٦٠ ساڵ	٣ %٠,٩١	٠ %٠,٠٠	٣ %٠,٩١
سەرجەم	٢٤١ %٧٣,٠٣	٨٩ %٢٦,٩٧	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

٢: شوێنی نیشتەجێبوون

زۆرترین ڕێژەی لێکۆڵینەوەکەمان کە دەگاتە (٦١,٢١%) دانیشتووی ناوەندی پارێزگاکانن. ئەم ڕێژەیەش بەسەر هەر سێ شاری هەولێر و سلێمانی و دهۆک دابەش دەبێت. هەروەها (١٩,٠٩%)شیان نیشتەجێی قەزاکانن. کەمترین ڕێژەش بەر لادێ دەکەوێ کە تەنیا (٤,٥٥%)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکە پێکدێنن- سەیری خشتەی ژمارە -٢- بکە.

خشتەی (٢) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی لێکۆڵینەوە

شوێنی نیشتەجێبوون	ناوەندی شار	قەزا	ناحیە	کۆمەڵگا	گوند	**کۆ**
سەرجەم	**٢٠٢** **%٦١,٢١**	**٦٣** **%١٩,٠٩**	**٢٤** **%٧,٢٧**	**٢٦** **%٧,٨٨**	**١٥** **%٤,٥٥**	**٣٣٠** **%١٠٠,٠٠**

چڕبوونەوەی زێتری نموونەکە لە ناوەندی شاردا پەیوەندی هەیە بە ئاستی خوێندەواری و شوێنی نیشتەجێبوونی ئەو کەسانەی ڕاپرسیمان لەگەڵ کردوون کە ڕێژەیەکی زۆریان زانکۆیین، ئەمەش شتێکی ئاسایی و بەڵگەنەویستە کە زانکۆییەکان زۆربەیان خەڵکی ناوشارن و دواجار نموونەکەشمان لە ڕووی تایبەتمەندیی ئایینیەوە لەو کەسانە هەڵکەوتوون.

٣: ئاستی خوێندن

خشتەی (٣) ئاستی خوێندنی نموونەی لێکۆڵینەوە

ئاستی خوێندن	**ڕێژە**	
خوێندن و نوسین دەزانێ	**٧**	**%٢,٢١**
سەرەتایی	**٣**	**%٠,٩١**
ناوەندی	**١٠**	**%٣,٠٣**
ئامادەیی	**٢٣**	**%٦,٩٧**
پەیمانگە	**٤٠**	**%١٢,١٢**
کۆلێژ	**٢٢٨**	**%٦٩,٠٩**
خوێندنی باڵا	**١٩**	**%٥,٧٦**
کۆی گشتی	**٣٣٠**	**%١٠٠,٠٠**

زۆرترین ڕێژەی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان کە دەکاتە (٦٩,٠٩%)یان لە ئاستی کۆلێژ دان، جا یان قوتابیی کۆلێژن یان خودان بڕوانامەی بەکالۆریۆسن. لێرەدا گۆڕاوی «کۆلێژ» هەم ئەوانە دەگرێتەوە کە قوتابین و لە قۆناغەکانی خوێندن دان، هەم ئەوانەش کە تەواویان کردووە، جا چ دامەزراو وخاوەن کار بن یان بێ ئیش. (٤٠) کەسی تریش بە ڕێژەی (١٢,١٢%) لە ئاستی پەیمانگا دان یان تەواویان کردووە.

هەروەها (١٩) کەس بە ڕێژەی (٦,٧٦%) لە قۆناغی خوێندنی باڵان. تەنیا ڕێژەی (٠,٩١%) لە قۆناغی سەرەتایی ڕەتیان نەداوە و (٢,٢١%)ی دیکەشیان تەنیا توانای خوێندن و نووسینیان هەبووە. بەڵام هیچ نموونەیەکی ئەوتۆمان نییە کە نەخوێندەوار بن. بە گوێرەی ئەم نموونەیەی وەرمانگرتووە دەتوانین بڵێین زۆربەی ئەوانەی هوشیارییەکی ئایینی بەرزیان هەیە حەزیان بە خوێندن و خوێندەواری هەیە، تەنانەت تا ڕادەیەک لە ئاستێکی بەرزی خوێندن دان.

٤: پیشە

خشتەی (٤) پیشەی نموونەی لێکۆڵینەوەکە

پیشە	ڕێژە	
قوتابی	١٧٢	%٥٢,١٢
کارمەند	٤٧	%١٤,٢٤
دوکاندار و پیشەوەر	٩	%٢,٧٣
مامۆستا	٣٤	%١٠,٣٠
مامۆستای زانکۆ	١٥	%٤,٥٥
وتارخوێن و مامۆستای ئایینی	٥	%١,٥٢
نووسەر و ڕۆژنامەنووس	٥	%١,٥٢
پزیشک و ئەندازیار	٦	%١,٨٢
کاسب و پیشەی کاتیی	٣٣	%١٠,٠٠
ژنی ماڵەوە	٤	%١,٢١
کۆی گشتی	٣٣٠	%١٠٠,٠٠

وەک لە بەشی پێنجەمدا گوتمان، بەهۆی سروشتی بابەت و ئاستی وەڵامدانەوەی لێتۆژراوان(المبحوثین)، نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان زێتر قوتابیانی وەرگرتووە ئەویش بەڕێژەی (٥٢,١٢%). ئەمانە لە ئاستی جیاجیای خوێندندا

بـوون، بـەڵام زۆربەشـیان قوتـابی زانکـۆن. بـە پلـەی دووەم کارمـەندی دەزگـا حکومـیەکان دێت ئەوانیش (٤٧) کەسن بەرِێژەی (١٤,٢٤%)، هەروەها مامۆستای سـەرەتایی و نـاوەندی و ئامـادەیی (١٠,٣٠%) و کاسـبیش (١٠%)ی نموونەکـەیان پێکهێناوە. کەمترین ڕێژە ژنی ماڵەوەیە ئەویش بەرِێژەی (١,٢١%).

جگـە لەمانـە، هـەوڵماندا لـە توێـژە جیاجیاکانی دیکەی کۆمەڵیش وەرگرین، بۆ نموونـە پزیشک، ئەندازیار، نووسەر، ڕۆژنامەنووس و مامۆستای زانکۆ. ئەمانەی دواییش بە ڕێژەیەکی کەم وەرگیراون. سەیری خشتەی ژمارە -٤- بکە.

٥: ئاستی گوزەران

خشتەی (٥) ئاستی گوزەرانی نموونەی لێکۆڵینەوە

ئاستی گوزەران	ڕێژە	
باش	٧٩	%٢٣,٩٤
مامناوەندی	٢٣٣	%٧٠,٦١
خراپ	١٨	%٥,٤٥
کۆی گشتی	٣٣٠	%١٠٠,٠٠

لێرەدا، ئێمە پێوەرێکی چەندایەتیمان وەرنەگرتووە بۆ پێوانەکردنی ئاستی ئـابووریی نموونـەی لێکۆڵینەوەکەمان، چونکە هیچکات وەک سەرۆکی خێزانێک، یـان کەسێکی خودان ژیانی سەربەخۆ و مووچەی دیاریکراو وەرمان نەگرتوون و پێشـبینی ئـەوەشمان نەدەکـرد ڕێژەی خێزاندار تیایاندا ئەوەندە بەرز دەبێت. بۆ ئێمـە ئـەوەندە ڕاچڵەکێـنەر بـووە کاتێـک بینـیومانە تەنـیا (٥,٤٥%)ی نموونـەی لێکۆڵینەوەکە ڕەوشـی ئـابووریی خۆیـان بـە خـراپ لەقەڵـەم داوە. ئەمەش ڕەنگە پـەیوەندی هەبێـت بـەو ڕەوشـە ئابووریـیە نیمچـە بووژاوەیـەی کـە دوای ١٩٩٦و بەردەوامـبوونی جێبەجێکردنی بڕیـاری ٩٨٦ی نەتـەوە یەکگـرتووەکان لـە بارەی عێـراقەوە، کـە بـە بڕیـاری نـەوت بەرامـبەر خـۆراک ناسـراوە، هـاتۆتـە ئـاراوە. لە لایەکی تریشەوە، لەرووی زانستییەوە، ئاستێکمان (بۆ نموونە هێڵی هەژاری) نییە دیـار بکـات کـێ بـە هـەژار لەقەڵـەم دەدرێت. هـەروەها ڕێژەی (٧٠,٦١%) ئاسـتی ئابووریـیان مامناوەندیـیە. بـەڵام (٢٣,٩٤%) ئاماژەیـان بـەوە داوە کـە ئاسـتی گوزەرانیان باشە.

٦: **باری کۆمەڵایەتی**

سـەرەڕای ئەوەی (**٥٢,١٢%**)ی نموونەی لێکۆڵـینەوەکەمان قوتابیـن و ڕێژەی (**٨١,٢١%**)شـــیان تەمەنـــیان لەژێـــر **٣٠** ســـاڵییەوەیە، بـــەڵام (**٣٤,٥٤%**)یـــان خێـزاندارن (واتـە ژنـیان هێـناوە یـان شـوویان کـردووە). ئەمـەش لەبـەر ئەوەیـە دیندارەکان هەر زوو هەوڵدەدەن ببنە خاوەن ماڵ و خێزان. دەرەنجامیش لەوەدا ئەوەیـە کـە ژنهێـنان و پێکهێـنانی خێـزان بـنەمایەکی سـەرەکیی ئاییـنی ئیسلامە و دیـنداران لە تەمەنێکی زووەوە، هەوڵدەدەن، ئەمە جێبەجێ بکەن... ئەمە زۆرجار بێ گوێدانە هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و ئابووریەکانە. هەروەها (**٦٥,٤٥%**) سەڵتن -سەیری خشتەی ژمارە -٦- بکە.

خشتەی (٦) باری خێزانداری نموونەی لێکۆڵینەوە

باری کۆمەڵایەتی	**کۆ**	
سەڵت	**٢١٦**	**%٦٥,٤٥**
خێزاندار	**١١٤**	**%٣٤,٥٤**
کۆی گشتی	**٣٣٠**	**%١٠٠,٠٠**

باسی دووەم:

شیکردنەوەی زانیارییە سەرەکییەکانی لێکۆڵینەوە

خشتەی (٧) جێبەجێکردنی فەرزە ئایینیەکان لەگەڵ ئاستی خوێندن

جێبەجێکردنی فەرزی ئایین / ئاستی خوێندن	بەڵێ	هەندێجار	کۆ
خوێندن و نووسین دەزانێ	٧ %٢,١٢	٠ %٠,٠٠	٧ %٢,١٢
سەرەتایی	٣ %٠,٩١	٠ %٠,٠٠	٣ %٠,٩١
ناوەندی	٩ %٢,٧٣	١ %٠,٣٠	١٠ %٣,٠٣
ئامادەیی	٢٣ %٦,٩٧	٠ %٠,٠٠	٢٣ %٦,٩٧
پەیمانگا	٤٠ %١٢,١٢	٠ %٠,٠٠	٤٠ %١٢,١٢
کۆلێژ	٢٢٥ %٦٨,١٨	٣ %٠,٩١	٢٢٨ %٦٩,٠٩
خوێندنی باڵا	١٩ %٥,٧٦	٠ %٠,٠٠	١٩ %٥,٧٦
کۆی گشتی	٣٢٦ %٩٨,٧٩	٤ %١,٢١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بۆ زانینی ئاستی دینداری و پابەندیی نموونەی لێکۆڵینەوە بە ئایینی ئیسلام لەو پرسیارەوە دەستمان پێکردووە کە ئایا فەرزە ئایینیەکان جێبەجێ دەکەی یا نا؟ خشتەی ژمارە (٧) دەریدەخات کە (%٩٨,٧٩)ی نموونەکە فەرزەکانی ئیسلام وەک نوێژ و رۆژوو جێبەجێ دەکەن. رەنگە بەلای موسڵمانی کوردی ئاساییەوە ئایینی ئیسلام تەنیا لەو روکنانەدا وێنا بکرێت. پرسیارکردن لەوەی ئایا فەرزە ئایینیەکان جێبەجێ دەکەی بۆ ئەوە بووە بزانین نموونەی لێکۆڵینەوەکە دیندار و پابەندن بە روکنەکانی ئیسلامەوە و مەبەستیشمان ئەوە بووە هەر لە نێو ئەم چەشنە دیندارانەدا هەڵیانبژێرین. بۆیە ئەوانەی وەڵامی نەخێریان ئاماژە پێداوە ئێمە فۆرمەکەیمان بەلاوە ناوە و بەکارمان نەهێناوە. وەک دەردەکەوێت لە گشت

ئاستەکانی خوێندندا نموونەکەمان هەر فەرزەکانی ئایین جێبەجێ دەکەن. تەنیا (١,٢١%)ی نەبێت کە بە بەردەوامی فەرزە ئایینیەکانیان جێبەجێناکەن، بەڵکو لە مانگی رەمەزاندا یان لە هەندێ کاتی دیاریکراودا ئەم کارە دەکەن. مەرج نییە ئەمەش وای لێکردبن ئیمانیان بەم روکنە ئایینیانە نەبێت، بەڵکو ڕەنگە لە خەمساردیانەوە بێت.

(٦٨,١٨%)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوە کە لە ئاستی کۆلێژ دان فەرزە ئایینیەکان جێبەجێ دەکەن. هەروەها ئەوانەی لە خوێندنی باڵا، پەیمانگا، ئامادەیی، سەرەتایی، و ئەوانەی خوێندن و نووسین دەزانن و دەکەونە چوارچێوەی نموونەکەی ئێمەوە فەرزە ئایینیەکانیان جێبەجێ دەکەن.

خشتەی (٨) وەڵامی دینداری چییە؟ لەگەڵ ئاستی گوزەرانی نموونەی لێکۆڵینەوە

ئاستی گوزەران / دینداری چییە؟	باش	مامناوەندی	خراپ	کۆ
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	٤٧ %١٤,٢٤	١٠٧ %٣٢,٤٢	١٢ %٣,٦٤	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٥ %١,٥٢	١٨ %٥,٤٥	٠ %٠,٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٤ %٤,٢٤	٣٦ %١١,٢١	٣ %٠,٩١	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	١٢ %٣,٦٤	٥٤ %١٦,٣٦	١ %٠,٣٠	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١ %٠,٣٠	١٧ %٥,١٥	٢ %٠,٦١	٢٠ %٦.و٠٦
کۆی گشتی	٧٩ %٢٣,٩٤	٢٣٣ %٧٠,٦١	١٨ %٥,٤٥	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشتەی ژمارە -٨- پەیوەندیی نێوان ئاستی گوزەران و بۆچوونی نموونەکە بۆ دینداری دەخاتەڕوو. رێژەی هەرە زۆری نموونەکە (٣٢,٤٢%) لەوانەی پێیانوایە دینداری جێبەجێکردنی نوێژ و رۆژوە ئاستی گوزەرانیان مامناوەندییە. هەروەها رێژەی هەرە زۆری ئەوانەی بۆچوونێکی گشتگیر و ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە (کە ٢٠,٣٠%ی کۆی نموونەکەن)، رێژەی (١٦,٣٦%)یان باری گوزەرانیان

مامناوەندییە. ئەمانە بەزۆری خەڵکی دانیشتووی شار و شارۆچکەکانن کە زێتر مەیلیان بۆ خوێندن و تەواوکردنی زانکۆ هەیە.

لە کۆی (١٨) کەس بە ڕێژەی (٥,٤٥%) کە ئاستی گوزەرانیان خراپە (١٢)یان بە ڕێژەی (٣,٦٤%)پێیانوایە دینداری بریتیە لەجێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام، بەڵام هیچیان بە تەنیا بۆچوونی سیاسیان نییە بۆ ئیسلام. هەر لەوانەی ئاستی گوزەرانیان خراپە (٣) کەسیان بڕوایان بەوەیە ئایین هەم جێبەجێکردنی نوێژ و ڕۆژو و هەم چالاکیی سیاسیە بەیەکەوە.

خشتەی (٩) دینداری چییە؟ *لەگەڵ* رات لەسەر بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی

بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی / دینداری چییە؟	گوناهە	گوناهە نییە	کۆ
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	٥٢ %١٥,٧٦	١١٤ %٣٤,٥٥	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٥ %٤,٥٥	٨ %٢,٤٢	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٣٢ %٩,٧٠	٢٢ %٦,٦٦	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٤٠ %١٢,١٢	٢٧ %٨,١٨	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	٢ %٠,٦١	١٨ %٥,٤٥	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	١٣٤ %٤٠,٦١	١٩٦ %٥٩,٣٩	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

ئەگەر چی ئایینی ئیسلام وەک خاڵی لێوە سەرهەڵدانی یەک سەرچاوەی هەیە، ئەویش قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەرن (د. خ.) بەڵام چۆنیەتی بەکردەییبوونی لە واقیعدا بە گوێرەی کولتوور و هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەگۆڕێت. تەنانەت دەشێ هەندێ لە رەگەزەکانی کولتوور خۆیان بخزێننە ناو ئایینەوە و ببن بە رەگەزێکی ئایینەکە خۆی. ئەمەش لە بۆچوونی خەڵکی دینداردا رەنگدەداتەوە کە چۆن لە دینداری تێدەگەن و چۆنیش

دیندارییەکەیان پیادەدەکەن. لە خشتەی ژمارە -٩- دا دوو گۆڕاومان وەرگرتووە. یەکیان چۆنیەتی تێگەیشتن لە دینداری ، دووەمیان راوبۆچوون لەسەر بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەییدا، بۆ ئەوەی بزانین ئەوانەی تێگەیشتنێکی دیاریکراویان بۆ ئایین هەیە چۆن دەڕواننە حیزبی نەتەوەیی و بەشداریکردن تیایدا. بە واتایەکی تر، بە گوێرەی تێگەیشتنی ئەوان بۆ ئایین و دینداری ئەم کارە گوناهە یان ڕەوایە.

ڕێژەی (**٥٠,٣٠%**)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان پێیان وایە دینداری بە شێوەیەکی سەرەکی بریتییە لە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام وەک نوێژ و رۆژو و زەکاتدان و هتد... بێگومان زۆربەی ئەوانەی ئەم گۆڕاوەیان هەڵبژاردووە ئاماژەیان بەوەش داوە کە موسڵمان جگە لەو ئەرکە خواپەرستیانە کۆمەڵێک ئەرکی دیکەشی لەسەر شان دەکەوێت، وەک ئەوەی کە دەبێت توخمێکی بەسوود و باش بێت لە کۆمەڵگادا. بەڵام ئەوانەشی کە پێیان وایە دینداریکردن بریتیە لە کارکردن و چالاکی نواندن لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا تەنیا (**٦,٩٧%**)ی نموونەکەیان پێکهێناوە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوانەی ئاماژەیان بە هەردوو گۆڕاوی پێشوو (واتە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی) داوە، (**٥٤**) کەس بە ڕێژەی (**١٦,٣٦%**).

هەروەها (٦٧)کەس بە ڕێژەی(**٢٠,٣٠%**)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان رای خۆیان وا دەربڕیوە کە دینداری شتێکی سەرتاپاگیرە و گشت لایەنەکانی ژیانی تاکەکەس و کۆمەڵ دەگرێتەوە، هەر لە ملکەچبوون بۆ فەرمانە خواپەرستییە ئایینیەکان تا گشت لایەنەکانی ژیانی مرۆڤ لە ئابووری و سیاسەت و کۆمەڵایەتی و وردە رەفتارە تاکەکەسییەکان، هەم کارکردن لە ناو رێکخراو و حیزبە ئیسلامییەکان و هەم فەرمانکردن بە چاکە و نەهیکردن لە خراپە. بە کورتی لەو بۆچوونەدا ئایین وەک پرۆگرامێکی سەرتاپای ژیانی تاک و کۆمەڵ دانراوە. (**٦,٠٦%**) تریشیان بۆچوونێکی کراوەیان هەبووە بۆ ئایین و داکۆکیان لەسەر لایەنە رۆحی و ئەخلاقییەکان کردووە، وەک ئەنجامدانی رەفتاری چاکە، خەڵک ئازار نەدان و توخمێکی ئیجابی بوون لە کۆمەڵگادا. هیچ یەک لەو مانایەی ئایین لێکدابڕاو نین، جیاوازییەکان لە ڕادەی داکۆکیکردنن لەسەر لایەنە جیاجیاکانی ئایین. کاتێک تێگەیشتنێکی دیاریکراومان دەبێت بۆ دینداری و پێمان وایە بریتیە لە جێبەجێکردنی ریتواڵ و رێوڕەسمە ئایینیەکان، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە جگە لەوە هیچ شتێک بە ئایین و ئایینداری لەقەڵەم نادەین. لەو بارەوە لەوانەبوو

زۆربەی ئەوانەی گۆڕاوی یەکەمیان هەڵبژاردووە روانگەی سەرتاپاگیر و ئوسوڵیان بۆ ئایین پیشان بدایە؛ وەک چۆن لە تێبینی و نووسینی لێتۆژراوان لەسەر فۆرمی ڕاپرسیەکەدا دەردەکەوت. هەندێ پێیان وایە دینداری بریتیە لە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام، لە هەمان کاتدا نابێ دین و سیاسەت بکرێن بە دوو بەشەوە، چونکە لە بناغەدا بەیەکەوە بەستراونەتەوە. ئەمانە وا گوزارشت لە ئایین دەکەن کە هەم عیبادەت و شەریعەتە و هەم دەوڵەت و سیاسەت. لەم تێگەیشتنەدا لەگەڵ جێبەجێکردنی فەرمانەکانی خوا و دوورکەوتنەوە لەوەی قەدەغەی کردووە، داکۆکی لەوە دەکرێت کە نابێ موسڵمان وەدوای هیچ بیرۆکەیەکی رۆژهەلاتی یان رۆژئاوایی بکەوێ. ئەوانەی دەشڵێن دینداری کارکردنە لەناو حیزبە ئیسلامییەکان، مەبەستیان نیە لایەنی عیبادی و بیروباوەڕیی ئایین پشتگوێ بخەن. نموونەیەکی تری تێگەیشتن لە دینداری مەرجدارکردنی خواپەرستییە بەوەی کە دەبێ لە ژێر حوکم و قانوونێکی ئیسلامیدا ئەنجام بدرێ.

ئەم بۆچوونانە بۆ ئایین دواتر لە هەڵوێستیان بۆ بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەییدا رەنگدەداتەوە. بە شێوەیەکی گشتی (٤٠,٦١%)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکە پێیان وایە بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەیی لە رووی ئایینیەوە گوناهە و دەبێ خۆی لێ بە دوور بگیرێت. بەلام (٥٩,٣٩%)کەی تریان پێیان گوناه نییە. بێگومان ئەم بۆچوونەی دوایی تەنیا ئەوانە ناگرێتەوە کە سەر بە هیچ گروپێکی ئیسلامی نین. هەروەها، ڕێژەیەکی تر وەک چۆن لەگەڵ ئەوەدا نین حیزبی نەتەوەیی هەبێ لەگەڵ ئەوەدا نین حیزبی ئایینیش هەبێ. بۆ ئەم مەبەستە سەیری خشتەی ژمارە ـ١٠ـ بکە. ئەمانە بۆچوونێکی دینپاکژانە (ئۆرتودۆکسی)یان بۆ ئیسلام هەیە و زۆر بە وشکی بە رواڵەتی رەفتار و ریتواڵە ئایینیەکانەوە گرتوویانە.

بۆ نموونە لە کۆی (٦,٩٧%) کە بڕوایان بەوەیە دینداری چالاکی نواندنە لە حیزبێکی ئیسلامیدا، (٤,٥٥%)یان بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەیی بە گوناه دادەنێن، بەلام (٢,٤٢%)شیان ئەم کارە بە گوناهێکی ئایینی دانانێن. هەروەها لە کۆی (٢٠) کەس کە بۆچوونی کراوەیان هەیە، (١٨) کەس بە ڕێژەی (٥,٤٥%) ئەم کارەیان پێ گوناه نییە، بەلام (٢) کەسەکەی تر پێیان گوناهە. کەواتە دەتوانین بڵێین، بۆچوونی کراوە بۆ ئایین زۆر کەم بڕوای بەوە هەیە کە بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی گوناه بێت.

بە شێوەیەکی گشتی لە کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەدا (٤٠,٦١%) کە پێیان وایە گوناهێکی ئایینیە مرۆڤ لە حیزبێکی نەتەوەیی بەشدار بێت و ئیسلام ڕێگەیان پێنادات، ڕێژەیەکی زۆرە و هەڵوێستی سلبیی نموونەکەی لێکۆڵینەوەمان بۆ دەردەخات بەرامبەر بە نەتەوایەتی.

دواجار دەتوانین بڵێین ئەوانەی لە دینداریدا زۆر جەخت لەسەر لایەنی فیقهی و شەریعەت (روکنەکانی ئیسلام) دەکەنەوە و تێگەیشتنێکی ئوسوڵی و سەرتاپاگیریان بۆ ئایین هەبێ، زۆر پابەندی ئایینن. ئەم پابەندیەیان بە ئایینەوە کاریگەریی هەبووە لەسەریان کە بڕوایان بە کاری سیاسیی نەتەوەیی و نیشتیمانپەروەری لاواز بێت یان هەر نەبێت. چەندەی لە دینداریدا سەختگیرتر بن لە ڕووی نەتەوەییەوە خەمسارتر دەبن.

ئەوانەی بۆچوونێکی کراوەتریان بۆ ئایین هەیە و تەنانەت ئەوانەش کە دیندار بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام تێدەگەن، ڕێژەی ئەوانەیان کە بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی بە گوناه نازانن زێترە لەوانەی بە گوناهی دەزانن. ئەم قسەیە بۆ ئەوانەی تێگەیشتنێکی ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە یاخود دینداری بەلایانەوە چالاکی نواندنە لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا پێچەوانە دەبێتەوە، واتە ڕێژەکەی کەمتر دەبێتەوە-سەیری خشتەی ژمارە (٩) بکە.

خشتەی (١٠) ڕێبازی ئایینی *لەگەڵ* رای نموونەکە لەسەر هەبوونی حیزبی ئیسلامی

ڕات لەسەر حیزبی ئایینی / ڕێبازی ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	کۆ
شافیعی	٢٢٣ %٦٧,٥٨	٦١ %١٨,٤٨	٢٨٤ %٨٦,٠٦
حەنەفی	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	٣ %٠,٩١
حەنبەلی	٤ %١,٢١	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١
نازانم	١٠ %٣,٠٣	٢ %٠,٦١	١٢ %٣,٦٤
سەلەفی	٤ %١,٢١	٢٣ %٦,٩٧	٢٧ %٨,١٨
کۆی گشتی	٢٤٢ %٧٣,٣٣	٨٨ %٢٦,٦٧	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

سەلەفی ئەوانەن تەنیا رێز بۆ ئەم ئیمامانە دادەنێن دەنا خۆیان بە شوێنکەوتەیەکی موبەموی قورئان و سوننەتی پێغەمبەر لەقەڵەم دەدەن. ئەمانە لە کوردستاندا بە «سەلەفی» ناو دەبرێن. سەلەفی بەمانای شوێنکەوتووی پێغەمبەر و زانایانی بەرێ دێ، کە زۆرجار بە ئەهلی حەدیسیش ناسراون. ئەم ناوەی دواییان لەبەر ئەوە بەسەردا براوە چونکە داکۆکییەکی لە ڕادەبەدەر دەکەنە سەر فەرموودەکانی پێغەمبەر (د. خ.). ئەم دەستەیە تەقلیدکردن لە گشت ئیمامەکان ڕەتدەکەنەوە و پێیانوایە گشت کێشە ئایینیەکان لە فەرموودەکانی پێغەمبەر (د. خ.)دا روونکراونەتەوە. ئەوەی لەم خشتەیەدا جێی سەرنجە بۆچوونی سلبیی پەیڕەوانی ئەم ڕێبازەیە بەرامبەر ئاییی ئیسلام. لە کۆی (٢٧) کەس بە ڕێژەی (٨,١٨%) کە سەلەفین (٢٣)یان بە ڕێژەی (٦,٩٧%) لەگەڵ ئەوەدا نین حیزبی ئیسلامی هەبن. واتە خەسڵەتێکی ئەم ئاراستە ئایینیە ئەوەیە کە بڕوای بە کارکردنی حیزبیانە بەناوی ئایینەوە نییە؛ خاڵێک کە وای کردووە ئەمانە لەلایەن هەندێ کەسایەتی سیاسی عەلمانییەوە ستایش بکرێن.

خشتەی (١١) دینداری چییە؟ *لەگەڵ* بڕوات بە گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی

لەگەڵ گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی دای؟ / **دینداری چییە؟**	لەگەڵیدام	لەگەڵی دانیم	**کۆ**
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	٨١ %٢٤,٥٥	٨٥ %٢٥,٧٦	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٥ %٤,٥٥	٨ %٢,٤٢	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٤١ %١٢,٤٢	١٣ %٣,٩٤	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٥٣ %١٦,٠٦	١٤ %٤,٢٤	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	٩ %٢,٧٣	١١ %٣,٣٣	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	١٩٩ %٦٠,٣٠	١٣١ %٣٩,٧٠	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خەلافـەتی ئیسـلامی چەمکێکە لـە بـیری ئیسلامیدا بایەخێکی تایبەتی پێ دراوە. بـەڵام دوای ئـەو ئەزموونـەی لـە مێـژووی ئیسـلامیدا تاقـیکراوەتەوە و ئەو واقیعە نوێـیەی تـیایدا دەوڵەتـەکان لەسـەر بـنەمایەکی سیاسـی- یاسـایی دادەمەزرێـن، چوارچێـوەی نەتـەوەیی دەوری سـەرەکیی تـیا دەگێڕێت، خەڵکی دیندار هەمدیس بیر لە چەمکی خەلافەت دەکەنەوە.

بەشێـوەیەکی سەرەکی، ڕێژەی هەرەزۆری نموونەکە، کە (٦٠,٣٠%)یە بڕوایان بە گەڕانەوەی خەلافەت و یەکبوونی ئیسلامی هەیە کە گشت نەتەوە موسڵمانەکان لـە نـاو یەک دەوڵەت و یەکەی سیاسیدا کۆ بکاتەوە و تیایدا نەتەوەیەکی دیکە (جا چ عـەرەب بێـت یـان تورک یاخود فارس و هتد...) دەسەڵاتدار و فەرمانڕەوا بێت. بێـگومان بـە مـەرجی دووەمیشـەوە (واتـە باڵادەسـت بـوونی نەتەوەیـەکی دیکـەی غەیـرە کـورد) ئەوانە بڕوایان بە خەلافەت هەیە و بە کیانی پەسنکراوی داهاتووی دادەنێـن. خـۆ ئەگـەر ئـەم مەرجـەی تـیا نەبووایـە، ئەوا ڕێژەیەکی زۆر لەوە زێتر ئاماژەیـان پێـدەکرد. ئەمـەش لـەوەدا دەردەکەوێـت کـە هەندێک لەو (٣٩,٧٠%)ی نموونەکـە کـە لەگەڵ ئەم جۆرە خەلافەتە ئیسلامیەدا نین ئاماژەیان بەوە داوە کە لەگەڵیدا دەبن ئەگەر کورد تیایدا لە دەسەڵات بەشدار بێت. واتە لەگەڵدانەبوونەکە زێـتر لەبـەر ئەوەیە کە مەرجی بەشدارنەبوونی کورد لە دەسەڵات لە پرسیارەکەدا هـاتووە. ئەگیـنا ڕێـژەیەکی زێـتر لـەوە پێـی ڕازی دەبـوون. ئەوانەی لەگەڵیشیدان زۆربـەی جـار پاسـاوی ئەوە دێننەوە کە لە خەلافەتی ئیسلامیدا جیاوازی لە نێوان نەتـەوەکاندا ناکـرێ و هـیچ نەتەوەیـەک نـا چەوسـێنرێـتەوە و عەداڵـەت تـیایدا بەرقەرارە.

وەک لـە خشـتەی ژمـارە -١١-دا دیـارە، تێگەیشـتن لـە دیـنداری کاریگـەریی کـردۆتە سـەر بڕوابوونـیان بـە گەڕانـەوەی خەلافـەتی ئیسـلامی. ئەوانـەی جێبەجێکردنی ڕوکنەکانی ئیسلام بە دینداری لەقەڵەم دەدەن (٨١) کەس بە ڕێژەی (٢٤،٥٥%) لەگـەڵ گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامیدان و ڕێژەی (٢٥،٧٦%) لەگەڵیدا نـین. ئەوانـەی پێیانوایە دینداری چالاکی نواندنە لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا، زیاتر لەگـەڵ گەڕانـەوەی خەلافـەت دان، بـە ڕێـژەی (٤,٥٥%) بەرامـبەر (٢,٤٢%) کـە لەگەڵـیدانین. ئەمـە بەسـەر ئەوانەشـدا دەچەسـپێ کـە هـەر دوو گـۆڕاوی جێبەجێکردنی ڕوکنەکانی ئیسلام و چالاکی نواندن لـەناو حیزبێکی ئیسلامیان بەیەکەوە هەڵبژاردووە (١٢,٤٢% لەگەڵیدان و ٣,٩٤% لەگەڵیدانین). هەروەها لە بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵیشدا، دیسان ئەوانەی لەگەڵ گەڕانەوەی خەلافەتی

ئیسلامیدان (بە ڕێژەی ١٦,٠٦%) زێترە لەوانەی لەگەڵیدا نین (کە ڕێژەکەیان ٥٤,٢٤%یە).بەڵام لە بۆچوونی کراوەدا ڕێژەکە پێچەوانە بۆتەوە و ئەوانەی لەگەڵیدان (٢,٧٣%) کەمترن لەوانەی لەگەڵیدا نین(٣,٣٣%).

خشتەی (١٢) دینداری چییە؟ *لەگەڵ* سروشتی کێشەی کورد

کێشەی کورد / دینداری چییە؟	ئایینی	نەتەوەیی	تێکەڵ لە ئایینی و نەتەوەیی	**کۆ**
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	٤ %١,٢١	٨١ %١٤,٥٥	٨١ %١٤,٥٥	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٠ %٠,٠٠	٨ %٢,٤٢	١٥ %٤,٥٥	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٢ %٠,٦١	١١ %٣,٣٣	٤١ %١٢,٤٢	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	١ ٠,٣٠٥	٢٢ %٦,٦٧	٤٤ %١٣,٣٣	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	٠ %٠,٠٠	١١ %٣,٣٣	٩ %٢,٧٣	٢٠ %%٦,٠٦
کۆی گشتی	٧ %٢,١٢	١٣٣ %٤٠,٣٠	١٩٠ %٥٧,٥٨	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشتەی ژمارە -١٢- دەریدەخات، بەشێوەیەکی گشتی (٤٠,٣٠%)ی نموونەی لێکۆڵینەکە ئاماژەیان بەوە داوە کە کێشەی کورد کێشەیەکی نەتەوەییە. بەڵام زۆربەیان واتە (٥٧,٥٨%) پێیان وایە کێشەی کورد کێشەیەکی ئایینی و نەتەوەیی تێکەڵە. هەروەها تەنیا (٢,١٢%) لەو بڕوایە دان کێشەی کورد سروشتێکی ئایینیانەی هەیە. لێرەدا دەتوانین بپرسین ئایینیبوونی کێشەی کورد لە کوێ دایە؟ ئەو کاتە دەتوانین ئەم بۆچوونە (واتە دانانی کێشەی کورد بە کێشەیەکی ئایینی یان ئایینی و نەتەوەیی بەیەکەوە) پشتڕاست بکەین کە ناکۆکی لەنێوان ئایینی دەسەڵاتدار لە عێراق و نەتەوەی کورددا هەبێت و کورد لەسەر ئایینەکەی بچەوسێنێتەوە. لەوانەیە تاکە خاڵی هاوبەش و لێکچووی نێوان نەتەوەی کورد و عەرەبی سوننی دەسەڵاتدار لە عێراق هۆکاری ئایینی بێت.

ئەم بۆچوونەی سەرەوە، واتە لەقەڵەمدانی کێشەی کورد بە کێشەیەکی ئایینی، بەندە بەو جیهانبینیە سەرتاپاگیرە ئایینیەی کە گشت مەسەلەکان دەبەستێتەوە بە ئایین و هەر لەو چوارچێوەیەدا چارەسەریان دەکات. رەنگە مەبەستی ئەم لێتۆژراوانە لێرەدا ئەوە بێت کە تەنیا بە چەکی ئایین بکرێ ڕووبەڕووی دەسەڵاتی مەرکەزیخوازی عێراق ببینەوە، یاخود ئەوەتا کێشەکە لەوەدا نابینێتەوە کە کورد نەتەوەیەکی جیاوازە لە عێراقدا و مافی تایبەت و سەربەخۆی هەیە، بەڵکو گرنگ بەلایەوە کیانێکی عەقیدەیی و ئیسلامی بێت کە بە گوتەی ئەوان کێشەکان تیایدا بە ئاسایی یەکلاکراونەتەوە. ڕێژەی (١٤،٥٥%)ی نموونەکە لەوانەی دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام پێناسە دەکەن، کێشەی کورد بە کێشەیەکی نەتەوەیی دادەنێن. بە هەمان ڕێژەش بە کێشەیەکی تێکەڵاو لە ئایین و نەتەوەیی لەقەڵەم دەدەن. هەروەها (٨) کەس بە ڕێژەی (٢،٤٢%) لەوانەی دیندار بە چالاکیی سیاسی لەناو حیزبێکی ئیسلامی وەسف دەکەن کێشەی کورد بە کێشەیەکی نەتەوەیی لەقەڵەم دەدەن. لێرەدا ئەگەرچی هیچیان لەوانەی ئەم بۆچوونەیان بۆ ئایین هەیە کێشەی کورد بە کێشەیەکی ئایینی دانانێن، کەچی ڕێژەی ئەوانەی کێشەی کورد بە کێشەیەکی نەتەوەیی رووت دادەنێن کەمترە لەوانەی کە بە کێشەیەکی ئایینی و نەتەوەیی دادەنێن. لەم خشتەیەدا بە روونی دەور و کاریگەری هۆکاری ئایینی دەردەکەوێت کە تا چەند زاڵە بەسەر، تەنانەت، هوشیاریی نەتەوەییشەوە.

خشتەی (١٣) ئەولەویەت دان بە هەستی

ئایینی یان نەتەوەیی *لەگەڵ* بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی

بەشداریکردن لەحیزبێکی نەتەوەیی / ئەولەویەتدان بە هەستی ئایینی یان نەتەوەیی	گوناهە	گوناهـ نییە	کۆ
هەست و هوشیاری ئایینی	١٢٤ %٣٧,٥٨	١٣٨ %٤١,٨٢	٢٦٢ %٧٩,٣٩
هەست و هوشیاری نەتەوەیی	٣ %٠,٩١	٢٦ %٧,٨٨	٢٩ %٨,٧٩
ئایینی و نەتەوەیی بە یەکەوە	٧ %٢,١٢	٣٢ %٩,٣٩	٣٩ %١١,٨٢
کۆ	١٣٤ %٤٠,٦١	١٩٦ %٥٩,٣٩	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بەگوێرەی خشتەی ژمارە (١٣)، ڕێژەی هەرە زۆری نموونەی لێکۆڵینەوەکە (٧٩,٣٩ %) لە نێوان هەست و خولیای ئایینی و نەتەوەییدا ئەولەویەت دەدەن

بە هەست و خولیای ئایینی. بێگومان دەبێ ئاگاداری ئەوە بین کە ئەمە مەرج نییە بە واتای فەرامۆشکردنی تەواوی نەتەوە و نەتەوایەتی بێت. ئەم بە لەپێشتردانانە بەگوێرەی نموونەی وەرگیراو بۆ لێکۆڵینەوە شتێکی ئاسایی و چاوەڕوانکراوە؛ چونکە ئەوانەی هەستێکی ئایینی بەهێزیان هەبێت، گومانی تێدا نییە کە پتر بایەخ بە هەست و خولیا ئایینیەکانیان دەدەن. ڕەنگە ئەم خاڵە ڕێگەمان بدات بڵێین نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان بە ڕێژەیەکی بەرز نوێنەرایەتی کۆمەڵی تۆژینەوە دەکات.

هەروەها (٨,٧٩%) ئاماژەیان بەوە داوە کە ئەولەویەت بە هەست و خولیای نەتەوەیی دەدەن؛ لە هەمان کاتدا هەستی ئایینیان بەهێزە و ڕەنگە پشتگوێی نەخەن. ڕێژەی (١١,٨٢%) نیشانەیان لە هەردوو گۆڕاوەکە داوە، واتە ئەم دوو هەست و خولیایەیان بە یەکتر دەبەستنەوە و ئامادە نین هیچیان پێش ئەوی دیکەیان بخەن. لەو نێوانەدا (١٢٤) کەس بە ڕێژەی (٣٧,٥٨%) لە کۆی (١٣٤)کەس لەوانەی ئەولەویەت بە هەستی ئایینیان دەدەن ئاماژەیان بەوە داوە کە بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەیی لە رووی ئایینیەوە گوناهە، بەڵام (٤١,٨٢%) دیسان لەوانەی ئەولەویەت بە ئایین دەدەن لە ژیان و بیرکردنەوەیاندا پێیان وا نییە بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی لە رووی ئایینیەوە گوناهـ بێت.

ئەوەی جێی سەرسوڕمانە (٠,٩١%)ی نموونەکە لەوانەی ئاماژەیان بەوە داوە کە پتر بایەخ بە هەست و خولیای نەتەوەییان دەدەن، پێیان وایە بەشداریکردن لە حیزبێکی نەتەوەیی لە رووی ئایینیەوە گوناهە. ئەمە دوو ئەگەری هەیە؛ یان ئەوەتا ئەمانەی هەستی نەتەوەییان لا بەهێزە، وای بۆ دەچن کە هەڵوێستی ئایین بەرامبەر بە بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی سلبیە، یاخود لە بنەڕەتدا بۆچوونێکی سلبیان بەرامبەر بە حیزبە عەلمانییە نەتەوەییەکانی کوردستان هەیە و ئەم بۆچوونەشیان بەسەر چالاکی نواندن لە ناو حیزبی نەتەوەیی بەگشتی دا دەسەپێنن.

هەروەها ڕێژەی (٩,٣٩%) لەوانەی کە ئاماژەیان بە هەردوو گۆڕاو (هەستی ئاینی و نەتەوەیی) داوە، پێیان وایە بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی لە رووی ئایینیەوە گوناهە. لێرەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەوانەی هەستی ئایینیان بەهێزە و بە پێش گشت هەست و خولیاکانی دیکەیان دەخەن، بە چاوێکی سلبی لە کارکردن لەناو حیزبی نەتەوەیی دەڕوانن.

خشتەی (١٤) شێوازی حوکمی هەڵبژێردراو

بۆ داهاتووی عێراق *لەگەڵ* هەبوونی هەڕەشە لەسەر ئایین یان نەتەوە

هەڕەشە لەسەر ئایینت هەیە یان نەتەوەت / شێوازی حوکم	ئایین	نەتەوە	هەر دووکیان	کۆ
حکومەتی ئیسلامی لە عێراقێکی یەکپارچەدا	٨ %٢,٤٢	١٤ %٤,٢٤	٩٤ %٢٨,٤٨	١١٦ %٣٥,١٥
دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی سەربەخۆ	١ %٠,٣٠	٤٣ %١٣,٠٣	٤٨ %١٤,٥٥	٩٢ %٢٧,٨٨
دەوڵەتێکی فرە نەتەوەیی فیدڕالی	٠ %٠,٠٠	١٥ %٤,٥٥	٥٥ %١٦,٦٧	٧٠ %٢١,٢١
دەوڵەتێکی کوردی ئیسلامی	١ %٠,٣٠	٥ %١,٥٢	٣٩ %١١,٨٢	٤٥ %١٣,٦٤
هی تر	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢	٧ %١,١٢
کۆی گشتی	١٠ %٣,٠٣	٧٨ %٢٣,٦٤	٢٤٢ %٧٣,٣٤	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لێرەدا پرسیار کراوە کە داخۆ لەگەڵ کام شێوازی حوکم دان بۆ داهاتووی عێراق. ڕێژەی هەرە زۆر واتە (%٣٥,١٥) حکومەتێکی ئیسلامیان هەڵبژاردووە لە عێراقێکدا کە یەکپارچە بێت، واتەحکومەتێکی ئیسلامی لەو چوارچێوە جوگرافیەی کە هەیە و لەگەڵ پارچەپارچەبوونی عێراقدا نین. (%٢٧,٨٨)ی دیکەیان ئاماژەیان بە دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی داوە. دیارە ئەمە وەک خواست لە هزری خەڵکدا؛ بەڵام ئاخۆ ئەم دەوڵەتە کوردییە چۆن چۆنییە و تەنانەت لە واقیعی ئەمڕۆدا شیاوە یان نە ئەمەیان مەسەلەیەکی ترە. هەر چۆنێک بێت، لە ڕووی نەتەوەییەوە ئەمە خاڵێکی ئیجابیە و نیشانەی ئەوەیە ئەمانە مەسەلەی نەتەوەییشیان لا مەبەستە و بە مافی خۆیان (وەک کورد) دەزانن وەک هەر نەتەوەیەکی دیکەی سەر ئەم زەویە دەوڵەتی خۆیان هەبێت. هەروەها ڕێژەی (%٢١,٢١)شیان دەوڵەتێکی فرە نەتەوەیی فیدرالی بە باشترین قەوارە دەزانن بۆ عێراق.

سەبارەت بەوەی داخۆ لەلایەن دەسەڵاتی عێراقەوە ئایینمان هەڕەشەلێکراوە یان نەتەوە، (%٧٣,٣٤) کە ڕێژەی هەرە زۆری نموونەکەیە ئاماژەی بەوە داوە کە

هـەم ئـایین و هـەم نەتـەوەیان لەلایەن عێراقەوە بەیەکەوە هەڕەشەیان لەسەرە و هەڕەشـەیان لێدەکرێت. بـەڵام ڕێـژەی (٢٣,٦٤%)ی پێیان وایـە نەتـەوەیان لە ژێر هەڕەشـەدایە. بێگومان ئـەم پرسـیارە لـەو حاڵەتـەدا مانادارە کە ئێمە دان بەوەدا بنێـین کـە کـورد لـە کێشـەدایە، ئەمـە لەوانەیـە ئـەو خاڵـە بێـت کـە ئێمە و نزیکەی هەموو لێتۆژراوان لەسەری کۆکین.

هـەروەها (٣,٠٣%)، کـە کەمـترین ڕێـژەیە لەو بڕوایە دان حکومەتی مەرکەزیی عێـراق تەنـیا گەف لە ئایینیان دەکات. لێرەدا بەو ئەنجامە دەگەین؛ ئەوانەی پێیان وایـە لەلایـەن حکومـەتی عێـراقەوە تەنـیا ئایینـیان هەڕەشـە لێـکراوە، گـۆڕانی حکومـەت و دامـەزراندنی حکومەتێـکی ئیسـلامی بـە چارەسـەری کێشـەی خۆیـان دەزانـن. هـەروەها ئەوانـەی هەسـت ناکـەن کێشەیەکی نەتەوەییان هەیە هەبوونی دەوڵەتێکی نەتـەوەیی کـوردی سەربەخۆ بە پێویست نازانن، تەنانەت ئەوانەش کە دان بـەوەدا دەنێـن کێشـەکەیان کێشـەیەکی نەتەوەییە و بە پلەی یەکەم نەتەوەیان هەڕەشەلێـکراوە بـە ڕێـژەی (٤,٢٤%) دیسـان حکومەتێـکی ئیسـلامی بـۆ عێـراق پێشـنیار دەکـەن و چارەسـەری کێشـەی کـورد لەوێدا دەبیننـەوە. دەبـێ لـەوەش ئاگـادار بـین (١١,٨٢%) کە پێیان وایە لە ڕووی نەتەوەییەوە هەڕەشەیان لەسـەرە دەوڵەتێکی کوردیـی ئیسـلامی بـۆ کوردسـتانی عێـراق بـە چـاکتر دەزانـن. لێـرەدا نـاتوانین گومـانی چـۆنیەتی ئـەو حکومەتـە ئیسلامیە کوردیە بکەین، هەر چۆنێک بێـت حکومەتێکە تـیایدا کـورد باڵادەسـتە و لەلایەن گروپە ئیسلامییەکان و بە پێی پرەنسـیپەکانی ئیسـلام (بـەو شێـوەیەی خۆیـان لێـی تێـدەگەن) بەڕێوەدەچێـت. دواجـار دەتوانـین بڵێـین ڕێژەی (٢٧,٨٨%)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوە کە لەگەڵ دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی دان، لە چاو کۆی بۆچوونەکانی تر، ڕێژەیەکی کەمە و نیشـانەی لاوازیی خواسـتی کیانی نەتـەوەیی و خەریکبوونی هزریانە بە کیانی ئیسـلامیانەی سـەروو-نەتـەوەیی. بۆیـە دەتوانـین بڵێـین ئوسـوڵیەتی ئیسـلامی لـە کوردسـتاندا دەوری هـەبووە لـە کاڵکـردنەوەی سـنوورە نەتەوەییـەکان لـە هـزری دینداراندا و لـە جیاتی ئـەوە چـەمکی بـرایەتی ئیسـلامی لەسەر بنەمای یەکبوونی ئایینیان بـرەو پێبدات.

خشتەی (١٥) ئەولەویەت دان بە هەست

و خولیای ئایینی ونەتەوەیی *لەگەڵ* تێگەیشتن لە ناسیۆنالیزم

لەنێوان هەستی ئایینی و نەتەوەیی / ناسیۆنالیزم چییە؟	ئایینی	نەتەوەیی	تێکەڵاو لە هەر دووکیان	کۆ
خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا	١٣٤ %٤٠,٦١	١٨ %٥,٤٥	٢١ %٦,٣٦	١٧٣ %٥٢,٤٢
بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە	٢٣ %٦,٩٧	١ %٠,٣٠	١ %٠,٣٠	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	١٢ %٣,٦٤	٨ %٢,٤٢	٥ %١,٥٢	٢٥ %٧,٥٨
ناسیۆنالیزم بیرێکی نارەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ	٦٦ %٢٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١	٧٠ %٢١,٢١
چەمکێکی ئیجابیە ئەگەر لە ئیسلام دەرنەچێت	٥ %١,٥٢	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢
هی تر	٢٢ %٦,٦٧	٢ %٠,٦١	٧ %١,١٢	٣١ %٩,٣٩
کۆی گشتی	٢٦٢ %٧٩,٣٩	٢٩ %٨,٧٩	٣٩ %١١,٨٢	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشتەی ژمارە (١٥) تێگەیشتنی نموونەی لێکۆڵینەوە بۆ ناسیۆنالیزم پیشان دەدات. وەک دیارە (%٥٢,٤٢) کە ڕێژەی هەرە زۆرە، پێیان وایە ناسیۆنالیزم بریتیە لە خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا. هەروەها ئەوانەی پێیان وایە ناسیۆنالیزم بایەخدانە بە زمان و مێژووی نەتەوە (%٧,٥٨)ی نموونەکە پێکدێنن. هەمان ڕێژەش ئاماژەیان بە هەردوو پێناسەی سەرەوە داوە بۆ چەمکی ناسیۆنالیزم؛ هەر چەند ناتوانین پابەندیی نموونەی لێکۆڵینەوەکە بەم پێناسانەوە دەستنیشان بکەین.

بەڵام ئەوانەی پێیان وایە ناسیۆنالیزم بیرێکی تەسک و نارەوایە و لەگەڵ بنەماکانی ئیسلام ناگونجێ (%٢١,٢١)ی نموونەکە پێکدێنن. ئەمانە لەژێر کاریگەریی ئەو بۆچوونە دان کە لە بەشی سێیەمی ئەم نامەیەدا گفتوگۆمان لەسەر کردووە. بۆچونی ئیسلامیانەی ئوسوڵی وای بۆ دەچێت ناسیۆنالیزم شتێکی داهێنراوە و مەیلی ئەوەی هەیە جێی خوا بگرێتەوە و تیایدا نەتەوە بکرێ بە خوا و بپەرسترێ. لە لایەکی تریشەوە نموونەکەمان پێیان وایە ئایینی ئیسلام جیاوازی لە نێوان هوز و نەتەوەکاندا ناکات و موسڵمان دەبێ جگە لە ئایینی خوا

خۆی بە هێزی دیکەوە خەریک نەکات، بە تایبەت هێزی نەتەوەیی کە ناکۆکی دەخاتە نێوان ئۆمەتی ئیسلامی. هەروەها بۆچوونی ئیسلامیانەی ئوسوڵی، لە دەرەوەی خولیای ئایینی، گشت خولیا و هوشیارییەکانی تر رەتدەکاتەوە. بۆیە دەتوانین بڵێین ئوسوڵیەتی ئیسلامی دەوری هەبووە لە دروستکردنی بۆچوونی پشتگوێخەر و کەمتەرخەم و دژ بە ناسیۆنالیزم.

دەرەنجام دەتوانین بڵێین تێگەیشتنی سلبی بۆ ناسیۆنالیزم بە زۆری لای ئەو کەسانە بەدی دەکرێت کە هیچ بایەخێک بە هەست و خولیای نەتەوەیی نادەن. یان بە پێچەوانەوە، ئەوانەی بایەخ بە هەست و خولیای نەتەوەیی نادەن تێگەیشتنێکی سلبیان بۆ نەتەوایەتی و ناسیۆنالیزم هەیە. بۆیە هەر لەو خشتەیەی سەرەوەدا دەبینین ئەوانەی هیچ بایەخ بەم خولیایە نادەن ئەوانەن کە ناسیۆنالیزم بە بیرێکی تەسک و نارەوا و دژ بە بنەماکانی ئیسلام دەزانن یانیش پێیان وایە ناسیۆنالیزم دەبێ لە چوارچێوەی ئیسلام دەرنەچێ.

خشتەی (١٦) دینداری چییە؟ لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە؟

دینداری چییە؟ / ناسیۆنالیزم چییە؟	چێبەچێکردنی روکنەکان	چالاکیی سیاسی	هەردووکی پێشوو	بۆچوونی سەرتاپاگیر	بۆچوونی کراوە	کۆ
خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا	١٠٩ %٣٣,٠٣	١١ %٣,٣٣	٢٣ %٦,٩٧	٢٠ %٦,٠٦	١٠ %٣,٠٣	١٧٣ %٥٢,٤٢
بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە	١٣ %٣,٩٤	٠ %٠,٠٠	٧ %٢,١٢	٤ %١,٢١	١ %٠,٣٠	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	٩ %٢,٧٣	١ %٠,٣٠	٤ %١,٢١	٧ %٢,١٢	٤ %١,٢١	٢٥ %٧,٥٨
ناسیۆنالیزم بیرێکی نارەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ	٢٩ %٨,٧٩	٨ %٢,٤٢	١٢ %٣,٦٤	١٩ %٥,٧٦	٢ %٠,٦١	٧٠ %٢١,٢١
چەمکێکی ئیجابیە ئەگەر لە ئیسلام دەرنەچێت	٥ %١,٥٢	١ %٠,٣٠	٧ %٢,١٢	١٦ %٤,٨٥	٢ %٠,٦١	٣١ %٩,٣٩
هی تر	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	١ %٠,٣٠	١ %٠,٣٠	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢
کۆی گشتی	١٦٦ %٥٠,٣٠	٢٣ %٦,٩٧	٥٤ %١٦,٣٦	٦٧ %٢٠,٣٠	٢٠ %٦و.٦	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشـــتەی ژمـــارە (١٦) پـــەیوەندیی تێگەیشـــتن لـــە دیـــنداری و ناســـیۆنالیزم ڕووندەکاتــەوە. وەک دیــارە **٢٩** کــەس بــە ڕێــژەی (**%٨,٧٩**) پێیــان وایــە دیــنداری بریتــیە لــە جێبەجێــکردنی روکــنەکانی ئیســلام وەک نوێــژ و ڕۆژو و هـــتد... و ناسـیۆنالیزم بیرێکی تەسک و ناڕەوایـە و لەگـەڵ ئـەو تێگەیشتنەیان بـۆ ئیسـلام نـاگونجێ. ئەوانـەی هـەمان تێگەیشـتنیان بـۆ دیـنداری هـەیە بەڵام ناسیۆنالیزم بە خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا وەسـف دەکـەن ڕێژەی (**%٣٣,٠٣**)ی نموونەکە پێکدێنن. هەروەها ئەوانەی پێیان وایە دینداری بریتیە لە چـالاکی نوانـدن لـە چوارچێـوەی حـیزبی ئیسـلامیدا، بـە ڕێـژەی (**%٣,٣٣**)ی کـۆی نموونـەی لێکۆڵینەوەکە پێیان وایە ناسیۆنالیزم خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدانـە لـە پێناویدا. دیسان ئەوانەی تێگەیشتنێکی سیاسیان بۆ ئیسلام هـەیە و ناسیۆنالیزم بە بیرێکی تەسک و ناڕەوا و دژ بە ئیسلام لەقەڵەم دەدەن (**%٢,٤٢**)ی نموونەکە پێکدێنن.

هـەروەها ئەوانـەی پێیان وایـە ناسـیۆنالیزم بیرێکی تەسک و ناڕەوایە و لەگەڵ بـنەماکانی ئیسـلامدا نـاگونجێ و لـە هـەمان کـاتدا بۆچوونێـکی سـەرتاپاگیر و ئوسوڵیان بۆ ئیسلام و دینداری هەیە (**%٥,٧٦**)ن.

خشتەی (١٧) دینداری چییە؟ *لەگەڵ* پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی

هەوڵدان بۆ ئایین و نەتەوایەتی / دینداری چییە؟	نەتەوایەتی دژی ئایینە	لەگەڵ ئایین دەگونجێ	دووشتی جیاوازن	کۆ
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٦ %٤,٨٥	١٥٠ %٤٥,٤٥	٠ %٠,٠٠	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٢ %٠,٦١	٢١ %٦,٣٦	٠ %٠,٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٦ %١,٨٢	٤٧ %١٤,٢٥	١ %٠,٣٠	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٧ %٢,١٢	٥٩ %١٧,٨٨	١ %٠,٣٠	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١ %٠,٣٠	١٧ %٥,١٥	٢ %٠,٦١	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	٣٢ %٩,٧٠	٢٩٤ %٨٩,٠٩	٤ %١,٢١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشتەی ژمارە (١٧) بۆمان ئاشکرا دەکات کە ریژەی (٨٩,٠٩%)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان لەگەڵ ئەوە دان کە هەوڵدان بۆ ئایین لەگەڵ هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی تێکدەکاتەوە و بەیەکەوە دەگونجێن. واتە مرۆڤ لە هەمان کات کە بۆ ئایینەکەی هەوڵدەدات دەشێ بۆ نەتەوەکەشی هەوڵبدات، بەلآم ئایا وەک ناسیۆنالیستێک بەو شێوەیەی کە لە بەشی یەکەمدا پێناسەمان کرد یان چۆن؟ ئێمە ناتوانین لێرەدا لە مەبەستی لێتۆژراوان تێبگەین. بێگومان لێتۆژراوان تێبینی خۆیان لەمەڕ ئەم پەیوەندی و کارلێکە هەیە. لە نێو ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە (٤٥,٤٥%)ی کۆی نموونەکە ئەوانەن کە دینداری بە جێبەجێکرنی روکنەکانی ئیسلام دەزانن، لەهەمان کات (١٦) کەس -لە کۆی **٣٢** کەس- بەرێژەی (٥٤,٨٥%) لەوانەی دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام دەزانن، پێیانوایە هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی دژی هەوڵدان بۆ ئایینە.

ئوسوڵییەکان هەمیشە خەباتکردن لە پێناوی نەتەوە دەبەستنەوە بە خەباتکردن لە پێناوی ئایین و لەژێر کارتێکردنی تێگەیشتنێکی ئوسوڵیانە بۆ ئایین کە دەڵێ ناسیۆنالیزم چەمکێکی نائیسلامی و تەنانەت بەگوێرەی بۆچوونێکی وەکو هی عەلی باپیر؛ ناسیۆنالیزم دژی ئایین و ئیسلامیشە، کەمتر دڵیان بە قەوارە و خەباتی ناسیۆنالیستی خۆش دەکەن. لە لایەکی تریشەوە هزری ئیسلامیی کوردی لەڕێی رێبازی ئوسوڵیەوە هەمیشە بە بیری سنووربڕ و سەرونەتەوەیی گۆش دەکرێت.

هەروەها رێژەی (٩,٧٠%)ی نموونەکە لەو بڕوایە دان کە هەوڵدان بۆ نەتەوە و نەتەوایەتی دژی ئایینە و رەنگە پاساوی ئەم بۆچوونە ئەوە بێت کە نەتەوایەتی پێچەوانەی یەکبوونی ئیسلامیە و هەوڵدان بە نەتەوە هەوڵدانە بۆ پارچە پارچەکردنی ئەو کیانە یەکگرتووە ئیسلامیە. هەروەها لەو روانگە ئوسوڵیەدا هەمیشە وا پیشان دەدرێ کە ناسیۆنالیزم بیرێکی رەگەزپەرستانەیە، بەلآم ئیسلام سەرتاپاگیرە و کێشەی نەتەوەیی تیا سەرهەڵنادات.

خشتەی (١٨) پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی

لەگەڵ شێوازی حوکمی هەڵبژێردراو بۆ داهاتووی عێراق

شێوازی حوکم / پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی	حکومەتی ئیسلامی لە عێراقدا	دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی	دەوڵەتێکی فرە نەتەوەیی فیدرالی	دەوڵەتێکی کوردی ئیسلامی	هی تر	کۆ
نەتەوایەتی دژی ئایینە	٢٣ %٦,٩٧	١ %٠,٣٠	٥ %١,٥٢	٢ %٠,٦١	١ %٠,٣٠	٣٢ %٩,٧٠
نەتەوایەتی لەگەڵ ئایین تێکدەکاتەوە	٨٩ %٢٦,٩٧	٨٩ %٢٦,٩٧	٦٥ %١٩,٧٠	٤٣ %١٣,٠٣	٦ %١,٨٢	٢٩٤ %٨٩,٠٩
دوو شتی جیاوازن	٢ %٠,٦١	٢ %٠,٦١	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١
کۆی گشتی	١١٦ %٣٥,١٥	٩٢ %٢٧,٨٨	٧٠ %٢١,٢١	٤٥ %١٣,٦٤	٧ %٢,١٢	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

ئەوانەی پێیان وایە نەتەوایەتی دژی ئایینە زۆربەی هەرە زۆریان،واتە (٢٣) کەس بە ڕێژەی (%٦,٩٧) لە کۆی (٣٢) کەس بە ڕێژەی (%٩,٧٠) حکومەتی ئیسلامی لە عێراقێکی یەکپارچەدا بە شیاوترین شێوازی حوکم بۆ داهاتووی عێراق دادەنێن. ئەمەش ڕۆڵ و کاریگەریی تێگەیشتن لە پەیوەندیی ئایین و ناسیۆنالیزم دەردەخات. بۆیە دەبینین ئەوانەی پێیان وایە نەتەوایەتی لەگەڵ ئاییندا دەگونجێ کە ڕێژەیان (%٢٦,٩٧)یە دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی سەربەخۆ پێشنیاز دەکەن. ئەوانەی خودان هەمان بۆچوونن سەبارەت بە پەیوەندی ئایین و نەتەوایەتی وحکومەتێکی ئیسلامی بۆ عێراق پێشنیاز دەکەن دیسان (٨٩) کەسن بە ڕێژەی (%٢٦,٩٧). هەروەها (%٢,١٢) پشتگیری لە دەوڵەتێکی کوردی ئیسلامی دەکەن. وەک لە خشتەی ژمارە (١٧) دا دەردەکەوێ، بەشێوەیەکی گشتی بۆچوونی خەڵکی دیندار سەبارەت بە پەیوەندی سلبی یان ئیجابیی ئایین و ناسیۆنالیزم ڕەنگدانەوە و کاریگەریی هەیە لەسەر بایەخدان بە کیانی نەتەوەیی، بە جۆرێک چەندەی بەلای دینداریی سەختگیردا بڕۆین ئەوەندە لە بایەخدان بە کیانی نەتەوەیی دوور دەکەوینەوە.

خشتەی (١٩) هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی و ئایین لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە؟

هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی و ئایین / ناسیۆنالیزم چییە؟	نەتەوایەتی دژی ئایینە	لەگەڵ ئایین دەگونجێ	دوو شتی جیاوازن	کۆ
خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا	٦ %١,٨٢	١٦٧ %٥٠,٦١	٠ %٠,٠٠	١٧٣ %٥٢,٤٢
بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە	٢ %٠,٦١	٢٣ %٦,٩٧	٠ %٠,٠٠	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	٠ %٠,٠٠	٢٢ %٦,٦٧	٣ %٠,٩١	٢٥ %٧,٥٨
ناسیۆنالیزم بیرێکی ناڕەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ	٢٣ %٦,٩٧	٤٧ %١٤,٢٤	٠ %٠,٠٠	٧٠ %٢١,٢١
چەمکێکی ئیجابیە ئەگەر لە ئیسلام دەرنەچێت	٠ %٠,٠٠	٣٠ %٩,٩٠	١ %٠,٣٠	٣١ %٩,٣٩
هی تر	١ %٠,٣٠	٥ %١,٥٢	٠ %٠,٠٠	٦ %١,٨٢
کۆی گشتی	٣٢ %٩,٧٠	٢٩٤ %٨٩,٠٩	٤ %١,٢١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بە گوێرەی خشتەی ژمارە -١٩- زۆربەی ئەوانەی کە پێیان وایە نەتەوایەتی دژی ئایینە لەو بڕوایەدان کە ناسیۆنالیزم بیرێکی تەسک و ناڕەوایە و لەگەڵ ئایینی ئیسلام و بنەماکانیدا ناگونجێت- واتە (٢٣) کەس بە ڕێژەی (%٦,٩٧) لە کۆی (٣٢) کەس بە ڕێژەی (%٩,٧٠). لە کاتێکدا ڕێژەی (%٥٠,٦١)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکە لەو بڕوایەدان کە ناسیۆنالیزم بریتیە لە خۆشەویستی نەتەوەو نیشتیمان و هەوڵدان لە پێناویدا و هەروەها لەگەڵ ئایین دژ نییە.

ئەوی لێرەدا وەک دژایەتییەکی زەق دەردەکەوێ ئەو ڕێژەیە کە پێیانوایە هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی لەگەڵ هەوڵدان بۆ ئایین دەگونجێ، لە هەمان کاتیشدا ناسیۆنالیزم بە بیرێکی تەسک و ناڕەوا و دژ بە ئیسلام لەقەڵەم دەدەن. ڕەنگە ئەو (٤٧) کەسە بە ڕێژەی (%١٤,٢٤) کە ئەم بۆچوونەیان هەیە، لە ژێر کاریگەریی ئەو تێگەیشتنە دابن کە لەبەر ئەوەی ئیسلام چارەسەری گشت کێشەکانی لایە پەنابردنە بەر بیر و هزری دیکە جۆرە دوورکەوتنەوەیەکە لە ئایین. بۆیە لە

تێگەیشتنی سەرتاپاگیر (totalitarian)دا گشت توخمەکانی کۆمەڵگا وەک یەکەیەکی بەیەکەوە بەستراو سەیر دەکرێن کە ئایین ڕێنماییان دەکات. سەرتاپاگیریی ئایینی گشت دیاردەکان دەخاتە چوارچێوەی ئایینەوە بە جۆرێک کە لە دەرەوەی ئایینەوە دان بە هیچ کایەیەک نانێت. هەر بۆیە تەنیا ٤ کەس بە ڕێژەی (١,٢١%) ئاماژەیان بەوە داوە کە هەوڵدان بۆ نەتەوە و ئایین دوو شتی لێکجیان. (٣) کەسیشیان بە ڕێژەی (٠,٩١%) لەوانەن کە ناسیۆنالیزم بە خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لە پێناویدا و بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە لەقەڵەم دەدەن.

خشتەی (٢٠) بایەخدان بە پەروەردەی نەتەوەیی *لەگەڵ* ناوی منداڵ

بایەخدان بە پەروەردەی نەتەوەیی / ناوی منداڵان	بەڵێ	نەخێر	**کۆ**
کوردی	**٣٢** **%٩,٧٠**	**٣** **%٠,٩١**	**٣٥** **%١٠,٦١**
عەرەبی	**٥** **%١,٥٢**	**١٥** **%٤,٥٤**	**٢٠** **%٦,٠٦**
تێکەڵاو	**٩** **%٢,٧٣**	**٥** **%١,٥٢**	**١٤** **%٤,٢٤**
ناویان نەداوە	**٣٨** **%١١,٥٢**	**٧** **%٢,١٢**	**٤٥** **%١٣,٦٤**
سەڵتن و منداڵیان نییە	**١٨٥** **%٥٦,٠٦**	**٣١** **%٩,٣٩**	**٢١٦** **%٦٥,٤٥**
کۆی گشتی	**٢٦٩** **%٨١,٥٢**	**٦١** **%١٨,٤٨**	**٣٣٠** **%١٠٠,٠٠**

خشتەی ژمارە -٢٠- پەیوەندیی نێوان بایەخدان بە هوشیاریی نەتەوەیی و ناونانی منداڵ دەردەخات. وەک دیارە ڕێژەی (٩,٧٠%)ی نموونەکە لەوانەی بایەخ بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی دەدەن ناوی کوردیان لە منداڵەکانیان ناوە، لە بەرامبەردا ئەوانەی بایەخی پێنادەن تەنیا (٣) کەس بە ڕێژەی (٠,٩١%) ناوی کوردیان بۆ منداڵەکانیان هەڵبژاردووە. هەروەها ئەوانەی ناوی عەرەبی-

ئیسلامیان لـە منداڵەکانیان ناوە (٥٤,٤%) لەوانەن کە بایەخ بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی نادەن، بەڵام لەلایەن ئەوانەی بایەخ بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی دەدەن ڕێژەی ناوی عەرەبی دابەزیوە بۆ (٥٢,١%). ئەو ناوانەی دووبارە بووەنەتەوە ئەمانەن (بۆ کوڕان؛ سالم، ئوسامە، ئەحمەد، مستەفا، عەلی، جیهاد، یاسر، عەبدولهادی، عەبدولسەتار، عەبدولعەزیم، بیلال، و هتد... ناوی کچانەش؛ هودا، سومەیە، ئیمان، ئالاء، بوشڕا و هتد...). تەنانەت ناوی کوردیی وەکو بە*هەشت* و *بڕواش* بەرچاو دەکەون. ئەگەر بەراوردێکی ڕێژەی بایەخدان بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی لەلایەن سەڵت و خێزاندارەوە بکەین، دەبینین لەلای سەڵت ڕێژەی بایەخدان زیاترە وەک لەلای خێزاندار. بە شێوەیەکی گشتی لە نێو ئەوانەی ژنیان هێناوە یان شوویان کردووە کە (١٤٤) کەس بە ڕێژەی (٣٤،٥٤%)ی کۆی نموونەکە – سەیری خشتەی ژمارە(٦) بکە لە لاپەرە ١١٥ - ، (٣٥) کەس بە ڕێژەی (١٠،٦١%) کە ڕێژە هەرە زۆرەکەیە ناوی کوردیان بۆ منداڵەکانیان هەڵبژاردووە. هەروەها (٢٠) کەس بە ڕێژەی (٦،٠٦%) ناوی عەرەبیان لە منداڵەکانیان ناوە. (١٤) کەس دیکەش بە ڕێژەی (٤،٢٤%) کە زیاتر لە منداڵێکیان هەبووە، ناوی هەندێ منداڵیان کوردی بوو و هەندێکیشیان عەرەبی بوو. ئەوەی دەشمێنێتەوە، واتە (٤٥) کەس بە ڕێژەی (١٣،٦٤%) ناوی منداڵەکانیان نەداوە –خشتەی ٤١–.

خشتەی (٢١) بایەخدان بە پەروەدەی نەتەوەیی *لەگەڵ* هۆی بایەخپێنەدان

بایەخدان بە پەروەردەی نەتەوەیی / هۆی بایەخپێنەدان	بەڵێ	نەخێر	کۆ
پەروەردەی نەتەوەیی دژی پەروەردە و هوشیاری ئایینیە	٠ %٠,٠٠	٦ %١,٨٢	٦ %١,٨٢
دەبێتە هۆی ئەوەی ئۆممەتی ئیسلامی پارچەپارچە ببێت	٠ %٠,٠٠	٢٥ %٧,٥٨	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١	٤ %١,٢١
کەمتەرخەمی دەکەوێتە ئەستۆی کەناڵەکانی راگەیاندن	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١	٤ %١,٢١
هی تر	٠ %٠,٠٠	٨ %٢,٤٢	٨ %٢,٤٢
هۆیان دیار نەکردووە	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	١ %٠,٣٠
بایەخ بە هوشیاریی نەتەوەیی دەدەن	٢٦٩ %٨١,٥٢	٠ %٠,٠٠	٢٨٢ %٨٥,٤٥
کۆی گشتی	٢٦٩ %٨١,٥٢	٦١ %١٨,٤٨	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لە خشتەی ژمارە (٢١)دا، لە کۆی نموونەکەدا (%٨١,٥٢) ئاماژەیان بەوە داوە کە بایەخ بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی دەدەن، بەڵام (%١٨,٤٨) دەڵێن نەخێر ئێمە بایەخ بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی نادەین. بێشک ئەمانەی دوایی لەم هەڵوێستەیاندا پاساوی خۆیان هەیە. بۆیە دەبینین لە پرسیاری هۆی بایەخنەدانیان بە پەروەردەی نەتەوەیی (%٧,٥٨)ی نموونەکە وتوویانە لەبەر ئەوەی هوشیاریی و پەروەردی نەتەوەیی دەبێتە هۆی پارچەپارچەکردنی ئۆممەتی ئیسلام، بۆیە ئەم کارە بە نەخۆشی و تاوانێکی سیاسی- ئایینی دادەنێن. چونکە بە تێگەیشتنی ئەوان هەر چیەکی زیانی بۆ سەر یەکپارچەیی ئۆممەتی ئیسلامی هەبێ گوناهە قبووڵی بکەن. هەروەها (٦) کەس بە رێژەی (%١,٨٢)لە کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکە ئاماژەیان بەوە داوە کە پەروەردەی نەتەوەیی دژی پەروەردەو هوشیاریی ئایینیە بۆیە بایەخی پێنادەن. ئەم دەستەیە، جگە لە بیری

ئایینی رووت ئامادە نین بایەخ بە هیچی تر بدەن و پاساوی ئایینیش بۆ ئەم کارەیان دێننەوە. بەرای ئەوان جگە لە ئیسلام هیچی تر لە مرۆڤ وەرناگیرێت و گشت بیروڕاکانی تر دەچنە خانەی دەرەوەی ئایین و ئیسلامەوە.

خشتەی (٢٢) سەرچاوەکانی زانیاریی ئایینی

خەڵک لەگەڵ بیستن لە بارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کورد

بیستن لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کورد / سەرچاوەی زانیاریی ئایینی	بەڵێ	نەخێر	کۆ
تەلەفزیۆن	٢١ %٦,٣٦	٥ %١,٥٢	٢٦ %٧,٨٨
رادیۆ	٣ %٠,٩١	٦ %١,٨٢	٩ %٢,٧٣
تەلەفزیۆن و رادیۆ	٢ %٠,٦١	١ %٠,٣٠	٣ %٠,٩١
کاسێت	٠ %٠,٠٠	٢ %٠,٦١	٢ %٠,٦١
تەلەفزیۆن و کاسێت	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	٣ %٠,٩١
کتێب و ناميلكە	٧٠ %٢١,٢١	٢٠ %٦,٠٦	٩٠ %٢٧,٢٧
تەلەفزیۆن و کتێب و ناميلكە	١٦ %٤,٨٥	٩ %٢,٧٣	٢٥ %٧,٥٨
تەلەفزیۆن، رادیۆ و کتێب و ناميلكە	٤ %١,٢١	٢ %٠,٦١	٦ %١,٨٢
تەلەفزیۆن، کاسێت و کتێب و ناميلكە	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	٣ %٠,٩١
رادیۆ و کتێب و ناميلكە	٢ %٠,٦١	٠ %٠,٠٠	٢ %٠,٦١
کاسێت و کتێب و ناميلكە	٣ %٠,٩١	٢ %٠,٦١	٥ %١,٥٢
وتاری مزگەوت	١١ %٣,٣٣	٦ %١,٨٢	١٧ %٥,١٥
تەلەفزیۆن و وتاری مزگەوت	٣ %٠,٩١	٠ %٠,٠٠	٣ %٠,٩١
تەلەفزیۆن، رادیۆ و وتاری مزگەوت	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	٣ %٠,٩١
کتێب وناميلكە و وتاری مزگەوت	٧ %٢,١٢	٣ %٠,٩١	١٠ %٣,٠٣
تەلەفزیۆن، کتێب وناميلكە و وتاری مزگەوت	٤ %١,٢١	٥ %١,٥٢	٩ %٢,٧٣
کاسێت، کتێب وناميلكە و وتاری مزگەوت	٦ %١,٨٢	٠ %٠,٠٠	٦ %١,٨٢
کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی	٦ %١,٨٢	٢ %٠,٦١	٨ %٢,٤٢

کتێب و نامیلکە و کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی	٦ %١,٨٢	٠ %٠,٠٠	٦ %١,٨٢
تەلەفزیۆن، کتێب و نامیلکە و کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی	٣ %٠,٩١	٠ %٠,٠٠	٣ %٠,٩١
تەلەفزیۆن، رادیۆ، وتاری مزگەوت و کۆڕ و کۆبوونەوەی ئایینی	٢ %٠,٦١	١ %٠,٣٠	٣ %٠,٩١
رادیۆ، کتێب و نامیلکە و کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی	١ %٠,٣٠	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠
کاسێت، کتێب و نامیلکە و کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی	١ %٠,٣٠	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١
بڵاوکراوەی حیزبی	٥ %١,٥٢	٠ %٠,٠٠	٥ %١,٥٢
پرسیارکردن لە شارەزایانی بواری ئایینی	٢٨ %٨,٤٨	٩ %٢,٧٣	٣٧ %١١,٢١
هەموو ئەوانەی سەرەوە	٣٤ %١٠,٣٠	٥ %١,٥٢	٣٩ %١١,٨٢
هی تر	٤ %١,٢١	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١
کۆی گشتی	٢٤٥ %٧٤,٢٤	٨٥ %٢٥,٧٦	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

کەناڵی جیاجیای بینراو، بیستراو و خوێندراو هەن بۆ گەیاندنی بیر و زانیاریی ئایینی بە خەڵک. جگە لە تەلەفزیۆن و رادیۆ و کتێب، کۆڕوکۆبوونەوەی تایبەتی لە مزگەوت و هەڵقەی حیزبی، سەبارەت بەوانەی لایەنگر و ئەندامی حیزبە ئیسلامییەکانن، لە ئارادا هەیە.

ئەمڕۆ لە ڕێی کەناڵەکانی تەلەفزیۆن و رادیۆوە چەندین بەرنامەی جۆراوجۆر، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، کاردەکەن بۆ بەرهەمهێنان و بڵاوکردنەوەی زانست و زانیاریی ئایینی.

ئەگەرچی لە کۆی نموونەی لێکۆڵینەوە تەنیا (%٧,٨٨) ئاماژەیان بەوە داوە کە سەرچاوەی وەرگرتنی زانیاریی ئایینیان تەلەفزیۆنە، بەڵام لەبەر ئەوەی مەرج نییە سەرچاوەی زانیاریی خەڵک تەنیا کەناڵێک بێت بۆیە دەبینین ئەم گۆڕاوە لەگەڵ ئەوانی تریشدا دووبارە بۆتەوە. وەک لە خشتەی ژمارە (**٢٢**)دا دیارە، دووبارەبوونەوەی تەلەفزیۆن لە (**١٢**) شێوازدا بە ڕێژەی جیاواز، بەسە بۆ ئەوەی بڵێین تەلەفزیۆن، ئەمڕۆ، لە زۆربەی کەناڵەکانی تر زێتر سوودی لێوەردەگیرێت. زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان، سەیری تەلەفزیۆنی یەکگرتوو دەکەن-تەلەفزیۆنی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان کە لە هەردوو شاری هەولێر و سلێمانیدا بەرنامەکانی پەخشدەکات. ئەمە جگە لەوەی تەلەفزیۆنەکانی هەر دوو حیزبی دەسەڵاتداری هەرێمی کوردستانیش بەرنامەی ئایینیان هەیە و بەلانی کەم

لەهەفتەی جارێک و لە مانگی رەمەزانیشدا بە بەردەوامی بەرنامەی تایبەت بە ئایینی ئیسلام و مامۆستایان و زانایانی ئایینی پەخش دەکەن. بەڵام کتێب و نامیلکە پلەی یەکەمیان هەیە لە نێو ئەو کۆمەڵە هۆکارانەی تر کە زانیاریی ئایینی بە ئەندامانی نموونەکە دەبەخشن. بەپێی خشتەی ژمارە -٢٢- (٢٧,٢٧%)ی نموونەکە وەک تاکە هۆکار ئاماژەیان بە کتێب و نامیلبکە داوە. ئەمە سەرەڕای دووباە بوونەوەی لەگەڵ هۆکارەکانی تردا بە ڕێژەی جیاواز. زۆریی سوودوەرگرتن لە کتێب و نامیلکە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هۆکارێکی دەستکەوتنی ئاسنتر و هەرزانترە لەوانی تر و بە ئاسانیش دەگوازرێتەوە و دەستاودەست دەکات.

ئەوانەش کە وتوویانە سوود لە گشت ئەم سەرچاوانە وەردەگرن ڕێژەکەیان (١١,٨٢%)یە. هەروەها (١١,٢١%) زانیاریی ئایینی لە ڕێی پرسیارکردن لە زانایان و شارەزایانی بواری ئایینی وەدەستدێنن. بڵاوکراوەی حزبە ئیسلامیەکانیش تەنیا (٥) کەس بە ڕێژەی (١,٥٢%) ئاماژەیان پێداوە. وتاری مزگەوتیش بە ڕێژەی (٥,١٥%) بۆتە سەرچاوەی زانیاریی ئایینی خەڵک. هەروەها کاسێت و کۆڕوکۆبوونەوی ئایینیش کەناڵی ترن بۆ زانیاری بەخشین بە خەڵک، ئەمانەش بە ڕێژەی خۆیان سوودیان لێ بینراوە -سەیری خشتەی (٢٢) بکە.

بە پێی خشتەی ژمارە (٢٢)، ئەگەرچی لە کۆی نموونەکەدا (٢٤٥) کەس بە ڕێژەی (٧٤،٢٤%) دەڵێن شتیان لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کوردەوە بیستووە و خوێندۆتەوە، بەڵام (٨٥) کەس بە ڕێژەی (٢٥،٧٦%) ئاماژەیان بەوە داوە کە هیچیان لەو بارەوە نەبیستووە و نەخوێندۆتەوە. کەموکوڕیش دەکەوێتە ئەستۆی ئەو کەناڵانەی کە ئەوان موتابەعەی دەکەن. لەو ڕێژەیەی سەرەوە، (٢٠) بە ڕێژەی (٦،٠٦%) لەوانەن کە زانیارییە ئایینیەکانیان لەڕێی کتێب و نامیلکەوە دەست دەکەوێت. ئەم نامیلکەو کتێبە ئایینیانە بە زۆری لە لایەن هێزە ئوسوڵیەکانەوە ئامادەکراون و بە تیراژی زۆر چاپ و بڵاودەکرێنەوە. ناوەرۆکیشیان بریتیە لە بابەتی چۆنیەتی نوێژکردنی راستەقینە و هەڵسوکەوتی ئایینی هەر لەکاتی لەخەو هەستانەوە تا نوستن و ئیعجازی قورئان و رەوشی سیاسیی موسڵمانانی جیهان و چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی رۆژئاوا و غەیرە دینان و هتد...

خشتەی (٢٣) ڕەگەز *لەگەڵ* ناسیۆنالیزم چییە؟

ڕەگەز / ناسیۆنالیزم چییە؟	نێر	مێ	کۆ
خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا	١٢٠ %٣٦,٣٦	٥٣ %١٦,٠٦	١٧٣ %٥٢,٤٢
بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە	١٧ %٥,١٥	٨ %٢,٤٢	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	١٩ %٥,٧٦	٦ %١,٨٢	٢٥ %٧,٥٨
ناسیۆنالیزم بیرێکی ناڕەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ	٥٢ %١٥,٧٦	١٨ %٥,٤٥	٧٠ %٢١,٢١
چەمکێکی ئیجابیە ئەگەر لە ئیسلام دەرنەچێت	٢٨ %٨,٤٨	٣ %٠,٩١	٣١ %٩,٣٩
هی تر	٥ %١,٥٢	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢
کۆی گشتی	٢٤١ %٧٣,٠٣	٨٩ %٢٦,٩٧	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بەپێی ئەو خشتەیەی سەرەوە (**%٣٦,٣٦**)ی نموونەکە لە ڕەگەزی نێر پێیان وایە ناسیۆنالیزم بریتیە لە خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لە پێناویدا، بەڵام ڕەگەزی مێ (**%١٦,٠٦**)یان هەمان بۆچوونیان هەیە.

لەو کۆمەڵگایانەدا کە لە ڕووی سیاسی و مەدەنیەوە هێشتا لە قۆناغە بەراییەکانیان دان ئافرەت ئامادەیی سیاسیی کەمە.

وەک لە خشتەی ژمارە (**٢٣**)دا دیارە، ئەوانەی لە ڕەگەزی مێن و پێیان وایە ناسیۆنالیزم بایەخدانە بە زمان و کولتوور و مێژووی نەتەوە تەنیا (٨) کەسن بەرێژەی(**%٢,٤٢**). ئەوەی لە خشتەکەدا خۆیا دەکا هەڵوێستی سلبیی ڕەگەزی مێیە بەرامبەر ناسیۆنالیزم، (١٨) کەس لە ڕەگەزی مێ بەرێژەی (**%٥,٤٥**)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوە ناسیۆنالیزم بە بیرێکی تەسک و ناڕەوا و دژ بە ئیسلام دادەنێن. ئەم هەڵوێستەی ڕەگەزی مێ بەرامبەر ناسیۆنالیزم جگە لە کاریگەریی

هۆکـــاری ئایـــینی و بیروبـــاوەڕ، بـــۆ دوورەپەرێـــزیی ئافـــرەت لـــەم بابەتـــە چارەنووسسازە سیاسی و کولتووریانە دەگەڕێتەوە.

خشتەی (٢٤) هیچت لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتیی کوردەوە بیستووە و خوێندۆتەوە *لەگەڵ* ناوی هەندێ سەرچاوە بڵێ

بیستن لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی / ناوی هەندێ سەرچاوە	بەڵێ	نەخێر	**کۆ**
ناوی یەک سەرچاوەی داوە	**٦١** **%١٨,٤٨**	**٠** **%٠,٠٠**	**٦١** **%١٨,٤٨**
ناوی دوو سەرچاوەی داوە	**٦٨** **%٢٠,٦١**	**٠** **%٠,٠٠**	**٦٨** **%٢٠,٦١**
ناوی سێ سەرچاوەی داوە	**٣٧** **%١١,٢١**	**٠** **%٠,٠٠**	**٣٧** **%١١,٢١**
ناوی چوار سەرچاوەی داوە	**١٤** **%٤,٢٤**	**٠** **%٠,٠٠**	**١٤** **%٤,٢٤**
ناوی پێنج سەرچاوەی داوە	**١** **%٠,٣٠**	**٠** **%٠,٠٠**	**١** **%٠,٣٠**
هیچ ناوی نەداوە	**٦٤** **%١٩,٣٩**	**٠** **%٠,٠٠**	**٦٤** **%١٩,٣٩**
نەخێر نەیانبیستووە	**٠** **%٠,٠٠**	**٨٥** **%٢٥,٧٦**	**٨٥** **%٢٥,٧٦**
کۆی گشتی	**٢٥٤** **%٧٤,٢٤**	**٨٥** **%٢٥,٧٦**	**٣٣٠** **%١٠٠,٠٠**

وەک لـە خشتەی (**٢٤**)دا دیارە، ئەوانەی شتێکیان لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کـوردەوە بیسـتووە و خوێـندۆتەوە، (**%١٨,٤٨**)یـان توانـیویانە ئامـاژە بـە یـەک سەرچـاوە بـدەن کـە زانیاریان لەسەر کورد لێوەرگرتووە. هەروەها ڕێژەی هەرە زۆری (**%٢٠,٦١**) ئاماژەیـان بـە دوو سەرچـاوە کـردووە، (**%١١,٢١**) نـاوی سـێ سەرچـاوەیان لـە ئامـرازەکانی پەیوەندیکـردن هێـناوە کـە لێـیەوە زانـیاری یـان بابەتـیان لـەبارەی نەتـەوە و نەتەوایەتی کوردەوە بیستووە و خوێندۆتەوە. بەڵام تەنیا (١) کەس توانیویەتی ناوی پێنج سەرچاوە بەرێت.

ئەوەی لەم خشتەیەدا جێی سەرنجە (%١٩,٣٩)ی نموونەکە لە کاتێکدا دەڵێن ئێمە بابەتمان لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کوردەوە بیستووە و خوێندۆتەوە بەڵام نەیانتوانیوە ئاماژە بە تاکە سەرچاوەیەکیش بکەن. لە پەراوێزی ئەم پرسیارەدا ماوە بڵێین، ئەویش شێواویی یادەوەریی نەتەوەیی کوردە بەدەر لە کاریگەریی ئایینیش.

خشتەی (٢٥) ڕێبازی ئایینی لەگەڵ ناسیۆنالیزم چییە.

ڕێبازی ئایینی / ناسیۆنالیزم چییە؟	شافعی	حەنەفی	حەنبەلی	نازانم	سەلەفی	**کۆ**
خۆشەویستی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا	١٥١ %٤٥,٧٦	٣ %٠,٩١	٣ %٠,٩١	٨ %٢,٢٤	٥ %١,٥٢	١٧٣ %٥٢,٤٢
بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە	٢٢ %٦,٦٧	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٢ %٠,٦١	٢٥ %٧,٥٨
هەردوو خاڵی سەرەوە	٢٢ %٦,٦٧	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٢ %٠,٦١	١ %٠,٣٠	٢٥ %٧,٥٨
ناسیۆنالیزم بیرێکی ناڕەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ	٥٧ %١٧,٢٥	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٠ %٠,٠٠	١٢ %٦,٦٦	٧٠ %٢١,٢١
چەمکێکی ئیجابیە ئەگەر لە ئیسلام دەرنەچێت	٥ %١,٥٢	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢
هی تر	٢٤ %٧,٢٧	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٦ %١,٨٢	٣١ %٩,٣٩
کۆی گشتی	٢٨٤ %٨٦,٠٦	٣ %٠,٩١	٤ %١,٢١	١٢ %٣,٦٤	٢٧ %٨,١٨	٣٠٠ %١٠٠,٠٠

لە خشتەی ژمارە (٢٥)دا، بۆمان دەردەکەوێ کە ڕێبازی ئایینی تاکەکانی نموونەی لێکۆڵینەوە کاریگەریی هەیە لەسەر وێناکردنی ناسیۆنالیزمدا. ئەگەرچی لە ڕێبازی فیقهیی ڕەسمیدا (ئەگەر بشێ ئەم دەستەواژە بەکار بێ)، نەتەوەی کورد لە هەرێمی کوردستاندا زۆربەی هەرە زۆریان سەر بە مەزهەبی شافعین- جگە لە فەیلیەکان کە شیعەن. لە نموونەکەشماندا، (%٨٦,٠٦)یان ڕێبازی شافعیان هەڵبژاردووە، (٣) کەسی بە ڕێژەی (%٠,٩١) ڕێبازی حەنەفی و (٤) کەسیش بە ڕێژەی (%١,٢١) ڕێبازی حەنبەلیان هەڵبژاردووە. هەروەها (٢٧) کەس بە ڕێژەی (%٨,١٨) ئاماژەیان بەوە داوە کە ئەوان تەنیا ڕێز بۆ ئەم ئیمامانە دادەنێن دەنا

خۆیـان بـە شوێـنکەوتەیەکی موبـەموی قورئـان و سـوننەتی پێـغەمبەر لەقەڵـەم دەدەن. ئەمانـە لـە کوردسـتاندا بـە «سـەلەفی» نـاو دەبرێـن. سـەلەفی بـەمانای شوێنکەوتووی پێغەمبەر و شوێـنکەوتووان(تـابعین)ی زانـای دێ، کـە زۆرجـار بـە ئەهلی حەدیسیش ناسراون. ئەم ناوەی دواییان لەبەر ئەوە بەسەردا بڕاوە چونکە داکۆکیـیەکی لـە ڕادەبـەدەر دەکەنـە سـەر فـەرموودەکانی پێغەمبەر (د. خ.). ئـەم دەسـتەیە تەقلیـدکردن لـە گشـت ئیمامەکان ڕەتدەکەنـەوە و پێیانوایە گشت کێشە ئایینـیەکان لـە فـەرموودەکانی پێـغەمبەر(د. خ.)دا روونکـراونەتەوە. ئـەوەی لـەم خشـتەیەدا جێی سەرنجە بۆچوونی سلبیی پەیڕەوانی ڕێبازەی سەلەفییە بەرامبەر ناسیۆنالیزم. لـە کـۆی (**٢٧**)کەسـی سـەر بەم ڕێبازە (**١٢**)یان بە ڕێژەی (**٦,٦٦%**)ی کۆی نوونەکە پێیانوایە ناسیۆنالیزم بیرێکی ناڕەوایە و لەگەڵ ئیسلامدا ناگونجێ. ئەمـە نزیکەی (**٣٠%**)ی کۆی ئەو کەسانەیە کە بۆچوونێکی سلبیان بۆ ناسیۆنالیزم هەیـە. ئەوانـە جگـە لـە زانیارییە ئایینـیەکان هیچـی تـر بـە شـیاوی ئـەوە نـازانن بایـەخی پـێ بـدرێ، بۆیـە زۆربەشـیان ژیـانی خۆیان تایبەت دەکەن بەم بوارەوە و هـەوڵدەدەن لە بەشی شەریعەت و خوێندنی ئیسلامی یان زمانی عەرەبی بخوێنن و کـار بکـەن. داخراویی ئەم دەستەیە لەو خاڵەوە دەستپێدەکات کە بانگەشەی ئەوە دەکەن کۆمەڵگا دەبێ بگێڕدرێتەوە بۆ سەر شێوازی کۆمەڵگای ئیسلامیی بەرایی و تاکەکەسـی موسـڵمانیش دەقـاودەق وەکـو پێـغەمبەر و ڕەفـتاری پەسـندکراوی هـاوەڵانی بـەرایی (سـلف) بژیـن. ئەمەش نەک هەر لە هەست و ئینتیمای نەتەوەیی بـەڵکو لـە گشـت شێـوە ژیـان و هەڵکـردنی سـەردەمیانەیان دەخـات و تـەواو دەیانبەستێـتەوە بـە ڕابـردوویەکی زێـرینی نەگـەڕاوە. ئەمانـە ئەگەرچـی ژیـانی مۆدێرن ڕەتدەکەنـەوە بـەڵام بـۆ گـەیاندنی پـەیامی خۆیـان سـوود لـە کەرەستە و هۆکارە مۆدێرنەکان وەردەگرن.

مـاوە بڵێـین (**١٢**) کـەس لە کۆی نموونەکە بە ڕێژەی (**٣,٦٤%**) نەیانزانیوە سەر بە چ ڕێبازێکی ئایینی، تەنیا خۆیان بە موسڵمان دەزانن.

خشتەی (٢٦)باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی

لەگەڵ **بۆچوونی نموونەکە لەسەر بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی**

بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	گوناهە	گوناهـ نییە	**کۆ**
بەردەوام	٦ %١,٨٢	١٢ %٣,٦٣	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٣٩ %١١,٨٢	٥١ %١٥,٤٥	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	٧٥ %٢٢,٧٣	١٠٣ %٣١,٢١	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	١٤ %٤,٢٤	٣٠ %٩,٠٩	٤٤ %١٣,٣٣
کۆی گشتی	١٣٤ %٤٠,٦١	١٩٦ %٥٩,٣٩	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

مامۆستای ئایینی و وتارخوێنی مزگەوتەکان و هەڵقەبەستنەکانی مانگی رەمەزان دەرفەت و بوارێکی لە رادە بەدەریان هەیە بۆ گەیاندنی پەیامی ئایین و بیروبۆچوون و لێکدانەوەکانی خۆیان بە خەڵکی دیندار. داکۆکیکردن لە مەسەلە نەتەوەییەکان و باسکردنی شۆڕش و کارەسات و کێشەکانی کورد لە مامۆستایەکی ئایینیەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازە. وەک لەخشتەی ژمارە -٢٦-دا دەردەکەوێ رێژەی (%٥٣,٩٤)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان کە هەرە زۆرەکەیەتی ئاماژەیان بەوە داوە کە مامۆستای ئایینی لە وتاری هەینی و رۆژانی تردا تەنیا هەندێجار یان کەم باسی مەسەلەی نەتەوەیی بۆ کردوون. مەبەستمان لە باسکردنی نەتەوایەتی ئەوەیە مامۆستا لەپاڵ ئامۆژگاریەکانیدا باسی ئەو زوڵم و زۆرەی لە مێژوودا لە کورد کراوە، کۆکردنەوەی پشتیوانی بۆ یەکگرتنی کورد و ئیدانەکردنی شەڕی ناوخۆ و شتی لەم بابەتە بکات. واتە مەبەستمان لێرە باسکردنیەتی بە لایەنی ئیجابییەوە. بە ڕای ئێمە ئەم ڕێژەیەی سەرەوە جێی گومانن چونکە ئێمە لە ماوەی دوو ساڵی رابردوودا کە بەردەوام لە وتاری هەینی دوو مزگەوتی شاری هەولێر ئامادەبووین و ئێوارەی هەینیەکانیش لە کەناڵەکانی تەلەفزیۆنی ناو شاردا سەیری وتاری هەینیی مامۆستایانی ئایینیمان کردووە،

هـیچ شتێکی ئـەوتۆ لـە بـارەی نەتەوەیـیەوە بـە شێـوەیەکی بەرنامـە بـۆ داڕێژراو پێشکێش نەکراوە.

هـەروەهـا تەنیا (٥,٤٥%) وتوویانە مامۆستای ئایینی بەردەوام باسی مەسەلەی نەتـەوەیی بـۆ کـردوون. ئەوانەشـی کـە هـیچ کـات باسـی نەتەوەیـیان لـە لایـەن مامۆستای ئایینیانەوە بۆ نەکراوە (١٣,٣٣%)ی نموونەکە پێکدێنن.

ئەگـەر سـەرنجی ئـەوە بدەیـن کـە ئایا باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئـایین چ کاریگەریـیەکی هـەبووە لەسـەر بـە گونـاهـ لەقەڵـەمدان یـان ڕەوابـوونی کارکـردن لـەناو حـیزبی نەتەوەیـیدا؟ (٢٢,٧٣%)ی کـۆی نموونەکـە ئەوانـەی هەندێجار مامۆسـتای ئایینی باسی نەتەوایـەتی بـۆ کـردوون بەشداریکردن لەناو حیزبێکی نەتـەوەیی بـە گونـاهـ لەقەڵـەم دەدەن، بـەڵام ئەوانـەی پێیان گـونـاهـ نییە ڕێژەیان (٣١,٢١%)یە. هەروەهـا (١١,٨٢%)ی دیکەش ئەوانەن بە گوناهی دادەنێن کـە زۆرجـار باسـی نەتەوەییان بۆ کراوە. ئەوانەش کە هیچ کات باسی نەتەوەییان بۆ نەکراوە و بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی بە گونـاهـ دادەنێن ڕێژەی (٤,٢٤%) لە نموونەی لێکۆڵینەوەکە پێکدێنن.

لێـرەدا مـافی ئـەوەمان هەیـە بپرسـین ئـەرێ مامۆسـتای ئایـینی چۆن دەپرژێتە سـەر بابەتـە نەتەوەیـیەکان و چۆن سـەری لێدەردەکات؟ ئایا، بۆ نموونە، مامۆستا ئایینـــی (١٣٢٧) مـــزگەوتی پارێـــزگای هەولێـــر کـــە وتـــاری هەینـــیان تێـــدا دەخوێنرێـتەوە،* لـە چ ئاستێـکی نەتـەوەیی دان؟ ئایـا هـیچ بەرنامەیـەک لـە لایـەن وەزارەتی ئـەوقاف و کاروبـاری ئیسـلامی یـان یەکێـتی زانایـانی ئایـینی ئیسـلام یـاخود حـیزبە ئیسـلامییەکانەوە لەو بارەوە هەیە؟ بێگومان، تا ئەو شوێنەی ئێمە ئاگـادار بـین بەرنامەیـەکی روون و ئاشـکرا بـۆ بەهێـزکردنی هەسـت و هوشـیاریی نەتـەوەیی لە پاڵ هوشیاریی ئایینی و بڵاوکردنەوەی گیانی وەفاداری و ئینتیما بۆ نەتـەوە لـە ئـارادا نـیـە. وەک هـەندێ لێـتۆژراو خۆیـان دانـیان پێدا نـاوە، ئـەو مامۆسـتا ئایینـیەی ئەوانـە گوێـی لێـدەگرن شتێـکی ئـەوتۆ لـە بابـەتی نەتـەوەیی چێناکات، چونکە خۆی لەو بارەوە هەژارە بۆیە ناتوانێت هیچیش ببەخشێت.

ڕەنگـە نـەتوانین رۆڵـی باسـکردنی مەسـەلە نەتەوایەتییەکان لە لایەن مامۆستای ئایینیەوە لە ئاراستەکردنی خەڵکی دیندار بۆ بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەیی و بـە گونـاهـ لەقەڵەمدانی یان بە پێچەوانەوە ئاشکرا بکەین. ئەمەش بەو ئەنجامەمان دەگەیەنێت کـە مامۆسـتای ئایینی هـیچ کاریگەریـیەکی، بە ئیجابی بێت یان سلبی،

* سەیری باسی مزگەوت و حوجرەکان بکە لە بەشی چوارەمی ئەم نامەیە لە لاپەڕە (٨٦-٨٩).

لەسەر رای خەڵکی دیندار نییە لەم بارەوە. ئەمەش ئەنجامی ئەو بێباکییەیە کە مامۆستایانی ئایینی بەرامبەر بە باس و کێشە نەتەوەییەکان هەیانە. دیارە مامۆسنای ئایینی لە دوای راپەڕینەوە، بە زۆری، ئەرک و پەیامی خۆیان لە بابەتە کلاسیکەکانی ناو فیقهی ئیسلامیدا، وەکو ئەحکامە خواپەرستییەکان و روکنەکانی ئیسلامدا، دەبیننەوە. مامۆستای ئایینی دەوری روونکەرەوەی واقیعی هەیی و بەرگریکردن لە زۆرلێکراوان ناگێڕێت.

خشتەی (٢٧) دینداری چییە؟ لەگەڵ رای نموونەکە لەسەر یادکردنەوەی نەورۆز

یادکردنەوەی نەورۆز / دینداری چییە؟	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای نەداوە	کۆی
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٣١ %٣٩،٧٠	٣٥ %١٠،٦١	٠ %٠،٠٠	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٤ %٤،٢٤	٩ %٢،٧٣	٠ %٠،٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٢٦ %٧،٨٨	٢٨ %٨،٤٨	٠ %٠،٠٠	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	١٦ %٤،٨٥	٤٨ %١٤،٥٥	٣ %٠،٩١	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١٨ %٥،٤٥	٢ %٠،٦١	٠ %٠،٠٠	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	٢٠٥ %٦٢،١٢	١٢٢ %٣٦،٩٧	٣ %٠،٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لە خشتەی ژمارە (٢٧)دا دیارە، جۆری تێگەیشتن لە دینداری کاریگەریی هەبووە لەسەر بۆچوونی خەڵک بەرامبەر یادکردنەوەی بۆنەیەکی نەتەوەیی وەکو نەورۆز. بە شێوەیەکی گشتی (٢٠٥) کەس بە رێژەی هەرە زۆر (%٦٢,١٢) لەگەڵ ئەوەدان یادی نەورۆز بکرێتەوە. ئەمانە پاساوی ئەوە دێننەوە کە بۆنەیەکی نەتەوەییە و گوزارشت لە سەرکەوتنی کورد و رزگاربوونی لە دەستی زۆرداران دەکات. لە لایەکی ترەوە، (١٢٢) کەس بە رێژەی (%٣٦,٩٧) لەگەڵ ئەوەدا نین یادی بکرێتەوە. لەو حاڵەتەشدا پاساوی ئایینی دێننەوە و پێیان وایە نەورۆز بۆنەیەکی پێش سەردەمی هاتنی ئایینی ئیسلامە و رەمزێکە بۆ

ئاگرپەرستی و جاهلیەت، ئەمەش دژی ئایین دەوەستێتەوە. هەروەها هەندێکیشیان پێیان وایە یادکردنەوەی بۆنەیەکی وا دەبێتە هۆی تێکەڵاوبوونی پیاو و ئافرەت، ئەمەش گوناهـ و بێ ئەمریکردنی خوای تێدا ئەنجام دەدرێت. هەروەها پاساوی تریش هەن کە دەڵێن موسڵمانان تەنیا دوو جەژنی قوربان و رەمەزانیان هەیە و نابێ هیچ بۆنەیەکی تر بە جەژن بزانن. لێرەدا، بە ڕای ئێمە، کێشەکە لەوەدایە کە دیندار لە لایەن گوتاری ئایینیەوە راهاتووە و رادەهێنرێت کە بەرامبەر بەو مەسەلانەی خەسڵەتێکی ئایینیان نییە خەمسارد بێت. نەورۆز رەمزێکی مێژوویی نەتەوەییە ، جگە لەوە، یادکردنەوەی هەمیشە وەک خۆناساندن و بەرەنگاربوونەوەی دوژمن و داگیرکەران بووە.

وەک لە خشتەکەدا دەردەکەوێ، زۆربەی ئەوانەی لەگەڵ یادکردنەوەی نەورۆز دان لەوانەن کە دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام پێناسە دەکەن و ڕێژەکەیان (٣٩,٧٠%)یە. بەڵام زۆرترین ڕێژەی ئەوانەی کە لەگەڵ یادکردنەوەی ئەم بۆنەیەدا نین، واتە (٤٨) کەس بە ڕێژەی (١٤,٥٥%) لەوانەن کە بۆچوونێکی سەرتاپاگیر و ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە. هەر لەوانەش ڕێژەی (٠,٩١%)یان رای خۆیان نەداوە.

ئەگەر بەراوردێکی جیاوازیی نێوان هەردوو وەڵامەکان (لەگەڵدا بوون و لەگەڵ دا نەبوون)ی ئەوانەی بۆچوونێکی کراوەیان بۆ ئایین هەیە، بکەین، دەبینین جیاوازیەکە لە (٩) بۆ (١)ە. واتە ئەگەر (٩) کەس لەگەڵیدابێت (١) کەس لەگەڵیدا نییە. ئەم جیاوازییە لە هەموو حاڵەتەکانی تردا بەرچاو ناکەوێت. بۆ نموونە لە حاڵەتی ئەوانەی بۆچوونێکی سەرتاپاگیریان بۆ ئایین و دینداری هەیە جیاوازییەکە لە (١) بۆ (٣)ە، واتە ئەگەر (١) کەس لەگەڵیدا بێت (٣) کەس لەگەڵیدا نین. ئەمانە -واتە ئەوانەی بۆچوونێکی سەرتاپاگیریان هەیە- ڕێژەیان (١٤,٥٥%) نموونەکەیە.

هەروەها ئەوانەشی کە دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا وەسف دەکەن، ئەوانەی لەگەڵ ئەم یادکردنەوەی ئەم بۆنەیەدان (٢٦) کەسن بە ڕێژەی (٨,٤٨%)، بەرامبەر (٢٨) کەس بە ڕێژەی (٧,٨٨%) کە لەگەڵیدا نین.

خشتەی (٢٨) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد

یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد / دینداری چییە؟	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای نەداوە	کۆی
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٤٨ %٤٤،٨٥	١٨ %٥،٤٥	٠ %٠،٠٠	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٢١ ٦،٣٦٥	٢ %٠،٦١	٠ %٠،٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٤٨ %١٤،٥٥	٦ %١،٨٢	٠ %٠،٠٠	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٣٦ %١٠،٩٠	٢٨ %٨،٤٨	٣ %٠،٩١	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١٨ %٥،٤٥	٢ %٠،٦١	٠ %٠،٠٠	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	٢٧١ %٨٢،١٢	٥٦ %١٦،٩٧	٣ %٠،٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

سەبارەت بە یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد، ئەنجامەکەی دڵخۆشکەرترە. وەک لە خشتەکەی سەرەوەدا دیارە (٢٧٦) کەس بە ڕێژەی (%٨٢,١٢) لەگەڵ ئەوەدان یادی شۆڕشەکانی کورد بکرێتەوە. پاساویشیان ئەوەیە کە شۆڕشەکان رەمزی خەباتی کوردن دژی دوژمن و داگیرکەران و هەر بە هۆی ئەوانەوە کورد گوزارشت لە ماف و داخوازییەکانی خۆی کردووە.

بەڵام ئەوانەی لەگەڵ ئەم شۆڕشانەدا نین (٥٦) کەسن بە ڕێژەی (%١٦,٩٧). زۆربەی ئەمانە پاساوی ئەوە دێننەوە کە ئەم شۆڕشانە هیچیان بۆ ئێمە نەکردووە و بێبەرهەمن؛ ئەم پاساوە بۆنی بێزاریی لێدێت. هەندێکی تر ئەم یادە بە شتێکی زیاد دەزانن. کەمێکی تریش پێیان وایە دەبوایە ئەم شۆڕشانە لە پێناوی خوا بوونایە نە بۆ نەزعەیەکی تر، هەر شتێکیش لە پێناوی خوا و بۆ خوا نەبێ پووچ و بێناوەرۆکە.

لە کۆی ئەو کەسانەی لەگەڵ یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد-دا نین، (٢٨) کەس بە ڕێژەی (%٨,٤٨) ئەوانەن کە بۆچوونێکی ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە. هەروەها (٤٨) کەس بە ڕێژەی (%١٤,٥٥) لەو کەسانەن کە لەگەڵ ئەم

یادکردنەوەیە دان و وای بۆ دەچن دینداری بریتیە لە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام لەگەڵ کارکردن لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا.

خشتەی (٢٩) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی کارەساتی ئەنفال

یادکردنەوەی ئەنفال / دینداری چییە؟	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای نەداوە	کۆی
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٢١ %٣٦،٦٧	٤٥ %١٣،٦٤	٠ %٠،٠٠	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٩ %٥،٧٦	٤ %١،٢١	٠ %٠،٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٤١ %١٢،٤٢	١٣ %٣،٩٤	٠ %٠،٠٠	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	١٧ %٥،١٥	٤٧ %١٤،٢٤	٣ %٠،٩١	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١٨ %٥،٤٥	٢ %٠،٦١	٠ %٠،٠٠	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	٢١٦ %٦٥،٤٥	١١١ %٣٣،٦٤	٣ %٠،٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

کارەساتی ئەنفال گەورەترین و ترسناکترین کارەسات بوو لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەمدا دەرهەق بە نەتەوەی کورد کرا. ئامانجی ئەم کردارە لەناوبردنی کورد بوو لەسەر خاک و نیشتیمانی خۆی. ئەم هێرشە کرایە سەر گوندنشینانی کوردستان و دەیان هەزار منداڵ و ئافرەت و پیر و لاوی تێدا دەستگیر و بێ سەروشوێن کرا.

خشتەی ژمارە (**٢٩**) دەریدەخات ڕێژەی ئەوانەی لەگەڵ یادکردنەوەی تاوان و کارەساتێکی وەکو ئەنفال دان گەیشتۆتە (**%٦٥,٤٥**)ی کۆی نموونەکە. پاساوی ئەمانە ئەوەیە کە یادکردنەوەی ڕووداوێکی ئاوەها بۆ پێشاندانی ستەملێکراویی کوردە. بەڵام (**١١١**) کەس بە ڕێژەی (**%٣٣,٦٤**) لەگەڵ ئەوەدا نین ساڵانە یادی ئەنفال بکرێتەوە. پاساوی ئەمانە ئەوە نییە کە کارێکی دڕندانەی ئاوەها بەسەر کورددا نەهاتووە یان بەکارێکی ڕەوای دابنێن و پشتیوانی لێ بکەن، بەڵکو پاساوی تریان خستۆتەڕوو، وەکو ئەوەی ئیهانەکردنێکە بۆ ئیسلام کە خۆی لێی

بەرییە. هەروەها زۆرێکیشیان یادکرنەوەیان تەنیا لە لایەنی *خۆشی*دا *بینیوەتەوە* و لەبەر ئەوەی پێیان وابووە ئەنفال کارەساتێکی دڵتەزێنە، بۆیە نابێ یادی بکرێتەوە.

ئەوەشمان لەبیر نەچێ، ئەوانەی بۆچوونێکی ئوسوڵی و سەرتاپاگیریان بۆ ئایین و دینداری هەیە، رێژەیەکی زۆریان لەگەڵ یادکرنەوەی ئەنفالدا نین، کە رێژەکەیان (**١٤,٢٤%**)یە و ئەوانەی لەگەڵیشی دان رێژەیان (**٥,١٥%**)یە کە کەمترین رێژەیە. هەروەها رێژەی (**١٢,٤٢%**) لەوانەی لەگەڵ یادکردنەوەی دان ئەوانەن کە دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکی نواندن لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا لەقەڵەم دەدەن. هەوەها ئەوانەی بۆچوونێکی کراوەیان بۆ ئایین هەیە لە کۆی (٢٠) کەس، (١٨)یان بە رێژەی (**٥,٤٥%**) لەگەڵ یادکردنەوەی کارەساتی ئەنفال دان، بەڵام تەنیا رێژەی (**٠,٦١%**) لەگەڵیدا نین. هەروەها ئەوانەی دینداری بە چالاکیی سیاسی لەناو حیزبێی ئیسلامیدا پێناسە دەکەن، لە کۆی (**٢٣**) کەس (**١٩**) کەس بە رێژەی (**٥,٧٦%**) لەگەڵ یادکردنەوە دان و رێژەی (**١,٢١%**) لەگەڵیدا نین. «شالاوی ئەنفال چەندە لەناوبردنێکی مادیانەیە، ئەوەندە و بگرە زیاتریش، روخاندنی دەروون و کەسایەتی مرۆڤی کوردە».[١]

[1] یوسف دزەیی، *ئەنفال: کارەسات، ئەنجام و رەهەندەکانی*، (دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠١)، ل١٤.

خشتەی (٣٠) دینداری چییە؟ لەگەڵ یادکردنەوەی ڕاپەڕینی ١٩٩١

یادکردنەوەی ڕاپەڕین / دینداری چییە؟	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای نەداوە	کۆی
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٥٤ %٤٦،٦٧	١٢ %٣،٦٤	٠ %٠،٠٠	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٢٣ %٦،٩٧	٠ %٠،٠٠	٠ %٠،٠٠	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٤٨ %١٤،٥٥	٦ %١،٨٢	٠ %٠،٠٠	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٥٨ %١٧،٥٨	٦ %١،٨٢	٣ %٠،٩١	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١٩ %٥،٧٦	١ %٠،٣٠	٠ %٠،٠٠	٢٠ %٦,٠٦
کۆی گشتی	٣٠٢ %٩١،٥٢	٢٥ %٧،٥٨	٣ %٠،٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

هەمان راوەرگرتن سەبارەت بە راپەڕینی **١٩٩١** لە رووی نەتەوەییەوە ئەنجامێکی ئیجابیترمان پێ دەدات. رێژەی (%٩١,٥٢) لەگەڵ ئەوەدان یادی راپەڕین بکرێتەوە، چونکە راوەستانی کورد بووە لە دژی دوژمن و رەمزی خەبات بووە دژی چەوساندنەوە و تاغووت. لەگەڵ ئەوەشدا (%٧,٥٨) لەگەڵ یادکردنەوەی رووداوی راپەڕینی **١٩٩١**ی کوردستانی عێراق دانین.

ڕەنگە ئەم بۆچوونەیان لەبەر ئەوە بێت کە ڕاپەڕین خەونەکانی ئەوانی نەهێنابێتە دی، دەنا بە ئاسانی ناتوانین حوکمی ئەوەیان بەسەردا بدەین کە ئەمانە سەر بە ڕژێمی بەعسی بوونە. وەک لەو خشتەیەی سەرەوەدا دیارە رێژەی هەرە زۆر (%٤٦،٦٧) کە دینداری بە جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام پێناسە دەکەن لەگەڵ یادکردنەوەی ڕاپەڕین دان.

خشتەی (٣١) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* رات لەسەر هەبوونی حیزبی ئیسلامی

رات لەسەر هەبوونی حیزبی ئیسلامی / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	**کۆ**
بەردەوام	١٥ %٤,٥٥	٣ %٠,٩١	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٧٦ %٢٣,٠٣	١٤ %٤,٢٤	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	١٢٧ %٣٨,٤٨	٥١ %١٥,٤٥	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	٢٤ %٧,٢٧	٢٠ %٦,٠٦	٤٤ ١٣,٣٣٥
کۆی گشتی	٢٤٢ %٧٣,٣٣	٨٨ %١٦,٦٧	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

وەک لە خشتەی ژمارە (٣١)دا دیارە، بەشێوەیەکی گشتی رێژەی (**%٧٣,٣٣**)ی نموونەکە لەگەڵ ئەوەدان حیزبی ئیسلامی لە کوردستاندا هەبێت. ئەمانە مەرج نییە تەنیا ئەوانە بگرێتەوە کە خۆیان لایەنگر یان ئەندامی حیزبە ئیسلامیەکانن. ئەمە بەندە بەوەی تاکەکەسەکە چۆن دەڕوانێتە چالاکیی سیاسی بەگشتی. لەلایەکی تریشەوە، ئەمانە مەرج نییە ئەو کەسانە بن کە بە حیزبی نەتەوەیی رازی نین، بە کورتی دەشێ هەم بە بوونی حیزبی ئیسلامی رازی بن و هەم حیزبی نەتەوەییش پەسندبکەن. حیزبی نەتەوەیی حیزبێکە بە پلەی یەکەم لەسەر بنەمای پرەنسیپە نەتەوەییەکان دامەزراوە و کەڵکەڵەی وەدەستهێنان کیان و داواکاریی نەتەوەیان هەیە. بەڵام حیزبی ئیسلامی حیزبێکە بە پلەی یەکەم لەسەر بناغەی پرەنسیپە ئایینیەکان بۆ دەسەڵات و حاکمیەت دامەزراوە و ناسنامەکەشی زۆرجار ناسنامەیەکی ئایینی سەروونەتەوەییە و هەوڵدەدات گوتارێکی هەمەڕەنگ لە رووی نەتەوەییەوە پێشکێش بکات.

بە هەمان جۆر، (**%١٦,٦٧**)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکە لەگەڵ ئەوەدا نین حیزبی ئیسلامی لە کوردستاندا هەبن، ئەمانە بەسەر دوو دەستەی سەرەکی دابەش دەبن؛ ئەوانەی کە خۆیان وا پیشان دەدەن سەر بە رێبازی «سەلەفی»ن و

بڕوایان بە «گروپبوون» نییە و هەبوونی حیزبی ئیسلامی و بەشداریکردن تیایدا بە گوناهـ لەقەڵەم دەدەن. لەلایەکی تریشەوە، هەندێ لەو کەسانەش کە سەر بە حیزبە نائایینیەکانی کوردستانن و بەرامبەر بە حیزبە ئیسلامیەکان روانگەیەکی نەفیکارانەیان هەیە، لەگەڵ ئەوەدا نین حیزبی ئیسلامی لە کوردستاندا هەبن.

خشتەی (٣٢) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* رات لەسەر گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی

باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی / رات لەسەرگەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	کۆ
بەردەوام	١٣ ٣,٩٤%	٥ ١,٥٢%	١٨ ٥,٤٥%
زۆرجار	٥٤ ١٦,٣٦%	٣٦ ١٠,٩١%	٩٠ ٢٧,٢٧%
هەندێجار	١٠٥ ٣١,٨٢%	٧٣ ٢٢,١٢%	١٧٨ ٥٣,٩٤%
نەخێر هیچ کات	٢٧ ٨,١٨%	١٧ ٥,١٥%	٤٤ ١٣,٣٣٥
کۆی گشتی	١٩٩ ٦٠,٣٠%	١٣١ ٣٩,٧٠%	٣٣٠ ١٠٠,٠٠%

بە گوێرەی خشتەی ژمارە -٣٢- باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی کاریگەرییەکی ئەوتۆی نەکردۆتە سەر گۆڕانی راوبۆچوونی خەڵک لەسەر بوونی خەلافەتێکی ئیسلامی. بۆ نموونە ئەوانەی بە رای خۆیان هیچکات باسی مەسەلەی نەتەوەییان بۆ نەکراوە (٨,١٨%)ی کۆی نموونەکەمان لەگەڵ هەبوونی خەلافەتێکی ئیسلامی دان کە گشت نەتەوە موسڵمانەکان بگرێتەوە، بەو شێوەیەی کە لایەنگران و ئاڵا هەڵگرانی ئەم بۆچوونە بانگەشەی بۆ دەکەن و نەتەوەیەکی دیکەی غەیرە کورد دەسەڵاتدار و فەرمانڕەوا بێت. بەڵام ئەوانەی وەکو ئەمانە هیچیان لەبارەی نەتەوایەتی نەبیستووە کەچی لەگەڵ بوونی خەلافەتی ئیسلامیدا نین (٥,١٥%)ی نموونەکە پێکدێنن.

چــوونه ســەر باســی مێــژووی سیاســەت و دەســەڵاتداران لــە وتــاری ئایــینی مـزگەوتەکاندا، هەمیشـە ئاسـایی بـووە، بەتایـبەت قۆناغی خەلافەتی راشیدیەکان. نـەک هــەر ئـەوە، بـەڵکو زۆرجــار ستایشـکردنی ئـەم مێـژووە دەگاتـە قۆنـاغی عوسمانیـیەکان و ئەسـتانە. بۆیـە دەتوانـین بڵێـین هەڵوێسـتوەرگرتن بەرامـبەر گەڕانـەوەی خەلافـەت، سەرچاوەکەی لـە ستایشـکردنی بـەردەوامی ئـەم یەکێتییە سیاسییەدایە لە گوتاری ئیسلامیی کوردستاندا.

لێکدانەوەی هۆیـەکانی روخـانی خەلافـەتی ئیسـلامی و گێڕانەوەی بۆ هەست و خولـیای نەتـەوەیی و جوداخـوازی لەلایـەن نەتـەوە موسـڵمانەکانی ژێـر بـاڵی ئەو خەلافەتـە کە بە هاندانی رۆژئاوای مەسیحی ئەم کارەیان کردووە، ئەو پاساوانەن کـە بـۆ پاکڕاگـرتن و ستایشـکردنی وەک قۆناغێـکی زێـرین لـە ژیـانی موسڵمانانـدا دەهێنرێنەوە.*

هــەروەها ئەوانــەی ئاماژەیـان بــەوە داوە کــە بــەردەوام لەلایــەن مامۆسـتای ئایینـیەوە لـە مـزگەوت گوێبیسـتی مەسـەلە نەتەوەیـیەکان بوویـن و لەگەڵ بوونی خەلافـەتی ئیسـلامی دان رێـژەی (٣,٩٤%)ی نموونەکـە پێکدێـنن، بەڵام ئەوانەی کە لەگەڵـیدا نـین تەنیا (١,٥٢%)ن. بە گشتیش تەنیا ڕێژەی (٥،٤٥%) ئاماژەیان بەوە داوە کـە مامۆسـتای ئایـینی بـەردەوام باسـی مەسـەلەی نەتـەوەیی بـۆ کـردوون، ئەمـەش وەکـو دیـارە ڕێـژەیەکی گـەلێ کەمـە بۆ نەتەوەیەک کە خاوەنی خەبات و شۆڕشی نەتەوەیی دوور و درێژ بێت.

---

* ئـەم مەسـەلەیە لە بەشی چوارەم لە پاژەی تایبەت بە نەتەوایەتی بە بۆچوونی ئیسلامیانەی عەلی باپیر (لاپەڕە٦٣-٧٠) باسکراوە.

خشتەی (٣٣) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* رات لەسەر یادکردنەوەی نەورۆز

یادکردنەوەی نەورۆز / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای نەداوە	کۆ
بەردەوام	١٢ %٣,٦٤	٦ %١,٨٢	٠ %٠,٠٠	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٥٤ %١٦,٣٦	٣٦ %١٠,٩١	٠ %٠,٠٠	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	١٠٣ %٣١,٢١	٧٢ %٢١,٨٢	٣ %٠,٩١	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	٣٦ %١٠,٩١	٨ %٢,٤٢	٠ %٠,٠٠	٤٤ ١٣,٣٣٥
کۆی گشتی	٢٠٥ %٦٤,٨٥	١٢٢ %٣٦,٩٧	٣ %٠,٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بە گوێرەی خشتەی ژمارە -٣٣- ، وەک پێشتریش ئاماژەمان پێداوە، رێژەی هەرە زۆر (%٦٤,٨٥) لەگەڵ ئەوەدان یادی نەورۆز بکرێتەوە، بەزۆری بە پاساوی ئەوەی کە بۆنەیەکی نەتەوەییە. بەڵام لە هەمان کاتیشدا (%٣٦,٩٧) لەگەڵ ئەوە دانین یادی نەورۆز بکرێتەوە. لەو حاڵەتەشدا پاساوەکان جۆراوجۆرن. زۆربەیان پاساوی ئایینی دێننەوە و پێیان وایە نەورۆز بۆنەیەکی پێش هاتنی ئایینی ئیسلامە و رەمزێکە بۆ ئاگرپەرستی و جاهیلیەت. ئەمەش دژی ئایینی ئیسلامە...

وەک لە پەیوەندیی ئەم پرسیارە بە پرسیاری باسکردنی نەتەوایەتی لە لایەن مەلا و مامۆستای ئایینیەوە بۆمان دەردەکەوێت، باسکردن و باسنەکردنی نەتەوایەتی لە لایەن ئەمانەوە لە رۆژانی هەینی و بۆنە یان وتارە ئایینیەکانی تردا هیچ کاریگەرییەکی نەبووە لەسەر دروستکردنی بۆچوونێکی دیاریکراو لەسەر نەورۆز، چونکە لە هەر چوار حاڵەتەکەدا بۆچوونیان لەبارەی یادکردنەوەی نەورۆز بە شێوەیەکی رێژەیی دابەشبووە. تەنانەت بە پێچەوانەشەوە، لەوانەی هیچ جار باسی نەتەوایەتیان لە لایەن مامۆستای ئایینیەوە نەبیستووە (%١٠,٩١)ی لەگەڵ یادکردنەوەی بۆنەی نەورۆز دانین، لە کاتێکدا کە تەنیا (%٢,٤٢)ی لەگەڵیدان. بەڵام لەو حاڵەتەی زۆرجار باسی

مەسەلەی نەتەوەییان بۆ کراوە جیاوازییەکە بە شێوەیەکی ڕێژەیی کەمترە، (٪١٦,٣٦)ی ڕازی بە یادکردنەوە بەرامبەر بە (٪١٠,٠٩)ی نارازی بە یادکردنەوە.

خشتەی (٣٤) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* ڕات لەسەر یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد

یادکردنەوەی شۆڕشەکانی کورد / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	ڕای خۆی نەداوە	کۆ
بەردەوام	١٧ ٪٥,١٥	١ ٪٠,٣٠	٠ ٪٠,٠٠	١٨ ٪٥,٤٥
زۆرجار	٧٧ ٪٢٣,٣٣	١٣ ٪٣,٩٤	٠ ٪٠,٠٠	٩٠ ٪٢٧,٢٧
هەندێجار	١٣٧ ٪٤١,٥٢	٣٨ ١١,٥١	٣ ٪٠,٩١	١٧٨ ٪٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	٤٠ ٪١٢,١٢	٤ ٪١,٢١	٠ ٪٠,٠٠	٤٤ ٪١٣,٣٣
کۆی گشتی	٢٧١ ٪٨٢,١٢	٥٦ ٪١٦,٩٧	٣ ٪٠,٩١	٣٣٠ ٪١٠٠,٠٠

بەڵام سەبارەت بە شۆڕشەکانی کورد و یادکرنەوەی، ئەوە ئەنجامێکی دڵخۆشکەرترمان دەست کەوت. وەک لە خشتەی ژمارە (٣٤) دا دیارە (٪٨٢,١٢)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکە لەگەڵ ئەوەدان یادی شۆڕشەکانی کورد بکرێتەوە، بە پاساوی ئەوەی ئەم شۆڕشانە خەبات بۆ ڕزگاریی میللەتی کورد بووین و گوزارشتیان لە خواست و مافی کورد کردووە. بەڵام (٪١٦,٩٧)شیان لەگەڵ ئەوەدانین یادیان بکرێتەوە. پاساوەکانیش نزیکن لە پاساوەکانی یادی نەورۆز. زۆربەیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە یادکردنەوەی بۆنەکان هەمیشە کاری بێشەرعی و پێچەوانەی ئایینی تیا ئەنجام دەدرێت. یاخود بەشێوەیەکی گشتی ئەم بۆنانە بۆنەی ئایینی نین و لەبەر ئەوەی کارێکی زیاد و داهێنراوە(**بدعة**) و لە بناغەدا ئایین دانی پێدا نەناوە، بە پەسندی نازانن یادی بکرێتەوە.

خشتەی (٣٥) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* رات لەسەر یادکرنەوەی کارەساتی ئەنفال

یادکرنەوەی ئەنفال / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای خۆی نەداوە	کۆ
بەردەوام	١٢ %٣,٦٤	٦ %١,٨٢	٠ %٠,٠٠	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٧١ %٢١,٥٢	١٩ %٥,٧٦	٠ %٠,٠٠	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	١١٩ %٣٦,٠٦	٥٦ %١٦,٩٧	٣ %٠,٩١	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	٣٤ %١٠,٣٠	١٠ %٣,٠٣	٠ %٠,٠٠	٤٤ %١٣,٣٣
کۆی گشتی	٢١٦ %٦٥,٤٥	١١١ %٣٣,٦٤	٣ %٠,٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

هەروەها وەک لە خشتەی ژمارە (٣٥)دا دیارە رێژەی ئەوانەی کە لەگەڵ یادکردنەوەی کارەساتی ئەنفال دان گەیشتۆتە (%٦٥,٤٥). لە کاتێکدا (%٣٣,٦٤) لەگەڵ ئەوەدانین یادی ئەم کارەسات و تاوانە بکرێتەوە کە حکومەتێکی عەلمانی بە ناوی ئایینەوە دەرحەق بە نەتەوەی کورد لە کوردستانی عێراق ئەنجامی داوە. هەروەها (٣) کەس رای خۆیان لەو بارەوە نەداوە. دیارە ئەم رێژەیەش واتە (%٣٣,٦٤) کەم نییە و گوزارشت لە ناهاوەدەنگیی نەتەوەیی دەکات بەرامبەر بە کارەساتێکی گەورە. بۆیە دەتوانین بڵێین خەڵکێکی زۆری دیندار بە هۆی ناوی ئەنفالەوە خۆیان دەبوێرن لە باسکردنی رووداوێکی ئاوەها. هەرچەند کەسانێکی واش هەبوون بە هۆی گەورەیی و دڵتەزێنیی کارەساتەکەوە لەگەڵ ئەوەدا نەبوون یادی ئەنفال بکرێتەوە.

یادکردنەوە هەمیشە لەخۆشی بۆ خۆشی نییە، یادکردنەوەی رووداوێکی وەکو ئەنفال رەهەندی نەتەوەیی خۆی هەیە کە فەرامۆشکردنی وەکو ئەوەیە رابردووی مێژوویی نەتەوە لەبیر بکرێت. یادکردنەوەی کارەساتێکی لەو جۆرە خۆی دەورێکی کاریگەر دەگێڕێ لە دروستکردنی ئەوەی کەسانی وەک *ئێرنست رێنان* و

بێندێکت ئەندرسۆن بە یادەوەریی نەتەوەیی ناوی دەبن، ئەمەش دواجار هەست و ئینتیمای نەتەوەیی لەلای ئەندامانی نەتەوە بە هێز دەکات.

خشتەی (٣٦) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن

مامۆستای ئایینی *لەگەڵ* رات لەسەر راپەرینی بەهاری ١٩٩١

یادکرنەوەی راپەرین / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	لەگەڵیدام	لەگەڵیدا نیم	رای خۆی نەداوە	**کۆ**
بەردەوام	١٨ %٥,٤٥	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٨١ %٢٤,٥٥	٩ %٢,٧٣	٠ %٠,٠٠	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	١٦١ %٤٨,٧٩	١٤ %٤,٢٤	٣ %٠,٩١	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	٤٢ %١٢,٧٣	٢ %٠,٦١	٠ %٠,٠٠	٤٤ %١٣,٣٣
کۆی گشتی	٣٠٢ %٩١,٥٢	٢٥ %٧,٥٨	٣ %٠,٩١	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

سەبارەت بە راپەرینی **١٩٩١** رێژەی (**%٩١,٥٢**) لەگەڵ ئەوەدان یادی راپەرین بکرێتەوە، چونکە راوەستانی کورد بووە لە دژی دوژمن و رەمزی خەبات بووە دژی چەوساندنەوە و زۆرداری. هەروەها (**%٧,٥٨**) یان لەگەڵ یادکردنەوەی رووداوی راپەرینی **١٩٩١**ی کوردستانی عێراق دانین.* وەک لە خشتەی سەرەوەدا دیارە باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینیەوە کاریگەریی هەبووە لەسەر نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان. گشت ئەوانەی بەردەوام لە لایەن مامۆستای ئایینیەوە باسی نەتەوایەتیان بۆ کراوە، لەگەڵ یادکردنەوەی راپەرین دان–سەیری خشتەی (**٣٦**) بکە.

* لە خشتەی ژمارە (٣٠) لاپەرە (٥٢)دا ئەمە زیاتر روون کراوەتەوە.

خشتەی (٣٧) باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی

لەگەڵ **بایەخدانی حیزب و دەزگاکانی راگەیاندن بە مەسەلە ئایینی و نەتەوەییەکان**

بایەخدانی حیزب و راگەیاندن بە مەسەلە / باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی	ئایینەکان	نەتەوەییەکان	هەر دووکیان	کۆ
بەردەوام	٨ %٢,٤٢	٧ %٢,١٢	٣ %٠,٩١	١٨ %٥,٤٥
زۆرجار	٤٢ %١٣,٧٣	٣٥ %١٠,٦١	١٣ %٣,٩٤	٩٠ %٢٧,٢٧
هەندێجار	١٠٠ %٣٠,٣٠	٣٨ %١١,٥٢	٤٠ %١٢,١٢	١٧٨ %٥٣,٩٤
نەخێر هیچ کات	١٥ %٤,٥٥	٩ %٢,٧٣	٢٠ %٦,٠٦	٤٤ %١٣,٣٣
کۆی گشتی	١٦٥ %٥٠,٠٠	٨٩ %٢٦,٩٧	٧٦ %٢٣,٠٣	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لە کاتی پرسیارکردنی ئەوەدا کە ئایا حەز دەکەن حیزب و دەزگاکانی راگەیاندنی کوردی زیاتر بایەخ بە مەسەلە ئایینیەکان بدەن یان نەتەوەییەکان، وەک لە خشتەی ژمارە (٣٧)دا دیارە، ڕێژەی (**%٥٠,٠٠**) ئاماژەیان بەوە داوە کە حەز دەکەن و پێیان باشترە زێتر بایەخ بە مەسەلە ئایینیەکان بدەن. هەروەها ڕێژەی (**%٢٦,٩٧**) شیان لەگەڵ ئەوەدان حیزب و دەزگاکانی راگەیاندن بایەخ بە مەسەلە نەتەوەییەکان بدەن. هەروەها ڕێژەی (**%٢٣,٠٣**)ی دیکەیان ئاماژەیان بەوە داوە کە حەز دەکەن بەشێوەیەکی سەرەکی بایەخ بە هەر دوو بوار بدرێ بەیەکەوە، چونکە پێیانوایە تەواوکەری یەکترن و ناکرێ بایەخ بە لایەنێک بدرێ و لایەنەکەی تر پشتگوێ بخرێ. وەک دەردەکەوێ، ئەم دەستەیەشیان نەیانتوانیوە قەناعەت بەوە بکەن، بەو شێوە فراوانە لەلایەن حیزب و راگەیاندنی کوردیدا بایەخ بە مەسەلە نەتەوەییەکان بدرێ و لایەنی ئایینی نەکرێتە هەموو شتێک لە ستراتیژیەتی کارکردنیاندا کە بوار بۆ کایەکانی تر نەهێڵێتەوە.

وەک لە خشتەی -٣٧-دا دەردەکەوێ، (١٠٠) کەس بە ڕێژەی (**%٣٠,٣٠**) لەوانەی تەنیا هەندێجار مامۆستای ئایینی باسی مەسەلەی نەتەوەیی بۆ کردوون، پێیان باشە حیزب و دەزگاکانی ڕاگەیاندن بایەخ بە مەسەلە ئایینیەکان بدەن.

هـەروەهـا بـە پلـەی دووەم ئەوانـەن حـەز دەکـەن حـیزب و دەزگاکـانی ڕاگـەیاندن بایـەخ بـە ئایینـیەکان بـدەن کـە زۆرجـار مامۆسـتای ئایـینی باسـی نەتـەوەیی بـۆ کـردوون و ڕێژەکەشـیان (**١٣,٧٣%**)یـە. جێگـەی سـەرنجە ئـەو پێـاوە ئایینـیانەی زۆرجـار باسـی نەتەوایـەتی دەکـەن و ئەوانـەش کـە هەندێـجار، هەڵوێسـتی نەتەوەیـیان سـوود و قـازانجی بـە لایـەنی ئایینـیەوە گـەیاندووە. ئـەوەتا ئەوانەی مامۆسـتای ئایینی باسـی نەتەوەیـیان بۆ دەکات لە خوتبەکانیدا، ڕێژەیەکی زۆری ئەوانـەی گوێی لێدەگرن حەزدەکـەن بایـەخ بـە لایـەنی ئایینی بدرێ. واتە ئاکامی خوتبە و قسە ئایینیەکانی پێچەوانەی لایەنی نەتەوەیی بووە.

هـەروەها زۆرتـرین ڕێـژەی ئەوانـەی حەزدەکەن حیزب و ڕاگەیاندنەکان بایەخ بـە مەسـەلە نەتەوەیـیەکان بـدەن لەوانـەن تەنـیا هـەندێ جـار باسی نەتەوەییان لە مامۆستای ئایینیەوە بیستووە کە ڕێژەیان (**١١,٥٢%**)یە.

لەبـەر ئـەوەی مامۆستای ئایینی خۆیان لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە لاوازن ناتوانن شتێکی ئەوتۆ لە بابەتە نائایینیەکان بە خەڵکی دینداری گوێگری خۆیان ببەخشن. گوێگرتن لـەو وتارانـەی ئێوارەکانی ڕۆژانی هـەینی لە کەناڵەکانی تەلەفزیۆنەوە پـەخش دەکرێـن، بەسـە بـۆ حوکمدانێکی لـەم جـۆرە. مامۆستایانی ئایینی تا سەد جـار باسـی ژیانـنامەی پێغەمبەر و چـۆنیەتی نوێـژکردن و شێـوازی زەکـاتدان و قیامەت وژیـانی دوای مـەرگ و جیهانی فریشتەکان و هتد... دەکەن، یەک جاریش ناپڕژێـنە سـەر ئـەو بابـەت و کێشـانەی پـەیوەندیان بـە ژیـانی نەتـەوەیی خـەڵکی کوردسـتانەوە هەیـە. سسـتی مامۆسـتایانی ئایـینی و هـەژاریی مەعریفـیان، وای کـردوو هـیچ کاریگەریـیەکی ئـەوتۆیان لەسـەر ڕای خـەڵکی دیـندار بـۆ مەسـەلە نەتەوەیـیەکان نـەبێ و تەنانـەت دەورێکی سلبیش دەگێڕن. بۆیە بواری چالاکی بۆ ئوسـوڵییەکان دەمێنێـتەوە، کـە هـزری خەڵکی دیندار سۆزدارانە بە خەمی نەتەوە موسـڵمانەکانی وەک فەڵەسـتین و ئەفغانسـتان و چێچێنسـتان و کشـمیر و هـتد...وە خـەریک دەکـەن، بـە ڕادەیـەن کـە هەسـت بـە گـرفتی خۆیـان نەکـەن. سـەیرکردنی هەواڵـەکانی بەشـی عەرەبـیی شـەوانەی تەلەفـزیۆنی یەکگـرتوو ئـەم ڕاستییەمان بۆ دەسەلمێنێ کە چۆن مامەڵەی سۆزداری لەگەڵ هەواڵە سیاسیەکانی دونـیای عـەرەبی دەکـرێ بەڕادەیـەک کـە هـیچ کەناڵێکی دیکـەی عەرەبی ئەوەندە لەسەر یەک باسی خۆیان ناکەن.

خشتەی (٣٨) دینداری چییە؟ *لەگەڵ*

رات لەسەر باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی

مامۆستای ئایینی باسی نەتەوەیی بکات؟ / **دینداری چییە؟**	بەڵێ	نەخێر	**کۆ**
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	١٣١ %٣٩,٧٠	٣٥ %١٠,٦١	١٦٦ %٥٠,٣٠
چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	١٩ %٥,٧٦	٤ %١,٢١	٢٣ %٦,٩٧
جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام و چالاکیی سیاسی لە ناو حیزبێکی ئیسلامیدا	٤٧ %١٤,٢٤	٧ %٢,١٢	٥٤ %١٦,٣٦
بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی و داخراو	٣٢ %٩,٧٠	٣٥ %١٠,٦١	٦٧ %٢٠,٣٠
بۆچوونی کراوە	١٩ %٥,٧٦	١ %٠,٣٠	٢٠ %٦،٠٦
کۆی گشتی	٢٤٨ %٧٥,١٥	٨٢ %٢٤,٨٥	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لە خشتەی ژمارە (٣٨)دا، تێگەیشتن لە دینداریمان بەستۆتەوە بەوەی ئایا لێتۆژراوان چ بۆچوونێکیان هەیە لەسەر ئەوەی مامۆستای ئایینی باسی نەتەوەیی بکات یان نە. (٢٤٨) کەس بە ڕێژەی (%٧٥,١٥) لەگەڵ ئەوەدان مامۆستای ئایینی لە وتار و ئامۆژگارییەکانیدا باسی بابەتی نەتەوەیی بکات. وەک دەردەکەوێ بەگشتی (٨٢) کەس بە ڕێژەی (%٢٤,٨٥) لەگەڵ ئەوەدان مامۆستای ئایینی باسی نەتەوەیی نەکات. ئەوەی لە پەیوەندیی نێوان تێگەیشتن لە دینداری و بۆچوونیان سەبارەت بە باسکردنی نەتەوەیی لەلایەن مامۆستای ئایینیەوە دەستدەکەوێت ئەوەیە کە لە بۆچوونی کراوە بۆ دینداری ڕێژەی (%٥,٧٦) لەگەڵ ئەوەدان مامۆستای ئایینی باسی مەسەلەی نەتەوەییان بۆ بکات لەبەرامبەر تەنیا ١ کەس کە لەگەڵ ئەوەدا نییە. کەچی لە بۆچوونی سەرتاپاگیر و ئوسوڵی بۆ ئایین دەبینین ڕێژەی ئەوانەی ئاماژەیان بە وەڵامی نەخێر کردووە (بە ڕێژەی %١٠,٦١) زێترە لەوانەی کە رازین بەوەی مامۆستای ئایینی باسی مەسەلەی نەتەوەییان بۆ

بکات (کە ڕێژەیان ٩,٧٠%یە). ئەمەش ڕەنگە ڕێگەمان پێبدات بڵێین ئەوانەی لە نەتەوایەتی دەترسن و خۆی لێبەدوور دەگرن، هەوڵدەدەن زێتر پەنا بەرنە بەر ئایین. هەروەها ئەو بۆچوونەشمان باشتر دەچەسپێ کە دینداریی ئوسوڵی بواری بایەخدان بە نەتەوە کەم دەکاتەوە، یان لانی کەم دیندارە ئوسوڵیەکان وای بۆ دەچن ئایین ڕێگەی پڕژانە سەر نەتەوەیان پێ نادات و دەبێ خۆی لێ ببوێرن، بۆ ئەوەی نەبادا لەرووی ئایینیەوە لەسەریان بکەوێت.

خشتەی (٣٩) دینداری چییە؟ *لەگەڵ* خواستی نموونەکە
بۆ ئەوەی مامۆستای ئایینی لە وتارەکانیدا باسی چیان بۆ بکات

دینداری چییە؟ / مامۆستا باسی چ بکات	جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام	چالاکی سیاسی لەناو حیزبی ئیسلامیدا	هەردوو خاڵی پێشوو	بۆچوونی سەرتاپاگیر	بۆچوونی کراوە	کۆ
فیقهـ و شەریعەت و مێژووی ئیسلام	٤٦ %١٣,٩٤	٤ %١,٢١	٤ %١,٢١	٨ %٢,٤٢	٣ %٠,٩١	٦٥ %١٩,٧٠
رۆژی حەشر و دونیای مەلائیکەتان	١٤ %٤,٢٤	٢ %٠,٦١	٢ %٠,٦١	٣ %٠,٩١	١ %٠,٣٠	٢٢ %٦,٦٧
لەو دوو خاڵەی سەرەوە دەرنەچێ	٤٤ %١٣,٣٣	٣ %٠,٩١	١٣ %٣,٩٤	١٠ %٣,٠٣	٥ %١,٥٢	٧٥ %٢٢,٧٣
زوڵم و زۆریی ستەمکاران و بەستنەوەی بە کوردەوە	٣٥ %١٠,٦١	٣ %٠,٩١	١٠ %٣,٠٣	٥ %١,٥٢	٤ %١,٢١	٥٧ %١٧,٢٧
هەموو ئەمانە	١ %٠,٣٠	٠ %٠,٠٠	١ %٠,٣٠	٤ %١,٢١	٠ %٠,٠٠	٦ %١,٨٢
فیقهـ و شەریعەت و مێژووی ئیسلام/ زوڵم و زۆریی ستەمکاران و بەستنەوەی بە کوردەوە	٦ %١,٨٢	١ %٠,٣٠	٣ %٠,٩١	٣ %٠,٩١	٠ %٠,٠٠	١٣ %٣,٩٤
هی تر	٢٠ %٦,٠٦	١٠ %٣,٠٣	٢١ %٦,٣٦	٣٤ %١٠,٣٠	٧ %٢,١٢	٩٢ %٢٧,٨٨
کۆی گشتی	١٦٦ %٥٠,٣٠	٢٣ %٦,٩٧	٥٤ %١٦,٣٦	٦٧ %٢٠,٣٠	٢٠ %٦,٠٦	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

لەخشتەی ژمارە -٣٩-دا دەمانەوێ بزانین بۆچوونی نموونەکە لەبارەی دینداری چ کاریگەریەکی هەیە لەسەر داواکارییان بۆ ئەوەی مامۆستای ئایینی لە وتاری هەینی و وتارەکانی تردا باسی چیان بۆ دەکات. لێرەدا دەردەکەوێ

ئەوانەی مامۆستای ئایینی باسی فیقهـ و شەریعەت (حەڵاڵ و حەڕام لە رەفتار و شتەکاندا) و مێژووی ئیسلام (ژیاننامە و بەسەرهاتی پێغەمبەر و هاوەڵانی) بکات (**١٩,٧٠%**)ی کۆی نموونەکە پێکدێنن. هەروەها (**٦,٦٧%**) لەگەڵ ئەوە دان مامۆستای ئایینی باسی ژیانی دوای مردن و قیامەت و دونیای مەلائیکەتان بکات. ئەوانەش کە ئاماژەیان بە هەردوو گۆڕاوی سەرەوە داوە (واتە فیقهـ و شەریعەت و مێژووی ئیسلام لەگەڵ رۆژی دوایی و دونیای مەلائیکەتان)، (**٢٢,٧٣%**)ی نموونەکە پێدێنن.

هەر لەم خشتەیەی ژمارە (**٣٩**)دا (**١٧,٢٧%**) ئاماژەیان بەوە داوە کە حەزدەکەن مامۆستای ئایینی باسی زوڵم و زۆریی دەسەڵاتدار و ستەمکارانی مێژوو بکات و بیبەستێتەوە بە کوردەوە. ئەوانەشی کە شتی تری وەکو «باسی سەردەم و ژیانی ئێستا» و «داکۆکیکردن لەسەر لایەنی زانستی» داوادەکەن (**٢٧,٨٨%**)ی نموونەکە دەگرنەوە. ماوە بڵێین، زۆربەی خەڵکی ناو نموونەکەمان بایەخ بە فیقهـ و شەریعەت دەدەن، ئەم قسەیە بەسەر کۆمەڵی دینداران بەگشتیدا دەچەسپێت. نزیکەی هەموو خەڵک دین لەو لایەنە فیقهی و شەریعەتییەکەیدا چڕ دەکەنەوە و تەنانەت جێبەجێکردنی راستەقینەی ئایینیش لە بەجێگەیاندنی روکنەکاندا دەبیننەوە.

خشتەی (٤٠) باری کۆمەڵایەتی نموونەکە لەگەڵ ناوی منداڵەکانیان

باری کۆمەڵایەتی / ناوی منداڵان	سەڵت	خێزاندار	کۆ
کوردی	٠ %٠,٠٠	٣٥ %١٠,٦١	٣٥ %١٠,٦١
عەرەبی	٠ %٠,٠٠	٢٠ %٦,٠٦	٢٠ %٦,٠٦
تێکەڵاو	٠ %٠,٠٠	١٤ %٤,٢٤	١٤ %٤,٢٤
ناویان نەداوە	٠ %٠,٠٠	٤٥ %١٣,٦٤	٤٥ %١٣,٦٤
سەڵت	٢١٦ %٦٥,٤٥	٠ %٠,٠٠	٢١٦ %٦٥,٤٥
کۆی گشتی	٢١٦ %٦٥,٤٥	١١٤ %٣٤,٥٤	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

ئاشکرایە کە ناو، ناوی مرۆڤ، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە. وەکو باوە، هەر میللەتەو ناو بە زمانی نەتەوەیی خۆی بۆ ئەندامەکانی هەڵدەبژێرێ، بەڵام زۆر جاران، لەبەر گەلێ هۆی ئایدیۆلۆژی و مێژوویی و سیاسی و هی تر، ناوی سەر بە زمانی تری بیانی لەناو میللەتێکدا بڵاودەبنەوە. بۆ نموونە نزیکەی زۆربەی میللەتانی موسڵمان ناوی عەرەبی، یان بەڕەچەڵەک عەرەبی، بەکاردێنن. دیارە کوردیش وەک میللەتێکی موسڵمان ئەم ڕێسایەی بەسەردا دەچەسپێ.[٢]

ئەگەرچی لە دینداریی نەریتیدا ناوە ئیسلامی (عەرەبی)یەکانیش لە ژێر کاریگەری زمانی کوردیدا "ببوون بە کوردی"، وەکو عەولا، فاتم، عەیشێ، سمایل وهتد...، بەڵام لەگەڵ پەرەسەندنی دیاردەی ئیسلامی لە کوردستاندا، لەژێر کاریگەری ئایدیۆلۆژیای ئیسلامیدا، دیسانە ناوی ئیسلامی (عەرەبی) بە شێوەیەکی بەرفراوان سەریانهەڵداوەتەوە.

خشتەی ژمارە (٤٠) دەریدەخات (١٠,٦١%)ی نموونەی لێکۆڵینەوە لەوانەی کە خێزاندارن ناوی کوردیان لە منداڵەکانیان ناوە. هەروەها (٦,٠٦%)یان ناوی عەرەبی -ئیسلامیان بۆ منداڵەکانیان هەڵبژاردووە و (٤,٢٤%)یش کە زیاتر لە یەک منداڵیان هەبووە، ناوی منداڵەکانیان هەندێکی کوردی و هەندێکیان عەرەبی -ئیسلامین. بۆ نموونە ئەگەر منداڵێکیان ناوی کوردی بۆ هەڵبژێردرابێ ئەوی تریان ناوی عەرەبی-ئیسلامی لێنراوە. بۆیە دەڵێین عەرەبی-ئیسلامی چونکە ناوەکان ناوی عەرەبی نائایینی نین. بەڵکو لەوانەن کە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ئایینی ئیسلام لە مەککە لە دورگەی عەرەبیدا باو بوون، یاخود لەو ناوە ئیسلامیانەن کە لەگەڵ ئوسوڵیەتدا بڵاوبوونەتەوە. بۆ نموونە لە ناوی پیاواندا؛ عەبدولڕەحمان، ئەحمەد، عومەر، عەبدوڵڵا، ئوسامە، سدیق، موسعەب، **عبدالعظیم**، مستەفا... لە ناوی مێیینەش وەک هودا، هیدایە ... ئەوانی ناوی عەرەبی بۆ منداڵەکانیان دیاردەکەن لەهەستی بەرزی ئایینیانەوەیە. تەنانەت ئەوانەی بەر لە ڕاپەڕین ناوی منالآنیان بە کوردی نابوو، دوای ڕاپەڕین هەست دەکرێ دیسانەوە گەڕانەوەیەک هەبووە بۆ سەر ناوە عەرەبیە-ئیسلامیەکان. تەنانەت ناوی منداڵ و باوکی وا دەبینین کە بۆ نموونە ناوی باوک *ئازادە* و ناوی منداڵ *ئوسامە* یان *یاسرە*.

---

[2] د. ڕەشاد میران، دەور و بایەخی زمانی کوردی لە پرۆسەی ئێتنۆ-کۆمەڵایەتیدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (١٠-شوباتی ١٩٩٩)، ل٣٣.

ئەوەی جێی سەرنجە لەو خشتەیەی سەرەوەدا (**٤٥**) کەس بە ڕێژەی (**١٣,٦٤%**) لە کۆی (**١١٤**) کەسی خێزانداری نموونەکە ناوی منداڵەکانیان نەداوە. هەندێکیان لەوانە منداڵیان نەبوو، بەڵام هەندێکیان کە دەشزانرا خاوەن منداڵن بەڵام خۆیان لە ناوهێنان دەبوارد.

خشتەی (٤١) ناوی ئەو کەناڵانەی ڕاگەیاندن کە لێتۆژراوان
سەیری دەکەن *لەگەڵ* ژمارەی ناوی شۆڕشەکانی کورد کە ئاماژەیان پێ داوە

ناوی شۆڕش / ناوی کەناڵی ڕاگەیاندن	یەک	دوو	سێ	چوار	پێنج	هیچ	**کۆ**
کەناڵی حیزبە ئیسلامیەکان	١ ٠,٣٠%	٤ ١,٢١%	١٧ ٥,١٥%	٥ ١,٥٢%	٤ ١,٢١%	٠ ٠,٠٠%	٣١ ٩,٣٩%
کەناڵی حیزبە عەلمانیەکان	٣ ٠,٩١%	١٧ ٥,١٥%	١٥ ٤,٥٥%	٢١ ٦,٣٦%	١٥ ٤٣,٥٥%	٢ ٠,٦١%	٧٣ ٢٢,١٢%
کەنالی ئیسلامی و عەلمانی	٦ ١,٨٢%	٤ ١,٢١%	١٩ ٥,٧٦%	١٦ ٤,٨٥%	٣٨ ١١,٥٢%	٣ ٠,٩١%	٨٦ ٢٦,٠٦%
کەناڵی عەلمانی و ئیسلامی	١ ٠,٣٠%	٩ ٢,٧٣%	١٩ ٥,٧٦%	١٤ ٤,٢٤%	١٨ ٥,٤٥%	٣ ٠,٩١%	٦٤ ١٩,٣٩%
سەتەلایت و کەناڵی بیانی	٠ ٠,٠٠%	٠ ٠,٠٠%	٤ ١,٢١%	٦ ١,٨٢%	٣ ٠,٩١%	٥ ١,٥٢%	١٨ ٥,٤٥%
ئیسلامی و سەتەلایت	٠ ٠,٠٠%	٠ ٠,٠٠%	٢ ٠,٦١%	٠ ٠,٠٠%	٠ ٠,٠٠%	٠ ٠,٠٠%	٢ ٠,٦١%
عەلمانی و سەتەلایت	٠ ٠,٠٠%	٥ ١,٥٢%	٠ ٠,٠٠%	٣ ٠,٩١%	٥ ١,٥٢%	٠ ٠,٠٠%	١٣ ٣,٩٤%
ئیسلامی و عەلمانی و سەتەلایت	٠ ٠,٠٠%	٠ ٠,٠٠%	٢ ٠,٦١%	٠ ٠,٠٠%	١ ٠,٣٠%	٠ ٠,٠٠%	٣ ٠,٩١%
موتابەعەی ڕاگەیاندن ناکەن	٢ ٠,٦١%	٢ ٠,٦١%	١٠ ٣,٠٣%	٨ ٢,٢٤%	٧ ٢,١٢%	١١ ٣,٣٣%	٤٠ ١٢,١٢%
کۆی گشتی	١٣ ٣,٩٤%	٤١ ١٢,٤٢%	٨٨ ٢٦,٦٧%	٧٣ ٢٢,١٢%	٩١ ٢٧,٥٨%	٢٤ ٧,٢٧%	٣٣٠ ١٠٠,٠٠%

ئەگەر پرسیاری ناوی هەندێ شۆڕشی کوردی لە سەدەی بیست لە هەر کوردێک بکەی، لەوانە دانەمێنێ. بەڵام لە نموونەی لێکۆڵینەوەکەماندا **٢٤** کەس بە ڕێژەی (**٧,٢٧%**) لە

وەڵامی ئەم پرسیارەدا ناوی هیچ شۆڕشێکی کوردییان نەنووسیوە. بێگومان ئەمە مانای خۆی هەیە و ناکرێ بە سادەیی ئەنجامگیریی ئەوە بکەین کە ئەمانە هیچیان لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کوردەوە نەبیستووە و نەخوێندۆتەوە؛ ئەگەرچی وەڵامی ئەوتۆشمان لە پرسیارێکی تردا دەستکەوتووە-سەیری خشتەی ژمارە (٢٤) بکە. رەنگە بێزاری، بایەخپێنەدان و بێباکی وای لەو کەسانە کردبێ ئامادە نەبن ناوی ئەم شۆڕشانە بێنن.

خشتەی (٤٢) ئایا نوێژی هەینی ئەنجام دەدەن

لەگەڵ **باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینیی**

باسکردنی نەتەوایەتی لەلایەن مامۆستای ئایینی / نوێژی هەینی بەکۆمەڵ دەکەی؟	بەردەوام	زۆرجار	هەندێجار	هیچکات	کۆ
بەڵێ	١١ %٣,٣٣	٧٨ %٢٣,٦٤	١٢٠ %٣٦,٣٦	٢٦ %٧,٨٨	٢٣٥ %٧١,٢١
نەخێر	٧ %٢,٢١	١٢ %٣,٦٤	٥٤ %١٦,٣٦	١٨ %٥,٤٥	٩١ %٢٧,٥٨
جاروبار	٠ %٠,٠٠	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١	٠ %٠,٠٠	٤ %١,٢١
کۆی گشتی	١٨ %٥,٤٥	٩٠ %٢٧,٢٧	١٧٨ %٥٣,٩٤	٤٤ %١٣,٣٣	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

خشتەی (٤٢) دەریدەخات کە (%٧١,٢١)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان بە بەردەوامی نوێژی هەینی بەکۆمەڵ ئەنجام دەدەن، بەڵام ٩١ کەس کە دەکا رێژەی (%٢٧,٥٨) لە نوێژ و وتاری هەینی ئامادە نابن بەڵکو لەماڵەوە، لەرێی کەناڵەکانی راگەیاندن یاخود کاسێتەوە گوێ لە وتاری ئایینی دەگرن. ئەمانەی جگە لە ٢ کەسیان هەموویان لە رەگەزی مێن (٨٩ کەس لە نموونەکەمان لە رەگەزی مێن). لەبەر ئەوەی لە ئایینی ئیسلامدا نوێژی هەینی لەسەر ئافرەتان پێویست نییە، بەڵکو هەر سوننەتە، هەروەها سەرەڕای هەبوونی شوێنی تایبەت بە ئافرەتان لە هەندێ مزگەوتی ناوشاردا کەچی هیچ یەک لە نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان لە نوێژی هەینی بەژدار دەبن. (٤) کەسەکەی تریشیان تەنیا جاروبار نوێژی هەینی بەکۆمەڵ لە مزگەوتدا ئەنجام دەدەن.

خشتەی (٤٣) ئەولەویەتدان بە هەست و خولیای

ئایینی یان نەتەوەیی لەگەڵ داواکاریی نموونەکە بۆ حیزبی ئیسلامی کە بایەخ بە کام لایەن بدات

ئەولەویەتدان بە هەستی / حیزبی ئیسلامی بایەخ بە کام لایەن بدات	ئایینی	نەتەوەیی	هەردووکیان	کۆ
ئایین	١٥٠ %٤٥,٤٥	٤٣ %١٣,٠٣	٦٩ %٢٠,٩١	٢٦٢ %٧٩,٣٩
نەتەوە	٢ %٠,٦١	٢٤ %٧,٢٧	٣ %٠,٩١	٢٩ %٨,٧٩
هەردووکیان	١٠ %٣,٠٣	٨ %٢,٤٢	٢١ %٦,٣٦	٣٩ %١١,٨٢
کۆی گشتی	١٦٢ %٤٩,٠٩	٧٥ %٢٢,٧٣	٩٣ %٢٨,١٨	٣٣٠ %١٠٠,٠٠

بە شێوەیەکی گشتی (%٧٩,٣٩)ی کۆی نموونەی لێکۆڵینەوەکەلەگەڵ ئەوەدان حیزبی ئیسلامی زێتر بایەخ بە لایەنی ئایینی بدەن. بەڵام ئەوانەی ئاماژەیان بەوە داوە کە واباشترە بایەخ بە لایەنی نەتەوەیی بدەن تەنیا (٢٩) کەسن بە ڕێژەی (%٨,٧٩). هەروەها (%١١,٨٢) وایان پێباشە حیزبی ئیسلامی بایەخ بە بە هەر دوو لایەن بدەن بەیەکەوە. لێرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە نموونەکەمان کێشەیەکی ئایینیان لە ناخی خۆیاندا هەیە. بۆیە بایەخدان بە ئایین لە هەموو شتەکانی تر بە پێویستتر دەزانن. وەک لە خشتەی (٤٣)دا دەردەکەوێ ئەوانەی ئەولەویەت بە هەستی ئایینی دەدەن تەنیا (٢) کەس بە ڕێژەی (%٠,٦١) لەگەڵ ئەوەدان حیزبی ئیسلامی بایەخ بە لایەنی نەتەوەیی بدات.هەروەها لە (٧٥) کەس بە ڕێژەی (%٢٢,٧٣) کە ئەولەویەت بە هەستی نەتەوەیی دەدەن (٤٣)یان بە ڕێژەی (%١٣,٠٣) وابەباشتر دەزانن حیزبیە ئیسلامیەکان بایەخ بە لایەنی ئایینی بدات نەک نەتەوەیی. هەروەها ئەوانەش کە لایەنی نەتەوەییان هەڵبژاردووە و حەزدەکەن حیزبە ئیسلامیەکان بایەخ بە لایەنی نەتەوەیی بدەن(٢٤) کەسن بە ڕێژەی (%٧,٢٧)ی کۆی نموونەکە. لێرەدا ناکۆکیەکان دەردەکەون. بۆچی ئەوانەی بەڕای خۆیان ئەولەویەت بە هەست و خولیای نەتەوەیی دەدەن بە ڕێژەیەکی زیاتر ئاماژەیان بەوە داوە کە با حیزبە ئیسلامیەکان زێتر بایەخ بە

لایەنی ئایینی بدەن نەک نەتەوەیی. ئەمە وامان لێدەکات بڵێین لێتۆژراوان لە هەڵبژاردنی گۆڕاوی «نەتەوەیی»دا وردبین نەبوونە، هەروەها دەریدەخات لایەنی ئایینی لە بیری نموونەی لێکۆڵینەکەدا تەواو بەسەر لایەنی نەتەوەییدا زاڵبووە و بواری دەرخستنی نادات.

خشتەی (٤٤) ئەو دەزگایانەی پێگەیاندن

کە کاریگەریان هەبووە لەسەر نموونەی لێکۆڵینەوە – خشتەی سادە

دەزگاکانی پێگەیاندن	کۆ	
خێزان	٦١	%١٨,٤٨
هاوڕێ	٥٩	%١٧,٨٨
خێزان و هاوڕێ	٣٢	%٩,٧٠
قوتابخانە	٣٩	%١١,٨٢
خێزن، هاوڕێ و قوتابخانە	١٧	%٥,١٥
خێزان و قوتابخانە	٢٠	%٦,٠٦
کەناڵەکانی راگەیاندن	٢٢	%٦,٦٧
خێزان و کەناڵەکانی راگەیاندن	١١	%٣,٣٣
ڕووداوەکانی رۆژگار	٤٨	%١٤,٥٥
ڕووداوەکانی رۆژگار و خێزان	١٤	%٤,٢٤
خێزان و قوتابخانەو ڕووداوەکانی رۆژگار	٧	%٢,١٢
کۆی گشتی	٣٣٠	%١٠٠,٠٠

وەک لە خشتەی ژمارە -٤٤-دا دەردەکەوێ، (%١٨,٤٨)ی نموونەی لێکۆڵینەوەکە لە پێگەیاندنی کۆمەڵایەتیاندا لە ژێر کاریگەریی خێزاندابووین. بەڵام هەر ئەم ڕێژەیە نا، بەڵکو زۆرانی تریش کە زیاتر لە گۆڕاوێکیان ئاماژەیان بە خێزان داوە. هەروەها (%١٧,٨٨) ڕایانگەیاندووە کە بەتەنیا لە ژێر کاریگەریی هاوڕێدا بووین. ئەمەشیان دیسان هەر ئەوەندە نییە، بەڵکو لەگەڵ گۆڕاوەکانی تردا دووبارە بۆتەوە. ئینجا قوتابخانە بە ڕێژەی (%١١,٨٢)ی نموونەکەی خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە. ئەوانەی کە زیاتر لە گۆڕاوێکیان هەڵبژاردووە ڕێژەکانیان دیارە- سەیری خشتەی ژمارە (٤٤) بکە.

بەشی حەوتەم: ئەنجامگیری و ڕاسپاردە

بەشی حەوتەم:

ئەنجامگیری و ڕاسپاردە

یەکەم: ئەنجامگیری

ئایینی ئیسلام ئایینی زۆرینەی خەڵکی کورد و کوردستانە و داکۆکی لێکردن و بایەخپێدانی ئەرکێکی ئایینیە. بەڵام بۆ کورد لەم ڕۆژگارەدا مەرج نییە پرەنسیپێک بێت بۆ چەسپاندنی ناسنامە، بەو مانایەی کە پێویست بکات ئێمە بەهۆی ئایینی ئیسلامەوە خۆمان بسەلمێنین. ڕەهەندی ئایینی دەوری، بەشێوەیەک لەشێوەکان، بەردەوام هەبووە لە گەڵاڵەکردنی ناسنامەی جەماعیدا، بەڵام ئەم کردەیە بەگوێرە و لەژێر کارتێکردنی بارودۆخ و هەلومەرجەکاندا دەگۆڕێت. کێشەی ناسنامەی ئایینی ئێمە لەوەدایە کە ئەو نەتەوانەی ئاڵای نەتەوەییمان لە بەرامبەریاندا بەرزکردۆتەوە جیاوازیی ئایینیمان لەنێواندا نییە تا وەک ناسنامەیەک زەقی بکەینەوە. هەربۆیە دەبینین داکۆکیکردن لەسەر ئایین لە کوردستان زێتر و بە پلەی یەکەم گوتارێکی ناوخۆیی هەیە و ئاراستەکەشی ناوخۆییە؛ ناوخۆییبوونی گوتار بەمانای ئەوەی کە داوای مافی خۆی لە کورد دەکات نەک نەتەوەکانی تر، دەعوای ئایینی لەسەر کورد بەرز دەکاتەوە نەک وەک کوردێک دەعوا لەدژی نەتەوەی زەوتکەر بەرزبکاتەوە.

ئەگەرچی زۆربەی ئایینیەکانی دونیا و بە تایبەت ئایینی ئیسلام پەیامی رزگارییان هەڵگرتووە، بەڵام ئێمە نەمانتوانیوە وا مامەڵەی لەگەڵدا بکەین کە ببێتە رزگارکەر و سەربەخۆییمان بۆ دابین بکات. ئەم ئەرکەش لەم سەردەمەدا، بە پلەی یەکەم، ئەکەوێتە ئەستۆی هێز و دەزگا ئایینیەکان کە چۆن لە ئایین تێدەگەن و چۆنیش خەڵکی لێ تێدەگەیەنن. چونکە ئایین وەک شتێکی بێدەنگ وایە، مرۆڤ دەیدوێنێ. ئایین دەشێ پەیامێک نەبێت تەنیا و تەنیا بۆ رزگاریی ئاخیرەت؛ ئەمە ئەو وێنەیەیە کە مامۆستایانی ئایینی و حیزبە ئیسلامیەکانیش بۆ ئایینی ئیسلامی دەکێشن. بەڵکو دەشێ واش بخوێندرێتەوە کە پەیامی پێشکەوتن و دونیاییشی هەڵگرتبێ. ئەمەش ئاستێکی مەعریفیی بەرزی گەرەکە کە تیایدا زانست و مەعریفەی نوێی نا ئایینی، واتە

جگە لە فیقهـ و شەریعەت و زانستی حەدیس و چۆنیەتی خوێندنەوەی قورئان و لەبەرکردنی و هتد...کە بایەخێکی زۆریان پێدەدرێ. تا بەم شێوەیە نەبێت ناتوانین لەو تێگەیشتنە بەرچاوتەسک و سادەیە بۆ ئایین رزگارمان بێت.

پێشکەوتن لە بواری کولتوور و شارستانیەت تەنیا لایەنی ماددی نییە، بەڵکو لەوە گرنگتر لایەنی رۆحی و مەعنەویی خەڵکە کە بەبێ پەروەردەکردن و پێشخستنی، تاک و کۆمەڵ پێشناکەون. لێرەدا ئایین وەک توخمێکی کولتووری، یەکجار بەتوانایە لە لایەنی رۆحی و مەعنەویی خەڵکدا و لەم بوارەدا باڵادەستە. بۆیە ئەگەر بخرێتە گەڕ بۆ پەروەردە و پێشخستنی لایەنی مەعنەوی بە چەشنێکی ساغ، ئەوا زۆر کاریگەر دەبێت. بەڵام ئەگەر ئایین ئەوندە بەهێز و کاریگەر بێ دەبێ بایی ئەوەندەش پێگەیشتووبێ کە لە ئاست ئەرکەکانی خۆیدا بێت، هەروەها لە هەمان کاتیشدا نەبێتە بەدیل بۆ مەعریفەی دیکەی نائایینی.

ئەنجامە کردەییەکانی لێکۆڵینەوەکەمان لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت دەکەینەوە:

١- گەڕانەوە بۆ ئیسلام لە کوردستاندا، وەک دیاردەیەکی بەرفراوان، دوای ڕاپەڕینەکەی **١٩٩١** سەریهەڵداوە، سەرەتاکانی ئەگەرچی بۆ ساڵانی پێشووتر - شەست و حەفتا و هەشتاکان- دەگەڕێتەوە، بەڵام بە شێوەیەکی بەرچاو دوای ئازادکرنی بەشێکی گەورەی کوردستانی عێراق لە **١٩٩١**، پەرەیسەندووە.

٢- دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئیسلام زێتر و بە پلەی یەکەم لاوەکانی گرتۆتەوە، بە تایبەت لە تەمەنی سەرەتای لاویدا. ئەمەش رەنگە پەیوەندی هەبێت بە هەلومەرجی بابەتی و خودیی لاوەوە کە دوای ڕاپەڕین دووچاری بێکاری و بەرتەسکبوونەوەی بواری خواستەکانی بووەوە لە کۆمەڵگادا.

٣- شاریبوونی دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئایین (بۆ سەلماندن: هێشتنەوەی ڕیش لە لای گەنجان، حیجابی کچ و ئافرەتان، سڵاوکردنی ئیسلامیانە، بازاری کتێب و بۆن و دەرمان و هتد...) و چڕبوونەوە لە شاردا پەیوەندیی هەیە بە ئاستی خوێندەواری و شوێنی نیشتەجێبوون کە زۆربەیان زانکۆیین.

٤- ئەگەرچی بە شێوەیەکی گشتی ئافرەتان دیندارترن، بەڵام دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئیسلام و ئوسوڵیەت لەناو ڕەگەزی نێردا زیاترە. چونکە ئوسوڵیەت بە پلەی یەکەم هەڵوێستێکی سیاسییە، لەوانەیە ئەمەش وای کردبێ

ئافرەت کەمتر بچێتە ناویەوە، چونکە ئافرەتی کورد بە گشتی دوورەپەرێزە بەرامبەر بە سیاسەت.

٥- زۆربەی ئەوانەی هوشیارییەکی ئایینی بەرزیان هەیە لە ئاستێکی خوێندەواریی بەرز یشدان، چونکە زانیارییەکان و خۆ ڕۆشنبیرکردنیان بە بیری ئایینی زێتر لە ڕێی کتێب و نامیلکە و بڵاوکراوەکانەوەیە. تەنانەت ئەم پەیوەندییەی ئوسوڵیەت بە کتێب و نامیلکەوە خۆی یەکێکە لە سیماکانی دیاردەی گەڕانەوە بۆ ئایین. ئەمەش وای کردووە بازاری کتێبی تایبەت بە خوێنەری دیندار بووژاوە بێت.

٦- دیندارە ئوسوڵیەکان توند پابەندی ڕوکنەکانی ئیسلامن وەک نوێژ و ڕۆژو ، بە بەردەوامی یان زۆربەی جاران لە مزگەوتدا ئەنجامی دەدەن، هەروەها بەردەوام لە خوتبەی هەینیدا ئامادەدەبن. ئەمە بەرهەمی ئەو گوتارە فیقهیە رووتەیە کە لای مامۆستایانی ئایینی برەوی پێدەدرێ. ئەم تێگەیشتنە فیقهیە، زیاتر بایەخ بە عیبادەت و مامەڵە و رەفتاری شەرعی دەدا و بواری مەسەلە نەتەوەییەکانی تێدا کەمە.

٧- هیچ کات تەبایی بۆچوون لەمەڕ ئایین نییە، واتە گشت ئەندامانی کۆمەڵگا بە یەک شێوە سەیری ئایین ناکەن، بەڵکو تێڕوانینی جیاوازیان هەیە بۆ ئایین. زۆربەی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان پێیان وایە دینداری، بەشێوەیەکی سەرەکی، بریتیە لە جێبەجێکردنی ڕوکنەکانی ئیسلام وەک نوێژ و ڕۆژو و زەکاتدان و هتد... هەروەها ئەمانە هەر بەوەندەوە ناوەستن بەڵکو خەسڵەتی دیکەش بە دینداربوون دەبەخشن، وەک پەیڕەویکردن لە فەرمانەکانی خوا ئەوانەی لە قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەردا هاتوون، پەیڕەویکردن لە شێوە ژیانی ئیسلامی بەرێ و هەندێجار کارکردن لەناو حیزبە ئیسلامیەکاندا و هی تریش.

کەواتە زۆربەی کات دینداران، بۆچوونێکی سەرتاپاگیر و ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە و دینداری لەوەدا دەبیننەوە کە دەبێ گشت لایەنەکانی ژیان لەژێر چاودێریی ئاییندا بێ، چونکە گوتاری ئایین گوتارێکی هەمەلایەنە و وەک بەرنامەیەک وایە بۆ دیاریکردنی گشت هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ. دەشێ ئەم خەسڵەتە سەرتاپاگیرە بۆ ئایینی ئیسلام بگێڕینەوە، چونکە ئایینی ئیسلام داواکاری و پابەندبوونێکی هەمەلایەنەی لە مرۆڤ دەوێ.

٨- ئەم بۆچوونانە بۆ ئایین لە هەڵوێستی خەڵک بۆ بەشداریکردن لە حیزبی نەتەوەییدا ڕەنگی داوەتەوە. ئەگەرچی زۆربەی نموونەکە، واتە ڕێژەی (**٥٩،٣٩%**) پێیان وایە بەشداریکردن لە هەر حیزبێکی نەتەوەیی لە ڕووی ئایینیەوە گوناه نییە، کەچی (**٤٠،٦١%**) کە ڕێژەیەکی زۆرە ئەم کارە بە گوناهێکی ئایینی دادەنێن. ئەمانە لەو ڕووەوە ئەو کارە بە گوناه دادەنێن، چونکە پێیان وایە حیزبە نەتەوەییەکان لایەنی ئایینی پشتگوێ دەخەن و بەرنامەی دیکەی جگە لە ئیسلام هەڵدەبژێرن. ئەوە لە کاتێکدا کە ڕێژەیەکی زیاتر بە بوونی حیزبە ئیسلامییەکان ڕازین. زۆربەی هەرە زۆری نموونەکە بەڕێژەی (**٧٣،٣٣%**) لەگەڵ بوونی حیزبی ئیسلامیدان لە کوردستاندا. لە کاتێکدا تەنیا (**٢٦،٦٧%**) لەگەڵ بوونی حیزبی ئیسلامیدا نین. پاساویش زۆربەی جار ئەوەیە کە پێویست ناکات حیزبی ئیسلامی هەبن، یان هەیانە پێیان وایە حیزبە ئیسلامیەکان ئایینی ئیسلام وەک وەسیلەیەک بەکاردێنن بۆ دەستکەوتی سیاسی، ئەمەش بەلایانەوە کارێکی ناڕەوایە. بەڵام ئەوانەی سەر بە ئاراستەی سەلەفین لەگەڵ بەگروپبوونی ئیسلامدا نین و بە جێبەجێکەری ئاواتە ئایینیەکانی خۆیانیان نازانن.

٩- لەبەر ئەوەی گوتاری ئیسلامی لە ڕووی مێژووییەوە داکۆکی لە خەلافەتی ئیسلامی دەکات، هەر لەژێر کاریگەریی ئەم گوتارەدا دەبینین زۆربەی نموونەکە بە ڕێژەی (**٦٠،٣٠%**) لەگەڵ گەڕانەوەی خەلافەتی ئیسلامی دان، بەبێ گوێدانە ئەوەی کە دەوری نەتەوەی کورد تیایدا چی دەبێت یان هیچ نابێت. ڕەنگە ئەمە وەک ئەرکێکی ئایینی قبووڵکرابێ کە دەبێ بڕوا بە گەڕانەوەی خەلافەت بهێنرێت.

ئەگەر ئەم بۆچوونە بەراورد بکەین بەو بۆچوونەی کە ئەندامانی نموونەکەمان بۆ شێوازی حوکمی داهاتووی عێراق و کوردستان هەیانە دیسان ئەنجامێکی دڵخۆشکەرمان دەست ناکەوێت. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە مەیدانییەکەدا بۆمان دەرکەوت تەنیا (**٢٧،٨٨%**)ی نموونەکە لەگەڵ دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی سەربەخۆ دان. ئەمە سەبارەت بە ڕۆڵەکانی نەتەوەیەک کە سالأنێکی دوور و درێژە خەریکی خەبات و قوربانیدانە لە پێناوی خۆسەلماندن و وەدەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانی، ڕێژەیەکی زۆر کەمە و گوزارشت لەوە دەکات خەڵکی دیندار لە ڕەوتی بایەخدانیان بە ئایین نەیانتوانیوە لە نەتەوایەتی دوورنەکەونەوە. ئەم کەمتەرخەمیەش دەکەوێتە ئەستۆی

دامـــەزراوەی ئایـــینی و حـــیزبە ئیســـلامیەکان، چـــونکە وەک ئاشـــکرایە، مامۆسـتایانی ئایـینی هاوسـەنگییەک ناکـەن لـە نێـوان بایـەخدان بـە مێـژووی خەلافەتـەکانی ئیسلامی و مێژووی کورد و بڵاوکردنەوەی هوشیاریی نەتەوەیی و زەروورەتی هـەبوونی قەوارەیـەکی کـوردی. کەواتـە دەتوانـین بڵێـین، وەکـو خواسـت، یـادەوەریی نەتـەوەیی ئـەندامانی نموونـەی لێکۆڵینەوەکە لاوازە بـە بـەراورد لەگـەڵ یـادەوەریی ئایینـیان. ئـەم لاوازییە کاری کردۆتە سەر لاوازیی هوشیاری و خواستی نەتەوەییان.

١٠- ڕێـژەیەکی زۆری نموونەکـە کێشـەی کـورد بـە کێشـەیەکی ئایـینی و نەتـەوەیی تێکدەگەن. ئەمـەش پـەیوەندیی هەیـە بە تێگەیشتنی نموونەکەوە کە ئایـا پێـیان وایـە هەرەشـە لەسـەر ئایینـیان هەیـە یـان نەتەوەکەیان. بەگوێرەی لێـکۆڵینەوە مەیدانـیەکە ڕێـژەی (٢٣،٦٤%) پێـیان وایـە لەلایـەن حکومـەتی عێـراقەوە هەرەشـە تەنـیا لەسـەر نەتـەوەیان هەیـە، بـەڵام زۆربـەیان واتـە ڕێـژەی (٧٣،٦٤%) پێـیان وایە ئەوەی کەوتۆتە بەر هەرەشەوە هەم دین و هەم نەتەوەیانە. هەر بۆیە دەبینین زۆربەی نموونەکە هەست و هوشیاریی ئایینیان لا زۆر بەهێـزترە لـە هەسـت و هوشیاریی نەتەوەیی، چونکە هەستکردن بەوەی کـە هەرەشـە لەسـەر ئایینـیان هەیـە وادەکـات زێـتر بایـەخ بـەو هەسـت و هوشیاریەیان بدەن، مەسەلە نەتەوەییەکەیان بە هەند هەڵنەگرن.

١١- ئـەم بایەخنەدانە بە هەست و هوشیاریی نەتەوەیی پەیوەندیی هەیە بەو تێگەیشتنەی کە ناسیۆنالیزم بە بیرێکی تەسک و ناڕەوا و دژ بە ئیسلام لەقەڵەم دەدات. ئەگەرچـی ڕێـژەی هــەرە زۆری نموونەکــە (٥٢،٤٢%) پێـیان وایــە ناسـیۆنالیزم واتـە خۆشەویسـتی نەتـەوە و نیشـتیمان و هەوڵدانـە لـە پێناویدا، بـەڵام (٢١،٢١%) بـە بیرێـکی تەسـک و نـاڕەوا و دژ بـە بـنەماکانی ئیسـلامی لەقەڵـەمی دەدەن. ئەمـەش بـە پاسـاوی ئـەوەی کە موسڵمان جگە لە ئاییني خوا نـابێ بە هیچ بەرنامەیەکی دیکە ڕازی بێ. ئەمانە ترسی ئەوەیان لە ناسیۆنالیزم هەیە کە تیایدا نەتەوە دەکرێ بە خوا و دەپەرسترێ.

ئەم ئەنجامە لەگەڵ ئەنجامەکانی خشتەی ژمارە (١٧) ناگونجێ کە (٨٩،٠٩%) پێـیان وایـە نەتەوایەتی لەگەڵ ئیسلامدا دەگونجێ، لە بەرامبەر تەنیا (٣٢) کەس بـە ڕێژەی (٩،٧٠%) کـە پێیان وایە نەتەوایەتی دژی ئیسلامە. بە ڕای ئێمە ئەمە پـەیوەندیی هەیـە بـە زاراوەی «نەتەوایـەتی» و «ناسـیۆنالیزم» و بـیزراویی دووەمیان لەلای دیندارەکانەوە. ئەمەش بەو ئەنجامەمان ناگەیەنێ بڵێین گرفت

و جیاوازییەکە لەسەر وشەیە، بەڵکو تێگەیشتنی جیاوازیشە بۆ نەتەوایەتی ، چونکە نەتەوایەتی لە هزری دیندار و بە تایبەت ئوسوڵیەکان لە چەمکی موسڵمانبوون جیاناکرێتەوە. بە دەستەواژەیەکی تر، ئەوانەی سەر بە یەک نەتەوەن وخاک و نەتەوەی خۆیان خۆش دەوێ و بۆی تێدەکۆشن، ئەوانەن کە موسڵمان و لە خواترس(تەقوادار)ن، لەوانە (٢٣) کەس بە ڕێژەی (٦،٩٧%) ئەوانەن کە بۆچوونێکی سلبیان بۆ ناسیۆنالیزم هەیە. واتە سەرەڕای ئەوەی هەندێ لەوانەی نەتەوایەتی دژ بە ئیسلام دادەنێن لەوانەن ک پێیان وایە ناسیۆنالیزم خۆشویستنی نەتەوە و نیشتیمان و هەوڵدانە لە پێناویدا. ئەمە وەک پێناسە پەسنکراوە، بەڵام لە کاتی بەراوردکردنیدا، ناسیۆنالیزم دەخاتە سەنگەری دژ بە ئیسلامەوە. تەنانەت هۆی بایەخنەدانیشیان بە هوشیاریی نەتەوەیی بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە پێیان وایە دەبێتە هۆی پارچەپارچەبوونی ئۆممەتی ئیسلامی. زۆربەی جار ئەم لێکدانەوە سیاسیە بەسەر لێکدانەوە تیۆلۆژیەکەشدا زاڵە. لێکدانەوەی تیۆلۆژی ئەوەیە کە هوشیاری و پەروەردەی نەتەوەیی بە دژی هوشیاری و پەروەردەی ئایینی لەقەڵەم دەدات- سەیری خشتەی ژمارە (٢١) بکە.

بە گشتی دەتوانین بڵێین شێواوییەک لە هەڵوێستی نەتەوەیی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان هەیە. کەموکوڕییەکەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە تێگەیشتنێکی نوێ بۆ نەتەوە و نەتەوایەتی پەسندکراو لە لای ئاراستەکارانی ڕەوتی ئیسلامی لە کوردستاندا نییە.

١٢- ئەگەرچی زۆربەی نموونەی لێکۆڵینەوەکە ئاماژەیان بەوە داوە کە مامۆستای ئایینی کەم تا زۆر باسی مەسەلەی نەتەوەیی بۆ کردوون، بەڵام شتێکی ئەوتۆی لای ئەوان جێ نەهێشتووە. کەواتە دەتوانین بڵێین مامۆستایانی ئایینی دەورێکی ئەوتۆ ناگێڕن لە گەیاندنی بیر و هوشیاریی نەتەوەیی بە دینداران. نموونەش ئەو هەموو هەڵوێستە نانەتەوەییەیە کە سەرەڕای هەلومەرج و خەباتی درێژخایەنی کورد لەمێژوودا، بەڵام نەبۆتە بەشێک لە سایکۆلۆژیای مرۆڤی دیندار. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە مامۆستایانی ئایینیمان لە ڕووی هوشیاریی نەتەوەییەوە لاوازن یان بە ئەرکی خۆیان نازانن لە وتار و ئامۆژگارییە ئایینیەکانیاندا بپرژێنە سەر مەسەلەی نەتەوەیی. بەردەوامبوونی ئەم حاڵە جگە لە فەرامۆشکردنی نەتەوایەتی شتێکی دیکەی لێ ناکەوێتەوە. جگە لەمەش، دەزگاکانی بەرپرسی تایبەت بە

زانایانی ئایینی ئیسلام و وەزارەتی ئەوقاف هیچ بەرنامەیەکی دیاریکراویان بۆ ماملۆستایانی ئایینی دیارنەکردووە، بۆ ئەوەی بزانن چۆن کار لەسەر هوشیاری و بیری نەتەوەییش دەکەن.

١٣- زۆربەی نموونەی لێکۆڵینەوەکەمان لەگەڵ ئەوەدان یادی نەورۆز وەک بۆنەیەکی نەتەوەیی بکرێتەوە، بەڵام (٣٦،٩٧%) کە ڕێژەیەکی کەم نییە لەگەڵ ئەوەدا نین یادی نەورۆز بکرێتەوە. ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە، بەزۆری ئەوانەن کە بۆچوونێکی سەرتاپاگیر و ئوسوڵیان بۆ ئایین هەیە، ئەمە لە پاساوهێنانەوە بۆ یادنەکردنەوەی بۆنەیەکی وەکو نەورۆزدا دەردەکەوێت، کە بەزۆری لەبەر ئەوە نایانەوێ یادی ئەم بۆنەیە بکرێتەوە چونکە *"دەبێتە هۆی تێکەڵاوبوونی نێر و مێ و کاری بێشەرعی پێچەوانەی ئایین ڕوودەدات"*. هەروەها لەبەر ئەوەی موسڵمانان تەنیا دوو جەژنیان هەیە و ئەم بۆنەیە هی سەردەمی جاهلیەتە و لەگەڵ هاتنی ئیسلامدا پووچەڵ بۆتەوە و ناڕەوایە. ئەم بۆچوونە لە ژێر کاریگەریی ئەو تێگەیشتنە ئایینیەدایە کە جگە لە شتە دیارکراوەکانی ئایین ڕێگە و بوار بە بۆچوون و هەڵسوکەوتی تر نادات.

١٤- سەبارەت بە یادکرنەوەی شۆڕشە مێژووییەکانی کورد، ڕێژەیەکی زۆری نموونەکە لەگەڵیدان (٨٢،١٢%)، بەڵام سەبارت بە یادکردنەوەی کارەساتێکی وەکو ئەنفال دەبینین ڕێژەی ئەوانەی لەگەڵیدان دادەبەزێت بۆ (٦٥،٤٥%) و ئەوانەی لەگەڵیدا نین بەرز دەبێتەوە بۆ (٣٣،٦٤%). ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەنفال هەستی ئایینی خەڵکی دیندار دەبزوێنێ. زۆربەی پاساوەکانیش گوزارشت لەوە دەکەن کە ناوهێنانی ئەنفال بۆ تانەدانە لە ئایین. ئەگەرچی هەشبوون لەبەر دڵتەزێنیی ڕووداوەکە لەگەڵ یادکردنەوەیدا نەبوون. واتە وایان دەزانی یادکردنەوە بۆ ڕووداوە خۆشەکانە. ڕێژەی هەرە زۆری ئەوانەی لەگەڵ یادکردنەوەی کارەساتێکی وەکو ئەنفالدا نین ئەوانەن کە بۆچوونێکی ئوسوڵی و سەرتاپاگیریان بۆ ئایین و دینداری هەیە. ئەمەش دیسان ئەو بۆچوونەی پێشووترمان دەسەلمێنی کە ئەم ڕووداوە نەتەوەییانە نەکراون بە بابەت و لە وتارەکانی مامۆستایانی ئایینیدا بایەخیان پێ نەدراوە.

١٥- بۆ یادکردنەوەی ڕاپەڕین وەک ڕووداوێکی مێژوویی ئەنجامەکان زۆر دڵخۆشکەرن، ڕێژەی (٩١،٥٢%) لەگەڵ ئەوەدان یادی بکرێتەوە، چونکە پێیان وایە ڕاپەڕین ئێمەی لە زوڵم و ژێردەستی رزگارکرد.

١٦- باسکردن و باسنەکردنی نەتەوایەتی لەلای مامۆستای ئایینیەوە هیچ کارگەرییەکی نەبووە لەسەر هەڵوێستی نموونەی لێکۆڵینەوە بەرامبەر یادکرنەوەی بۆنە نەتەوەییەکان یان بایەخدان بە هوشیاری نەتەوەیی. بە گوتەیەکی تر، زۆر و کەم باسکردن- بەگوێرەی وەڵامی لێتۆژراوان- نەبۆتە هۆی ئەوەی هەڵوێستی نموونەکە بەرامبەر هەست و هوشیاریی نەتەوەییان گۆڕانی بەسەردا بێ، بەشێوەیەک کە وەک گۆڕاوێکی بەرچاو و دیار جەختی لەسەر بکرێتەوە. کەواتە کەمتەرخەمی مامۆستایانی ئایینی بەرامبەر بە بۆنە و یادە نەتەوەییەکان و بایەخنەدانیان بە هوشیاریی نەتەوەیی، وای کردووە خەڵکی دیندار خەمسارد بن بەرامبەر بەم واقیعە نەتەوەییانە.

دووەم: ڕاسپاردە

لەبەر ئەوەی باسەکەمان تایبەتە بە پەیوەندیی ئایین و ناسیۆنالیزم و ڕۆڵ و کاریگەریان لەسەر یەکتری بۆیە ناچار باسەکەمان ئاراستەیەکی بەراوردکاری لە نێوان ئایین و ناسیۆنالیزم وەردەگرێت.

دینداری هەر تەنیا مزگەوت دروستکردن و مەلا دەرچواندن نییە. بەداخەوە، دەزگای ئایینی لە هەرێمی کوردستاندا بە ئەندازەیەکی زۆر گرتوویەتی بەو شتە ڕواڵەتیانەی ئایینیەوە. بۆ ئەوەی لە بواری هوشیاریی نەتەوەیی لەلای هێزە ئایینیەکان کارێکی بە سوود بکرێ، ئەم ڕاسپاردانە بە پێویست دەزانین:

١- هێز و دەزگا ئایینیەکانی وەکو وەزارەتی ئەوقاف و کاروباری ئیسلامی و یەکێتیی زانایانی ئایینی ئیسلام دەبێ هەوڵی خوێندنەوەیەکی تازە بۆ ئایین بدەن کە لەگەڵ هەلومەرجی نەتەوەیی کوردستاندا بگونجێ و ئاستی مەعریفیی خەڵکی دیندار بەرز بکاتەوە. مەعریفەی ئایینی هیچ کات بە تەنیا بەس نییە بۆ تێگەیشتن و چارەسەرکردنی دونیای ئەمڕۆ، پێویستە زانیاری و مەعریفەی نائایینی لە قوتابخانە و بەرنامە ئایینیەکاندا ڕەنگبداتەوە، بۆ ئەوەی لانی کەم، ئاسۆیەکی مەعریفیی فرەوانتر بدا بە دینداران.

٢- دەزگای ئایینی بەرنامەیەک بۆ هوشیاریی نەتەوەیی دابنێ، ئەمەش لە ڕێی تەرخانکردنی بەش یان بنکەیەک کە دەشێ سەر بە وەزارەتی ئەوقاف یان یەکێتی زانایانی ئایینی بێت. ئەرکی دەزگا ئایینیەکانە بەرنامەڕێژی بۆ پەرەپێدانی هوشیاری و ئینتیمای نەتەوەیی بکەن و لەگەڵ ئەو خوێندنەوە ئایینیەدا بیگونجێنن کە بایەخ بە بیری نەتەوەیی دەدات. ئەگەرچی وا دەردەکەوێ، مامۆستایانی ئایینی لە خەڵکی ناو حیزبە ئیسلامیەکان نەتەوەییترن، یان هەندێ لە حیزبە ئیسلامیەکان لە هەندێکی تریان زیاتر بپرژێنە سەر نەتەوایەتی، بەڵام هوشیاریی نەتەوەییان لە ئاستێکی نزمدایە کە ناتوانن بیگوازنەوە بۆ خەڵکانی گوێگری خۆیان.

٣- پێویستە حیزب و گروپە ئیسلامیەکان هوشیار بنەوە و خۆیان لە گوتاری ئیسلامی- عەرەبی ڕزگاربکەن. ئەگەر بیانەوێ لەگەڵ واقیعی کوردستاندا ئاوێتە بن پێویستە لە پاڵ بیری ئایینی ڕووتدا بایەخ بە بیری نەتەوەییش بدەن. پشتگوێخستنی ئەمانە هەمیشە لاسەنگییان بەلای کولتووری ئیسلامی عەرەبیدا رادەکێشێ. لە ڕووی نەتەوەییەوە چۆن لێکدەدرێتەوە کە دەبینین لە

بەرنامەیەکی پێشبڕکێی تەلەفزیۆنی حیزبێکی ئیسلامی پرسیاری ژمارەی کوژراوانی کیمیابارانی هەڵەبجە(١٩٨٨) دەکرێ -هەر چەند حیزبە ئیسلامییەکان بە حوکمی پەیوەندیی زێد و جوگرافیایانەوە بایەخ بە ڕووداوی هەڵەبجە دەدەن- و لە سێ کەسیان دووانیان دەڵێن (٣٠٠٠)، بەلام دەزانن لە شەڕی ئوحد چەند کەس کوژراوە و بریندار بووە. بۆیە کارکردن لەسەر مێژوو و کولتوری نەتەوەیی پێویستە بۆ بنیاتنانی یادەوەرییەکی نەتەوەیی.
٤- ئەگەرچی هەندێ لە نووسەر و ڕۆشنبیرانی ئیسلامی تا ڕادەیەک لە ڕۆژنامەکانیاندا هەڵوێستی نەتەوەییان دیارە، بەلام دەبێ سنووری ئەو قاڵبە سیاسیە بشکێنن کە هەمیشە وایان لێدەکات بپرژێنە سەر ئەو کارەساتانەی کە خۆراکی هاوسۆزیی ئیسلامیانەن، لەسەر حیسابی هاوسۆزیی نەتەوەیی.
٥- ئەرکی لایەنە دەسەلاتدارەکانی کوردستانە کە لەوە هوشیار بنەوە، بەپەراوێزکردنی لایەنگر و هەوادارانی حیزبە ئیسلامیەکان و کارپێنەدان و جێنەکردنەوەیان لە دەزگا حکومییەکاندا و بەژداری پێنەکردنیان لە پرۆسەی سیاسیی وڵاتدا دەبێتە هۆی ڕاپێچکردنیان بۆ باوەشی ئوسوڵیەتی توندڕەوانە کە بڕوای بە پێشکەوتنی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتیی ئەم وڵاتە نییە. چونکە، ئاشکرایە، ئەمڕۆ ئەم هێزە ئیسلامیانە بوونەتە بەشێک لە واقیعی کوردستان و پەیڕەوکردنی جیاکاری لەسەر بنەمای ئینتیمای ئایدیۆلۆژی کاردانەوە لەلای خەڵکانی لایەنگریان بەرامبەر بە هەر دروشمێکی لایەنە دەسەلاتدارەکان دروست دەکات، تەنانەت ئەگەر ئەمە پرەنسیپی ئاوەدانکردنەوەی نیشتیمان و پێشخستنیشی بێت. چونکە لەو حاڵەتەدا لایەنە دەسەلاتدارەکان بە نموونەی نەتەوایەتی حسێب دەکرێن و بەو رەفتارەشیان خەڵکانی خەمسارد بەرامبەر بەم نیشتیمانە زۆرتر دەکەن.
٦- لەو کاتەدا کە ئەوا هەنگاو دەنێین بەرەو کۆمەڵگایەکی مەدەنی، پێویستە سیمای شارستانی و پێشکەوتن هەندێ بۆنە و بواری ئایینیمان بگرێتەوە کە ڕۆژانە پیادەدەکرێن و هەرگیز هەست و چێژ و میزاجی خەڵکیان تیا ڕەچاوناکرێ. بە پێچەوانەشەوە، زۆرجار دەبنە هۆی بێزاری خەڵک، قوتابیان و نەخۆشەکان. بۆ نموونە، بانگدان کە بووە بە باو هەموو کەس مافی بانگدانی هەیە و زۆرجاران منداڵانیش لە مزگەوتەکان بانگدەدەن کە نە دەنگخۆشن و نە ئاوازەکەشی دەزانن، لە کاتێکدا بانگدان بۆ خەڵک ڕاکێشانە بۆ نوێژ و پێویست بە بەهرەی تایبەت دەکات. ئینجا بانگدان بەو زۆرییەش کە چەند مزگەوتێک لە

پاڵ یەکدی و هەر یەکەی چەندین بڵندگۆی چەقاندووە_ بە تایبەت لە شاری هەولێردا_ و پێشبڕکێ ئاسا گەڕەکەکە دەکەن بەڕۆژی حەشر. ئەمە پێچەوانەی پەیامی ئایینە کە بۆ ئارامکردنەوەی رۆحیی مرۆڤ هاتووە.

٧- هوشیارکردنەوەی خەڵک لە پاراستن و پاکڕاگرتنی وڵات و هاندان و چالاککردنی خەڵک بۆ بەشداریکردن لە پرۆسەی سیاسی و ئابووریی کوردستاندا کە دەزگای ئایینی دەتوانێ رۆڵی کاریگەر لەم بوارەدا ببینێ.

پاشکۆی (١)

بەناوی خوای گەورەی میهرەبان

فۆرمی راپرسی

زانکۆی سەلاحەددین

کۆلیژی ئاداب

بەشی کۆمەڵناسی

خوێندنی باڵا

شوێن و بەرواری پڕکردنەوە (   ) / / ٢٠٠٢

هاووڵاتــــیی بەرێز.. ئەم راپرسییە، بەمەبەستی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەیەکی زانستییە لەسەر بابەتی ئایین و نەتەوەیی لەکوردستاندا. هاوکاریت لەگەڵماندا جێگەی سوپاسە و خزمەتیشە بەزانست و کۆمەڵگای کوردیمان.

لەگەڵ رێزمدا

تۆژەر

تێبینی:

1) **لە پڕکردنەوەی فۆرمەکاندا پێویست ناکات ناوی خۆت بنووسیت.**
2) **هێمای ✓ لە ناو خانەی هەڵبژێردراوی خۆتدا دابنێ و وا چاکە تەنیا یەک وەڵام هەڵبژێری.**

زانیاری گشتی

١- رەگەز: نێر ☐، مێ ☐.

٢- تەمەن: ☐ ساڵ.

٣- شوێنی نیشتەجێبوون: ناوەندی شار ☐، قەزا ☐، ناحیە ☐، کۆمەڵگا ☐، گوند ☐.

٤- ئاستی خوێندن: نەخوێندەوار ☐، خوێندن و نووسین دەزانێ ☐، سەرەتایی ☐، ناوەندی ☐، دواناوەندی ☐، پەیمانگا ☐، کۆلێژ ☐، خوێندنی باڵا ☐.

٥- پیشە:..................

٦- ئاستی گوزەران: باش ☐، مام ناوەندی ☐، خراپ یان نزم ☐.

٧- باری کۆمەڵایەتی: خێزاندار ☐، سەڵت ☐، جیابووەوە ☐، تاکمردوو ☐.

٨- ئەگەر خێزانداری و خاوەن منداڵی، دەکرێ ناوی منداڵەکانت(ئەوانەی تەمەنیان لە ١٢ ساڵ کەمترە) بنووسی؟

١-   ٢-   ٣-   ٤-   ٥-

زانیاری سەرەکیی لێکۆڵینەوە

٩- ئایا فەرزە ئایینیەکانی وەک نوێژ و ڕۆژو جێبەجێ دەکەی؟

بەڵێ ☐، تەنیا جاروبار یان لەمانگی رەمەزاندا ☐ ، نەخێر ☐ .

١٠- ئایا نوێژی هەینی بەکۆمەڵ لە مزگەوت دەکەی؟ بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

١١- ڕێبازە ئایینیەکەت سەر بەکام مەزهەبە؟ شافیعی ☐ ، حەنەفی ☐ ، حەنبەلی ☐ ،

مالیکی ☐، جەعفەری ☐ ، نازانم ☐ .

١٢- بەشێوەیەکی سەرەکی، دینداری لای تۆ چ دەگەیەنێت؟

١) جێبەجێکردنی روکنەکانی ئیسلام وەک نوێژ و ڕۆژو و زەکاتدان و ... ☐ .

٢) چالاکیی سیاسی لەناو حیزبێکی ئیسلامیدا ☐ .

٣) هی تر...

١٣- ئایا پێت وایە بەشداربوون لە حیزبێکی نەتەوەیی لە ڕووی ئایینیەوە گوناحە؟

بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

١٤- ئایا لەگەڵ ئەوەدای حیزبی ئیسلامی لەکوردستاندا هەبن ؟ بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

١٥- بڕوات بە وەحدەی ئیسلامی(خەلافەت) هەیە کەگشت نەتەوە موسڵمانەکان لەناو یەک دەوڵەتدا کۆ بکاتەوەو نەتەوەیەکی دیکەی غەیری کورد(عەرەب، تورک، فارس...) دەسەڵاتدار وفەرمانڕەوا بێت؟

بەڵێ ☐، نەخێر ☐ .

١٦- ئایا پێت وایە لەلایەن دەسەڵاتی عێراقەوە ئایینت هەڕەشەلێکراوە یان نەتەوەت؟

ئایین ☐، نەتەوە ☐ ، هەردووکیان ☐ .

١٧- بەڕای تۆ کێشەی ئێمەی کورد لە هەرێمی کوردستاندا کێشەیەکی ئایینیە یان نەتەوەیی؟

ئایینی ☐، نەتەوەیی ☐ ، تێکلاو لە هەردووکیان ☐ .

١٨- ئایا پێت وایە هەوڵدان بۆ نەتەوایەتی دژی هەوڵدانە بۆ ئایین؟

نەتەوایەتی دژی ئایینە ☐ ، نەتەوایەتی لەگەڵ ئایین تێکدەکاتەوە ☐ .

١٩- لەنێوان هەست و خولیا(نەزعە)ی ئایینی و نەتەوەییت ئەولەویەت دەدەی بە کامەیان؟

ئایینی ☐ ، نەتەوەیی ☐ .

٢٠- ئایا تۆ لەگەڵ کام شێوازی حوکمی خوارەوە دای بۆ داهاتووی عێراق؟

١) حکومەتی ئیسلامی لەعێراقێکی یەکپارچەدا ☐ .

٢) دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی سەربەخۆ ☐ .

٣) دەوڵەتێکی کورد و عەرەبی فیدراڵی ☐ .

٤) جۆری تر......................

٢١- ناسیۆنالیزم(قەومیەت) لای تۆ چ مانایەکی هەیە؟

١) خۆشەویستی نەتەوەو نیشتیمان و هەوڵدان لەپێناویدا ☐ .

٢) بایەخدان بە زمان و مێژووی نەتەوە ☐ .

٣) ناسیۆنالیزم بیرێکی تەسک و ناڕەوایەو لەگەڵ بنەماکانی ئیسلام ناگونجێ ☐ .

٤) وەڵامی دیکە ....

٢٢- ئایا گرنگی بە پەروەردە و هوشیاریی نەتەوەیی دەدەی؟ بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

- ئەگەر وەڵامەکەت(نەخێر)ە لەبەرچی؟

١) پەروەردەی نەتەوەیی دژی پەروەردەو هۆشیاریی ئاییێیە ☐ .

٢) دەبێتە هۆی ئەوەی ئۆممەتی ئیسلامی پارچە پارچە ببێت ☐ .

٣) کەمتەرخەمی دەکەوێتە ئەستۆی کەناڵەکانی ڕاگەیاندن کە تۆ مەتابەعەیان دەکەی ☐ .

٤) هی تر...

٢٣-ئایا زانیارییە ئایینیەکانت زیاتر لە چ ڕێگەیەکەوە دەست دەکەوێت؟ تەلەفزیۆن ☐ ، ڕادیۆ ☐ ،

کاسێت ☐، کتێب ونامیلکە ☐، وتاری مزگەوت ☐ ، کۆڕوکۆبوونەوەی ئایینی ☐ ،

بڵاوکراوەی حیزبی ☐ ، هی تر.................

٢٤- ئایا لەڕێی هیچ یەک لەم ئامرازانەوە(وەک تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، ڕۆژنامە، کتێب، کاسێت،بڵاوکراوەی حیزبی) هیچت لەبارەی نەتەوە و نەتەوایەتی کوردەوە بیستووە و خوێندۆتەوە؟

بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

- ئەگەر وەڵامت (بەڵێ)یە ناوی بەرنامەکان یان کتێب و وتارەکان (ئەگەر دەکرێ ناوی خاوەنەکانیان) بنووسە کە کاریگەریان هەبووە بەسەرتەوە :

١).. ٢) ....

٣).. ٤) ....

٢٥- ناوی هەندێ لەو شۆڕشە کوردیانە بنووسە کە خۆت دەیانزانی بەبێ ئەوەی پرسیار لە کەس بکەی :

.... و .... و ....

و....................................

٢٦- ڕات لەسەر یادکردنەوەی بۆنە و کارەساتە نەتەوەییەکانی وەک (نەورۆز، شۆڕشەکان، کارەساتی ئەنفال، ڕاپەڕین) چییە؟ و لەهەردوو باردا بۆچی؟

١) نەورۆز لەگەڵیدام ☐، لەگەڵیدانیم ☐ . بۆچی؟..............................

٢) شۆڕشەکانی کورد لەگەڵیدام ☐، لەگەڵیدانیم ☐ . بۆچی؟..............................

٣) کارەساتی ئەنفال لەگەڵیدام ☐، لەگەڵیدانیم ☐ . بۆچی؟..............................

٤) راپەڕین لەگەڵیدام ☐ ، لەگەڵیدانیم ☐ . بۆچی؟.......................................

٢٧- ئایا کام لەم کەناڵانەی پێگەیاندن پتر کاریگەریان هەبووە بەسەرتەوە؟

خێزان ☐، هاوڕێ ☐، قوتابخانە ☐، هۆکارەکانی راگەیاندن ☐ ، ڕوداو و کارەساتەکانی رۆژگار ☐ ، یاسا و دەزگا حکومییەکان ☐ .

٢٨- ناوی ئەو کەناڵانەی راگەیاندن بنووسە کە لەناوچەکەتاندا بڵاودەکرێنەوەو تۆش موتابەعەیان دەکەی (بە جۆر و لایەنی بڵاوکەرەوە)؟

١).. ٢)..

٣).. ٤)..

٢٩- ئایا پێت باشە دەزگاکانی راگەیاندن و حیزبە کوردییەکان زیاتر بایەخ بە مەسەلە ئایینیەکان بدەن یان نەتەوەییەکان ؟ مەسەلە ئایینیەکان ☐ ، مەسەلە نەتەوەییەکان ☐ .

٣٠- ئەو ماموستا ئایینیەی کە تۆ هەینی و رۆژانی تر گوێی لێدەگری، هیچ کات باسی مەسەلەی نەتەوەیی بۆ کردووی؟

بەردەوام ☐ ، زۆرجار ☐ ، هەندێجار ☐ ، نەخێر هیچ کات ☐ .

٣١- ئایا حەز دەکەی ماموستا ئایینیەکەت لە وتاری هەینی و وتارەکانی دیکەدا زیاتر باسی چیت بۆ بکات؟

١) فیقهـ وشەریعەت (چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردن وحەڵاڵ وحەرام)و مێژووی ئیسلامەتی(پێغەمبەر و یارانی راشدین و ...) ☐ .

٢) رۆژی دوایی(قیامەت و بەهەشت و جەهەننەم)و دونیای مەلائیکەتان ☐ .

٣) ئەو بابەتانەی سەرەوە کە راستەوخۆ پەیوەندیان بە ئایینەوە هەیە و لەوانە دەرنەچێت ☐ .

٤) زوڵم و زۆریی دەسەڵادار و ستەمکاران و بەستنەوەی بە نەتەوەی کوردەوە ☐ .

٥) بابەتی تر...

٣٢-ئایا پێت باشە مامۆستای ئایینی لە وتارەکانیدا باسی مەسەلەی نەتەوەیی بکات؟

بەڵێ ☐ ، نەخێر ☐ .

٣٣- پێت باشە حیزبە ئیسلامییە کوردییەکان زیاتر بایەخ بە کام لایەن بدەن؟

ئایینی ☐ ، نەتەوەیی ☐ .